

Жүсіпбек Аймауытов

АҚБІЛЕК

Роман

Алматы
«Раритет»
2003

Қазақ
прозасы
қазынасынан

Жүсіпбек
АЙМАУЫТОВ

Ақбілек

Роман

RARITY

R

PUBLISHING
COMPANY LTD

ББК 84Қаз7-44
А31

Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігі бағдарламасы бойынша шығарылды

Редакция ақсаы:

А.П.Баранов (*төрага*), Ә.Асқаров,
Ш.Мұртаза, З.Я.Тен, С.Асылбеков,
З.Серікқалиұлы (*жауапты шығарушы*)

Дайындаған Сейфолла Міркемелұлы

Серия 2002 жылдан бастап шығарылып келеді

А31 Аймауытов Ж.
Ақбілек. Роман/Алғысөзін жазған Р.Тұрысбек. —
Алматы: «Раритет», 2003. — 240 бет.

ISBN 9965-663-01-7

Қазақ қызының шырғалан тағдыры туралы Жүсіпбек Аймауытовтың бұл романы әлеуметтік сідк:—істер заманының, реалистік жаңа қазақ әдебиеті қалыптасуы кезеңінің көрікті де кемел туындысы ретінде бағаланған. Аудармашы Х.Өзденбаевтан алынған нұсқа бойынша 1989 жылдан бері қарай жазушының шығармалар жинақтарына енгенімен, түрлі мәтіні бір ізге келтіріліп, дербес басылым түнғыш рет жүзеге асырылып отыр.

А 4702250101—00
413(05)—03

ISBN 9965-663-01-7

ББК 84Қаз7-44

69138.6

© «Раритет» БК, 2003
© Бездірген А.Тіленшіев, 2003

«АҚБІЛЕК» ӨЛЕМІ

XX ғасыр басында ұлттық санада ерекше өрлеу мен серпін, даму айқын аңғарылды. Осы кезеңде ұлт руханиятының көш-керуенін бастаған Алаштың қайраткер-қаламгерлері Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, К.Келесігерев, С.Сәдуақасұлы т.б. бірге Жүсіпбек Аймауытұлы да әдебиет әлеміне еркін еніп, талант қуатын кең көлемде көрсетті. Өткір ұшталған ұшқыр қаламымен ұлттық сөз өнерінің әр алуан жанрында ерен еңбек етіп, ар айнасы, әсемдік әлемі — әдебиетке мол рухани мұралар қосты...

Ж.Аймауытұлының «Ақбілек» романы шабытты шақ пен талант қолтаңбасын айқындауымен қоса негізгі тұлғаның (Ақбілек) өмір жолы, уақыт сыры мен тағдыр «сыйы», кезеңнің қоғамдық-әлеуметтік жағдаяттары, қыр елінің тұрмыс-дәстүрлері, тәрбие тағылымдары т.т. терең танылады.

«Ақбілек» романы «Әйел теңдігі» журналының 1927 жылғы 2, 5, 10, 11 және 1928 жылғы 3, 4, 9, 10 сандарында жарияланды. Бірақ дербес кітап болып басылған жоқ. Демократия тағылымы нәтижесінде Ж.Аймауытұлының аталмыш романы белгілі аудармашы Х.Өзденбаевтан алынған нұсқасы бойынша 1989 жылы «Жазушы» баспасынан таңдамалылар жинағында (құрастырғандар М.Атымов, К.Керейкүлов) жарық көрді. Роман бұдан кейін «Жұлдыз» журналында жарияланды (1989, № 6—9 сандары). Жазушының бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына енді (А., Ғылым, 1996, 144—325 беттер). Астанадан да жарық көрді.

Романға қатысты кейбір дерек көздері Мәшһүр Ж.А. Көпеев пен Ж.Аймауытұлының өзара жазысқан хаттарынан да көрінер еді. «Хатқа» маңыз беруіміздің себеп-сыры — «Ақбілек» романының шығармашылық тарихына қатысты ұнамды, ұтымды пікірлер білдіруінде деп білеміз. Мәселен, романға қатысты ойын автор былай білдірген: «Екі жарым ай болды, үйден түзге шықпағаныма. Не істеді десеніз, «Қылауатта» жатып бір роман жазып бітірдім, өзіңіз көрген «Қартқожадан» үлкендігі екі есе болады. Бар ойым,

ынтам, рухым сол романға кетіп, тап жынды кісідей болыппын, досты, жолдасты, құрметті қымбат ағаны ұмытып кете жаздаппын. Мен күнді қалай өткізеді десеңіз, міне былай: таңертең сағат сегізде тұрамын да, шай ішіп, қызметке — бала оқытуға кетемін. Күніне алты сағат бала оқытамын. Сағат үште үйге келемін, тамақ шемін. Одан кейін ұйықтаймын. Сағат алты-жетілерде оянамын. Сүйтем де жазуға отырамын. Сол отырғаннан түнгі сағат екі-үшке дейін отырып қалам. Әбден талғанда барып ұйықтаймын. Міне, екі жарым айдай көрген өмірім осы». Бұдан кейін автор сөз еткен романның соңғы нүктесін қойып, «баспаға жіберіп отырмын» дейді. Жазушы өмірі мен шығармашылығын зерттеушілер үшін бұл келтірілген үзіндінің маңызы жоғары екені арнайы дәлел, дәйектемені қажет етпесе керек.

Жалпы, жоғарыда еске алған «Хат» автордың М.Ж.Көпеевпен байланысты болғанын ғана көрсетпейді, сонымен бірге әдеби мұраны жинау, бастыру, көпке ұсыну мәселесін де көтереді. Айталық, 1927 жылдың 20 мамырында Шымкент шаһарынан жазылған хатта М.Ж.Көпеевтің өткен өмірі, көп жасағанын еске ала отырып автор: «...қалған өмірде қаламмен сырласып өткен дұрыс» дейді. Оған тоқсан үш жастағы түркімен ақынның сөзін, Майлы (Майлықожа) мен Шәңгерей өлеңдерінен маңызды ой, ұтымды мысалдар келтіреді. Сөйтіп, кейінгі және бүгінгі өлеңдерін, қазақ шежіресі мен ақындар айтысын, би-шешендердің өнегелі сөздерін еске түсіріп, жинап, жолдауын өтінеді, «...өз атыңызбен басылады» деуді де ұмытпайды. Бұл — Ж.Аймауытұлының ұстаздық-ғалымдық, шығармашылық жұмыстарынан тыс әдеби мұраға, ұлттық қазынаға деген көзқарасын айқын аңғартады.

Ендігі бір түйінді мәселе — «Ақбілек» романының қайда жазылғандығы хақында. Біздіңше, мұның жауабы қысқа: алғашқы көлемді де көркем, «ұзақ әңгімесі» (автор осылай көрсеткен — Р.Т.) «Қартқожа» 1926 жылы Қызылордада жарық көрген, көп ұзамай Шымкент шаһарында алдымен ұстаз, сосын директорлық қызмет атқарған (педтехникумда — Р.Т.) Ж.Аймауытұлы келесі көркем әрі шабытты жазылған, талант қарымын мал жұмсаған «Ақбілек» романын қысқа мерзімде аяқтады. Оны жоғарыда еске алған «Хат» та, филология ғылымының кандидаты Ә.Оспанұлының «Ақбілек» — Шымкентте жазылған» атты мақаласындағы: «...ең әуелі жазыла бастауы да, аяқталуы да біздің облыс орталығында жүзеге асқан» деген жолдар нақтылай түседі («Жібек жолы» журналы, 1990, желтоқсан).

«Ақбілек» романының жазылуы мен оған әсер еткен өмір-тұрмыс жағдаяттары, жалпы жазушының осы тақырып төңірегіндегі мұрат-міндеттері Қ.Оспанов, К.Тіленшіұлы секілді шәкірт-оқырмандарының сыр-сұхбаттарынан, ақын-қаламгер Д.Әбілев пен

ұстаз-ғалым Б. Кенжебаевтың естелік-әңгімелерінен, әдебиет пен өнер зерттеушілері С. Кирабаев, Б. Құндақбаев т.б. ізденіс, еңбектерінен де кеңінен көрінеді.

Жоғарыда еске алған естелік-әңгіме, дерек көздерінің қайсысы да «Ақбілек» романының өмірден алынғанын, шынайы шабыт пен шын шеберлік жемісі екенін жоққа шығармайды. Айталық, жоғарыдағы «Хаттан» келтірілген үзіндіден-ақ атамыш романның өмірге келу сәті, яки жазылу тарихы хақында мол мағлұмат аламыз. Сондай-ақ, автордың көлемді романды қысқа мерзімде (екі жарым ай көлемінде) аяқтауы мен қолтаңба ерекшелігі, таланты, ықыласы жөнінде де өз аузынан естиміз. Ең негізгісі, «Хат» авторының М. Ж. Көпеевке ықылас-құштарлығы жоғары, әдеби мұраға деген жанашыр көзқарасы, таза-лығы да ерекше танылады. Сондай-ақ, Б. Кенжебаев, Д. Әбішев т.б. айтып, жазған естелік, әңгімелерінен де өткен күндердің белгі-бедері, Ақбілек әлемі, қазан төңкерісінен кейінгі қазақ ауылының өмір-тірліктері, ақ гвардияшылар әрекеті т.т. кеңінен көрініс береді. Маңыздысы — жазушының жан әлемін «жаулап алған» болашақ туынды табиғаты, қазақ қызының тағдыр-талайы, шеберхана өрнектері айқын аңғарылады. Аристотель кезеңінен белгілі ақиқат — адам өмірі, тағдырынан тыс сөз өнері болуы мүмкін еместігін ойға алсақ, Ж. Аймауытулының шығармашылық әлемінде әдебиеттің негізгі нысаны — адам, өмір шындығы сол арқылы ғана көркем, нақты бейне, бедерге айналады. «Ақбілек» әлемінің сыры, ұлттық-эстетикалық әсері, рухани алжасы осында жатыр.

Романның жазылу әдіс-мәнерінде аса бір қалыптасқан жүйелілік жоқ. Автор өмір арнасы мен оқиға өміріне сай алдымен Атай өңірін, Күршім мен Марқакөл маңайын, табиғат тамашаларын әсерлі, шабыттты сөз етсе, енді бірде ала ат мінген жалғыз адам туралы, оның өзі бірнешеу болып бейбіт елге зәбір көрсетуін, сосын жекелеген бейнелердің (Ақбілек, Бекболат, офицер, Мұқаш) өзін сөйлетеді. Адамдық мұрат пен міндет төңірегінде кейіпкер монологтары да қолданылады. Романның соңғы бөлімінде әуелдегі бейнелердің бірсыпырасымен есейген, көзқарастары өзгерген қалпында қайта кездесеміз. Әсіресе, Ақбілек пен Кәмила әңгімесі, Ақбала — Ақбілек, Балташ желілері, күнделік жазбалары жаңа өмір белгілері ретінде сыр толғайды. Бұл айтылған жайлар роман композициясына көркемдік нұқсан келтіріп тұрған жоқ. Керісінше, шындық өмірдің бейнесі ретінде оңды, сенімді әсер қалдырады. Мұның мысалын романның әлеуметтік мәнінен, рушылдық-феодалдық тартыстарынан, жекелеген кейіпкер мен өмір оқиғаларынан көптеп кездестіреміз. Айталық, романның әлеуметтік мәніне назар аударсақ, сол кезеңнің саяси ахуалы, қазақ ауылы мен ондағы адамдар өмірі, тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық жаңарулар мен қайшылықтар,

басқа да көптеген мәселелер уақыт сырына сай суреттеледі. Туынды тұлғалары дәуірмен бетпе-бет келіп, өмір, уақыт талаптарына лайық әрекеттер жасайды. Бұл ретте автор Ақбілекті өмір-тағдыр талқысына сала отырып, ауылдың өсек-аяңынан арашалап, кара мұрттың алдындағы әлсіздігін де сездірмей, қаладан бақытына жолығуы — кеңестік кезеңнің талабы, қазақ әйелінің еркіндік алған салтанатының қызықты, жемісті сәті.

Назар аударарлық бір жайт — автор роман оқиғасын түйінді, шешуші сәттен бастайды да, келесі кезекте соның себеп, сырын таратып, көркем, келісті баяндайды. Роман оқиғасы бұлайша өрісарна алуы кейінгі жерде баяндалар оқиғалардың кілті іспеттес.

Ендігі сөз роман кейіпкерлері туралы.

Шығарма атын иемденген басты тұлға — Ақбілек аяулы әке мен қымбат ананың алдында ерке де әсем болып өсті. Кұрбыларымен де әзгі жарасып, ақылына көркі мен көңілі сән беріп еді. Бірақ, бұл жарастық салтанатын түстері суық, ойлары теріс, жүрістері суыт «қалпағы бар, мылтығы бар, көк шекпенді, қақаңдаған, қоқиланған» төрт атты бұзған-ды. Олар бейбіт ауыл мен елдің апшысын қуырды. Үлкен — үй, дәулетті Мамырбайдың шаңырағын ортасына түсіріп, орны толмас өкінішке қалдырды. Оның бәйбішесін атып, «жас түлегі, жалғыз қызы — Ақбілекті» ойбайлатып алды да жөнелді. Бұдан кейінгі жердегі Ақбілектің өмірін, көрген зорлығы мен тартқан азап-тауқыметін ешкім де дұшпанына тілемес.

Бұл — бай қызының ес білген кезікпеген кедергісі, жат адамдардың түсі суық, жүрістері суыт әрекеттерімен де алғаш кезігуі еді. Үмітін үрей басып, көлеңкесінің өзі қорқыныш әкелгендей болатын. Ең болмаса, ол ортада Ақбілектің көңіл-күйімен, жағдайымен санасқан ешкім болмады. Косты айналып, қашуға әрекет жасамақшы да еді. Бірақ қырағы көз қалт жібермеді. Сұмдық сойқан, жантүршігерлік жәбірлеу, азап-қорлыққа толы өмір енді басталды. Бұрын еркек атаулыға қарсы келмек тұрмақ, тікелей қарамаған, он екіде бір гүлі ашылмаған Ақбілек енді содырлы топтың ортасына түсті. «Ашу — дұшпан, ақыл — досты» да, айла-амалды да жүзеге асыру қиын-ақ. Жан сауғалап «одан қашқан, бұдан қашқан жетпіс шақты офицер, флоттар» Ақбілектің еркінен тыс әрекеттер жасады, асыл қазынасы — абыройынан айырды, қара мұртқа ермек болды...

Феодалдық-патриархалдық сана мықтап қалыптасқан кезде Ақбілек басынан өткерген ауыр хал, жан азаптары, тағдыр талқысы өмірлік таңба болып басылды. Жан сауғалап қашқан ақтардың артында «бұралқы күшіктей қаңғырып Ақбілек» жалғыз қалды. Ақтардан тартқан жан азабынан соң да Ақбілектің көрген қорлығы, күйзелістері көп-ақ.

Ақбілектің жандауысы, шерлі мұңы кеудесінде жаны, сезімі бар-ға жеткендей-ақ. Бірақ, оған тіл қатып, үн қосқан ешкім болмады. Ең негізгісі, ол ертеңгі күнге сенімін жоғалтпады, жақсы, қайырымды жандарға жолығармын деген үмітін де үзбеді. Осы мақсатпен көк пен жерге де, тау мен өзенге де сыр ашты, «күздің сарғыш жапырақтарына», «саялдық қара бұлттарға» мұң шақты. Көзі көріп, көңілі сенген, бастан өткерген көрініс-жайларды бөлісті. Іскендір дуанамен кездескеннен кейін жанын жегідей жеген азап пен қорлықтың салмағы бір мезет жеңілдеп, ұмытылғандай болып еді. Бірақ, нағыз азап, күйзелістер алдынан тағы шықты. Ел ішіндегі өсек-аяң, бұрынғы ғашығы Бекболаттың тояттаған соң сырт айналуы т.т. Ақбілектің жан-жарасын одан сайын қоздырды. Бұған «көзі тікшиген, тымыраңған» қатыгез мінезді өгей шешесі Өріктің де кері әсері мал болды. Ес біліп, бой түзей бастағаннан тағдыр тауқыметін мал тартқан Ақбілекті араға бес жыл өткен соң көргендегі әсер өзгеше. Ағасы Төлегеннің артынан іздеп барып, оқуға түседі, нағашысы Кәміләмен кездесіп, өз өмірлері төңірегінде өрбіткен сыр-сұхбаттары, Ақбала, Балташ т.б. қатынастар мезгіл әуенін аңғартумен қоса басты тұлғаның дүниетаным эволюциясын да танытады. Жас өмірін өксікпен өткізген Ақбілектің Балташ сынды азаматпен көңіл қосып, Іскендірмен қайта табысуы жан жарасын жазып, нұрлы өмірге батыл, сеніммен қадам жасатады. Роман тілімен айтсақ, Ақбілектің «жүрегің жуып тазартқан алтын леген — аяулы жаны, Қаратайдай қайратты, ай мен күндей ғылым еді». Қысқасы, дүбірлі дәуірдегі қазақ қызының өмір, тағдыр жолы шындыққа сыйымды келісті көрініс тапқан. Демек, Ақбілек бейнесі — қазақ қызының тағдыр-талайын танытумен бірге бақытқа ұмтылған, жаңа өмірді, қызық-қуанышты алдан күткен күрделі әрі бедерлі бейне. Қаламгер мұраты — жеке адам, яки Ақбілек арқылы халық өмірін, тарихы мен тағдырын, тұрмыс-тіршілігін шындық оқиғалар, нақтылы көріністермен көрсету болса, бұл міндет күрделі жанр — роман арқылы ұлттық-эстетикалық деңгейге көтерілген, әрі Еуропалық үрдістегі туындылар табиғатына үндес, сәйкес келеді.

Романда жекелеген бейнелердің монологтары, өмірдегі мұраты мен міндеттері де айқын бедерленген. Мәселен, Бекболат өзі жайында төмендегіше сыр толғайды: «Қара торы, орта бойлы, қошқар тұмсық, түлкі мұрт, шүңірек көз жігітпін. Жасым жиырма-ның жетеуіне шығып тұр. Атым — Бекболат. Басымда барқытпен тыстаған қара елтірі жекей тымақ, қара ала жапқан күміс белбеу, аяғымда көнегеу қисық табаным бар. Белбеуімдегі жарғақ далбағайым, шашақты сары қында мүйіз сапты өткір кездігім, алдыңғы қапталдағы дабыл байлайтын ұзын қайыс шеттігім — менің өнерсіз жігіт еместігіме айғақ болар».

Одан әрі Бекболат «бұрын байдың», қазір «орта шарқы үйдің ортаншы баласымын» дейді. Үй-ішлік, тұрмыстық жағдайларын да еске алып өтеді. Балалық, жастық шағының да босқа өтпегенін айтады «Жаманбаланың шотпақ қара қызын менсінбей, Мамырбайдың Ақбілегін еіден таңдап айттырғанын», соған жолыққалы шыққанда, ақтарға кезігіп, оң иығынан жарақат алғанын қысқа, шешен баяндайды. Алайда, Бекболат бейнесі адамдық қасиеттері тұрғысынан, айнала-әлемге көзқарасы жағынан көңілге ұялағанымен, махаббат мәселесінде, әсіресе «еіден таңдап айттырған» Ақбілегін аялап өтуге жігерлілік жетіспейді. Қаламгер де Бекболат өрісін аса көп дамытпайды.

Офицер — романның басты тұлғасын жәбірлеп, арын аяққа таптаған жиіркенішті жан ғана емес, империялық саясаттың ғасырлар бойы халқымызды билеп, басып-жаншып келген көрінісі ретінде де есте қалады. Автор роман өзегін — Ақбілек пен офицер арасындағы қатынасқа қарағанда «махаббат символының» үлгісі ретінде емес, керісінше, қазақ-орыс арасындағы «туыстық» байланыс тұрғысында терең ашады. Бұған өз жайынан бірер мағлұмат берген офицердің төмендегідей ойлары айқын дәлел: «Орыс сияқты жері мол, қалтығы кең жұрттың қол астына қарағанына қазақ тәубе қылу керек қой. Анығында, қазақ мемлекетке не пайда келтіріп отыр?.. Тек қымызын ішіп, қарнын сипап, қатынына қарап, борбайын тыр-тыр қасығанды біледі... Тегінде қазақтың солдат болудан қорыққаны бізге теріс те емес. Кім біледі, қолына қару берсе, орыс жұртына жау балып кетпесіне кімнің көзі жетеді?.. Әйтеуір, қазақ өз алдына ел балып жатқан жоқ. Ендеше, орысқа бағыну керек». Бұдан кейін офицер қазақ жеріне, әйеліне, малына көз тігеді. Ресей тағдырын ойлап қамығады.

Демек, офицер бейнесінен, іс-әрекеттерінен «ұлы халықтың» державалық саясатын, қазақ халқын ұлтсыздандыру мен әуел бастағы мәдени құнарынан қол үздіру секілді тағылық «мінезін» танимыз, билік пен білек күшін де, озбырлығын да көреміз. Ендеше, өткеннің өкініші келешекте қайталанбайтындай сабақ болуға тиіс. Офицер бейнесінің «тағылымы» осы.

Ал, Мұқаш өзі жайында былай дейді: «Мен таңқы мұрын, бадырақ көз, шұнақ құлақтау, жарқабақтау, кірпі шаш, қырыс маңдай, қара сұр жігітпін. Жасым 35-те. Әкем Тойбазар, өзім Мұқаш болғалы аузым асқа, ауым атқа жарыған емес. Ес біле есікте жүрмін». Онан соң Тілеубайдың қозысын, Шаманбайдың қойын баққанын, балалық базары жат босағада, кісі қабағын бағумен өткенін еске алады. Алай Бадығұлдың жылықын бақтым, солай көзім ашыла бастады, — дейді ол. — Кашағанды жалғыз ұстаймын. Асауды жалғыз үйретемін. Күзетке жалғыз барамын. Бодаңда жылық бағамын. Аяз-

бен, асаумен, қараңғы ұзақ түнмен, ұрымен, қасқырмен, қауіп-қатермен алыспай, адам адам болмайды екен.. *Аққы бақтым, кісі болдым». Мұқаш аузынан баяндалатын монологтан бұдан кейінгі жерде ел қатарына қосылғанын, отбасы болғанын, қызметке кірісе бастағанын, болыс болу ниеті барын да естиміз. Бірақ, ел үстінен күн көрген жоғарыдағы «қызметтерінің» әсерінен балыстыққа сайланбайды. Мамырбайдың баласы іс-қағаздарды кеңсеге тапсырыпты дегенді естиді. Тілін шайнап, тісін қайрайды. Кек қайыруды ойлайды. Ақтармен астыртын байланысып, Мамырбайдың Ақбілегін оларға көрсетіп беріп, ағасынан кегін қайтарады. Мұның соңы белгілі — Ақбілек бір топ еркектің ортасына түсіп, қара мұртқа ермек болады... Бұл ретте Мұқаш — өз мүддесі үшін жан алып, жан беретін, бір есебі ішінде, түпкі ойында соны жүзеге асыруды ғана діттейтін пенде. Әйтсе де, «ішкі есебі» уақыт өте келе жария болып, соның азап-күйігін молынан да тартып жүреді. Жанама кейіпкер ретінде Мұқаш өз міндетін атқарғанымен Ақбілектің азапты, қасірет-күйінішке толы өміріне себепкер болды. Сол үшін де Мамырбай ауылының алғысын емес, қарғысын алады. Ал біздің қоғамымызға теріс ой, екіжүзділік мінез жат. Мұқаш шындығы осы.*

Жазушы жаңа өмірдің тыныс-тірлігін әр алуан деңгейдегі адамдар арқылы да көрсетеді. Айталық, Ықаң (Ыстыбай), Тыпаң (Тышқанбай) кезінде беделді де, достары да көп болғанымен «дәулет құсы бастарынан ұшқан адамдар». Әйтсе де ағалық-үлкендік жолдарын, ескі беделдерін көңілге медеу етеді. Төлегеннің үйіндегі басқосуда Ықаң мен Тыпаңның мұндай «қасиеттері» танылған-ды. Олардан басқа да онда талай жігіт болған-ды. Оның бірі «қошқар туған қозыдай келбетті, бітімді Ақбала еді, енді бірі келбеті де, киімі де қоңырлау, жүріс-тұрысы да солапаттау Балташ деген жігіт еді. Төртінші — Доганың жанында ершіктей, балтаның жанында шапашоттай жымырайған Жорғабек деген кісі еді». Жорғабек жеңіл, жылпостау көрінсе, Дога беделге ие, ішімдікке де жақын болып шықты. Ақбала сөзге жақын болса, Балташ тәп-тәуір қызметкер, махаббат мәселесінде де баянды ғұмыр кешеді. Бұл реттен алғанда ата-мыс бейнелер өзіндік көзқарас, орындарымен ерекшеленеді.

Жылтыр — ісінде бірлік, сөзінде береке жоқ кейіпкердің бірі. «Оның қылмаған бұзақылығы жоқ. Ол әуелде Матайдың Әбеніне тілмәш болған. Әбенмен бірігіп елді қанаған Әбенге шәкірт болған. Ол қазынаның ақшасын да жеген. ...абақтыға жүз түсіп, жүз шыққан... Оның өтірігіне найза бойламайды». Бұл реттен алғанда Жылтыр ойымен де, ісімен де Әбен, Мұқаштар қатарында Романда оқиғалардың даму эпизодтарының өзара байланыстары тұсында бұған әбден көз жеткізуге болады. Осы орайда жазушы

бедерлеген бейнелердің әрбірі өз орындарында әрі іс-әрекеттерімен нанымды сөз болатындығын байқаймыз. Демек, қаламгер кейіпкер жансарайын ашуда да едәуір жетістіктерге жеткен, оларды даралауда дәлдік, нақтылық секілді сипаттарымен де ерекшеленеді.

Күрделі жанрдағы туындының төртінші бөлімі алғашқыларына қарағанда екпін-серпіні мол, публицистикалық сарында өріс алады. Ақбілек пен Кәмилаң кездесуі, өткен өмірлері, өзара сұхбаттары, күнделік шерткен сырлары — тұтастай қазақ әйелі тұрмысынан, іс-әрекеттерінен мол деректер береді.

Романдағы әйелдер бейнесін еске алғанда, Ақбілектің жақын, жақсы көретін жеңгесі — Ұрқия жақсылыққа жаны құмар, мейірімді жан. «Бар айыбы — пұшпағы қанаған жоқ, әйтпесе жібі түзу әйел». Мамырбайдың бейбішесі дүниеден қайтқанда да, Ақбілектің ақ солдаттары жұртында қалып, Іскендір дуана арқылы еліне келген соң жанашыры да, сырлас-мұңдасы да Ұрқия болды. Қайын сіңлісінің бақытты болғанын қалаған Ұрқия оны Бекболатпен де кездестіреді, баласын бауырына басып, тәрбие де береді. Бұл реттен алғанда — Ұрқия жаңалық, жақсылықты өзгенің басына тілеуді, өзі соның жылу-шапағатымен өмір сүргенді қалайтын, әрі оның үстіне адалдығы мен адамгершілігі мол, қиындық-қиналыста жол табатын бедерлі бейне ретінде есте қалады. Ал, Өрік болса «үйге жылан кіріп келгендей сүйкімсіз», «қара сұр адам». Ақбілектің бауырларына да жағымсыз, жайсыз жан. Өмір-тағдырына назаты Өрік ашу-ызасын да Ақбілектен алатындай, жас өскін — Сара мен Қажікенге де осы ретпен қырын қарап, қаһарын, қарғысын сәт-сайын сездіреді. Әсіресе, «Ақбілек екіқабат» деген сөзді естігенде көктен іздегені — жерден, жанынан табылғандай күй кешеді. Ақбілекке бірер күн «араздығын ұмытқан кісідей» сөйлесіп, жылы ұшырап оң қабақ танытады. Ақбілек мұның шын екенін, аярық екенін біле алмаған кездері де болады. Бірақ, бұл «кісімсу кезеңі» ұзаққа созылмайды. Ақбілектің аяғы ауырлығына көзін жеткізген соң аяушылығын ұмытып, араздығын өршіте түседі. Бұл орайда, Өріктің мінезі мен іс-әрекеттерінен образ болмысына қатысты белгілер мол, әрі троптың түрлері: ирония (кекесін) иірімдері, сарказм (мысқыл) сипаттары, сатиралық элементтер де молынан ұшырасады. Автор сөз өнерінің көркемдік құралдарын бар бояу, бедерімен пайдалану нәтижесінде Өрік образын күншілдіктің көрсеткіші, арысздық пен теңсіздіктің барометрі ретінде көрсетеді. Сондай-ақ, бағынан соры басым Кәмила — ескі салт, әдет-дағдының құрбаны болғанымен дүниетанымы кең, жаны таза, төзімі берік бедерлі бейне.

Өмірде өз ісі мен орнын білетін адамдар аз емес. Романда да ондай тұлғалар бар, бірақ көп те емес. Айталық, Алтынайдың (Мұқаштың келіншегі) күйеуі кекшіл, даңқ пен дақпыртқа жақын болғанымен, өзі

«үй міндеті — әйелде» екенін жақсы түсінген. Ал, Іскендір дуана — жақсылық, жанашыр жанның бейнесі ретінде көрінген. Тау-тас, сай-сала, ескі мола — бәрі де оған үй. Онда ел де жоқ. Оның елі дүйім қазақ. Онда мал да жоқ. Ол дүние жинамайды. Ақша берсең, кез келген ауылдың балаларын жарыстырады да, бәйге үлестіреді. Іскендір дорба салмайды, ірімшік, құртыңды алмайды, оған қолма-қол тамақ берсең болғаны. Ол істеген ісін, жасаған жақсылықтарын саудаға салмайды. Онда жасырын сыр, ішкі есеп жоқ. Міне, осындай кісі, яки пайдасы болмаса зияны тимейтін жан Ақбілекке кезіккен болатын. Ақбілек адасқанын айтқанда: «Алып барайын, жолға салайын», — деп нақты көмек еткен. Жасын да, еңбегін де есепке алмаған Іскендірдің бұл жақсылығы Ақбілекке ғана емес, оқырманға да жылы, тағылымды әсер қалдырады. Роман авторы адам-пенденің өмірдегі орны жақсылық жасаумен, ізгілік-өнеге көрсетумен баянды, мағыналы екенін Іскендір дуана арқылы нанымды көрсеткен.

«Ақбілек» романы жанр табиғаты мен талабына толық жауап берумен бірге кемел ой мен көркемдікке, нақышты тіл мен келісті суреттеулерге де толы. Оны, атап айтқанда, Алтай мен ауыл көріністері, Ертіс — Күршім сипаты, Марқакөлдің мөлдір суы мен оның айналасындағы аң-құс, жан-жануарлар әлемі, алуан түсті адам портреттері мен этнографиялық деректер байыта, толықтыра түседі. Сайып келгенде, қазақ қызының өмір, тағдыр жолын баяндағанда да Ж.Аймауытұлының ескі ауыл, этнографиялық суреттерді, адамдар қарым-қатынасын ой мен сезім өрілімі арқылы риясыз жеткізер тіл байлығына, шеберлік иірімдерінің үлгі-өрнектеріне көз жеткіземіз. Сондай-ақ, романдағы әлеуметтік-психологиялық иірімдерден, жекелеген кейіпкерлерді мүсіндеу мен олардың ішкі монологтарынан, ең негізгісі қазақ тұрмысы мен заман көріністерінен, уақыт сырынан реалист суреткердің қолтаңбасы айқын көрінеді.

Көрнекті сөз зергері Ғ.Мүсірепов «Чудесный нәрсе» деп романға қатысты қысқа да ұтымды баға беріп, «Мен Аймауытовтың қолын таныр едім», «Менің ұстазым — Аймауытов!» деуі оның таланты мен шығармашылығына әділ көзқарасын аңғартары анық. Бұл бағытта, академик С.Кирабаев: «Ақбілек» бір қыздың тағдыры негізінде әлеуметтік революциялар дәуіріндегі ахуалдың жаңаруын суреттейтін алғашқы қазақ романының бірі» десе, профессор Т.Кәкішев: «Ж.Аймауытовтың әдебиет тарихына оралуы — оның «Қартқожа», «Ақбілек» романдарымен, талай мәнді драматургиялық шығармаларымен әдебиетіміздің қалыптасу дәуірінде де сыншыл реализм дәстүрінің озық үлгілері өзінің орасан зор ықпалын жасап қана қоймай, жаңа көркемдік әдіске ұласқанына нақты дәлел бола алады» деп жазушы шығармашылығын, сөз өнеріндегі орнын нақтылы көрсетіп берді. Аязушы Р.Тоқтаров «Ақбілек» романы-

нан адам мінездерінің энциклопедиясын көруге болады» деп қысқа да нақтылы түйін жасайды.

Осындай ой-пікірлер — М.Атымов, М.Базарбаев, Ш.Елеуенов, Б.Байғалиев, Д.Досжан, С.Дәуіт, Б.Майтанов, Р.Нұрғали, С.Мұратбеков, К.Керейқұлов, Р.Тұрысбек, А.Ісмақова, Г.Пірәлиева, Д.Ысқақұлы т.б. зерттеу еңбектерінің негізгі нысанына айналды.

Тегінде, мұндай ой-пікірлер, ізденістер көп-ақ. Бәрінде де «Ақбілек» романы қазақ халқының өмірі мен тұрмысынан алынып, болған оқиға ізімен жазылған, идеялық-тарихи тұрғыдан негізді, көркемдік-тілдік, стильдік құбылыстары жағынан өзіндік көзқарасы, қалыптасқан қолтаңба мәнері бар шығарма екендігі ашық айтылады. Бұған қоса аталмыш шығарма табиғаты, әйел теңдігі тақырыбындағы туындылар «Бақытсыз Жамал», «Қыз көрелік», «Қалың мал», «Әділ мен Мәрия», «Адасқандар» т.т. адам әлемін ашуымен, оның өмірдегі балмыс-бітімін, тағдыр-талайын бейнелеу мәнерімен де, образдық өзгешеліктерімен де, ең негізгі көркемдік амал-тәсілдерімен, психологиялық ерекшеліктерімен, дүниетаным иірімдерімен дараланатынын айрықша атап айтқымыз келеді. Демек, «Ақбілек» романы — халқымыз басынан өткерген күрделі кезең көрінісін, негізгі тұлға мен оның төңірегіндегілер өмірін кең көрсететін танымдық-тағылымдық, парасатты туынды...

Тұтастай алып қарағанда, Ж.Аймауытұлының шығармашылық мұрасы, әсіресе күрделі жанрдағы туындылары («Күңкейдің жазығы», «Қартқожа», «Ақбілек») қазақ әдебиетіндегі реалистік прозаның даму белестерін айқындап қана емес, қоғамдық, кезеңдік құбылыстарды, адами-рухани мәселелерді көркемдік-идеялық тұрғыдан шебер де шынайы бейнелеумен биік белеске көтерілгендігінің, алыс-жақын шет ел қаламгерлерінің профессионалдық дәрежесіне жеткендігінің бірден-бір дәлелі де, дерегі де бала алады. Мұның өзі халық даналығында айқын бедерленгендей: «Шеберлік өмірді көре де, түсіне білуден, сосын объектіні дұрыс таңдап ала білуден басталады».

Ж.Аймауытұлы шығармашылық шеберлігінің мың сан шындығының бір сыры осында жатыр.

Бұл — «Ақбілек» романына да қатысты айтылар кемел ой мен маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Өйткені, «Ақбілек» әлемі — халқымыздың өткен өмірі мен тарихының, қазақ қызы мен әйелінің тағдыр-талайын кең көлемде суреттеген тағылымды туынды. Ұлт руханиятын, көркемдік танымды биік белеске көтерген даңқты туынды, айшықты қолтаңба жемісі.

«Ақбілек» әлемінің ақиқаты осы.

Рақымжан ТҰРЫСБЕК,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

АҚБІЛЕК

Бірінші бөлім

АҚБІЛЕК

Өскеменнің ар жағында, Бұқтырманың оң жағында әлемге аян Алтай бар. Сол Алтайдың күнгенінен құбыла жаққа құлай аққан, құлай ағып Ертіс түскен, күр-күр еткен Күршім бар.

Алтай, Күршім — не заманнан қалың найман мекені. Сол Алтай мен сол Күршімнің қысы қыспақ, жазы самал. Күн жылт етсе, төрт түлік мал қарағайлы қарт Алтайдың, Алтай сынды анасының көкірегін амаласып, тыраңдасып, мәйек басып, мамырласып жатқаны. Қарт Алтайдың қас басында, алақанның аясында, бал татыған айна сулы, түрі де аспан, сыры да аспан, шарап сулы Марқакөлі. Марқакөлді алқалаған — ақ ауылды Алтай елі. Алтай елі — Алтай жазы тау еркесі — киік болып, өзге елдерден биік болып, Марқакөлдің самалында сайран етіп жатқаны.

Марқакөлдің суы балдай Марқакөлдің суын ішіп, отын жеген сары қарын, тұтам емшек жануардың бауырынан сүт сорғалап, сүт емес-ау, күт сорғалап, көнек-көнек лықылдайды; қара саба емізіктеп, қою, салқын, сары қымыз, быжылдаған дәрі қымыз шара-шара шыпылдайды. Бір шарасын ішкен адам дәл қор қызын күшқандай боп, беті шикан дуылдайды, аузы кобыз гүлдейді, мас болады, жас болады: жел жетпеске мініп алып, Алтай тауын дүсірлетіп, таудың тасын күтірлетіп, көкпар, жарыс, алыс-жұлыс, асыр салып жатқаны.

Әлгі Алтайдың аруларын айтуға тіл жетпейді. Алтын, күміс — Алтай кені, алтын сырға алты қарыс алып түсіп

күлактарын. жүзі Алтайдың айындай боп, көзі құралайындай боп, күлкісі атқан таңындай боп, бойы Қопа талындай боп, былқ-сылқ етіп бұрандасып, күбірлесіп, көлеңдесіп, езу тартса — есің кетіп, сұңқыл қақса — шым-шым етіп, бойың босап, ойың босап, қиялың қия кезеді.

Кеп онда емес-ау, жарандар! Бер қарандар, құлағың сал! Тыңдаушылар анталаса, кеп құрайын бір тамаша. Ертегі емес, ертеде емес, ұзын да емес, келте де емес, қарапайым қара сөзбен бір әңгіме шертейін. Қысыр сөзді қысқартайын, әңгімеге жол тартайын. Өлең сөзге олақ едім, күйлі емес деп қомсынбандар.

Сол Алтайдың бөктерінде жам жолменен жандамайлап ала ат мінген жалғыз адам келе жатыр бейсауат. Көтегейті — Күршім жак, бет алысы — Қараекем шаты. Қараекем шаты қамау жартас, дәл аясы — шұңқыр көгал, бір ауызды, тар ауызды шұңғыл шатын; мейірімді Алтай түсі қашып, түнде жортқан жорықшыға соққан ғой. Ажал тұрткен мал болмаса, мал алдырған жан болмаса, терең шатқа кім барған?

Ала ат мінген терең шаттың дәл аузына таянғанда алақ-жұлақ қаранды да, тоқтады. Тар ауызда тас тасалап, сүр шекпенді, бесатарлы біреу жатыр бас бағып. Әлгі шекпен ала аттыны көре сала, ақ орамал көтерді, ала ат мінген оны көріп ақ тымағын көтерді. Сөйтті дағы ала ат мінген қаптағаймен ат жетелеп, асып кетті әрі қарай.

Марқакөлде маңға бөккен мал мен ел, тау ызғары жамбасынан өткен соң, етектегі қыстауына еңбектесіп түскен шак.

Мамырбайдың малайлары қора жамап, пешін калап, үйін сылап болған еді. Мамырбайдың бәйбішесі маң-маң басып, малайларға киіз үйін қағып-сілкіп, жинатқызып жүрген еді. Мамырбайдың Ақбілегі, Ақбілегі — жас түлегі, айыкүні — сұлу қызы, алтын сырға, күміс шолпы сылдырлатып, былдырлатып, ақ көйлегін көлеңдетіп, қызыл-жасыл көрпелерін қағып үйге әкелген еді. Қасындағы қыздарына қабақ шытып, қыңқыл етіп, дауысы сыңқыл-сұңқыл етіп:

— Көзім тартып тұрғаны несі? — деп, бір бұрандап қойған еді...

— Жай тартат та... қуанарсың... қай көзің?..

— Куанар ем: сол көзім, — деді бітті, кім елеген ондайды?

Алымсағын, шөбін жинап, партияның камын да ойлап, Мамаекен де кешке жақын жолдасымен келіп түсті.

Тау бетінен аңдағайлап жатағына мал келді. Бала ушу, малай қиқу, мал маңырап, ит жаң-жүн. Ауыл түтін, өзен күріл. Сарғылт таңдақ. Жел де қоңыр, қызыл інір. Малын жайлап, шайы қайнап, ел де орынға отырды.

Күн батпай-ақ, көз барында манағы айтқан терең шаттан іннен шыққан қасқырларша, шұбап шықты төрт атты. Оның бірі — манағы айтқан, өзің көрген ала атты. Енді үшеуі: қалпағы бар, мылтығы бар, қылышы бар, көк шекпенді, қоқаңдаған, қоқиланған жат адам. Сол төрт атты шаттан шығып, ылдига түсе өкшелерін қадады. Қадап еді, ат пысқырды, ауыздығын қарш-қарш шайнап есілді. Есілді де екпіндетіп, үңгірдегі бір ауылға жетіп келді саусылдап.

Келе тарс-түрс. Үріктірді, бөріктірді, елдің апшысын қуырды:

— Ах, сволочь! Тап атты!

Мылтық қолда, қамшы жонда, ат таппасқа әдді не? Атты да алды, шідерді алды, жүген де алды, кілем, көрпе, қоржын, шалбар... — бәрі кетті. ... «көр ішке».

— Төре... тақсыр...

— Ой, құдай-ай!

— Аясайшы, бейуаз ек қой! — деуге келді тілдері

Шайды алдына жаңа қойып, «бісімдәні» келтіргені сол еді, Мамырбайдың бір малайы жетіп келді ентігіп:

— Келіп қалды!

— Кім, кім?

— Көкпең-көк...

— О кім?

— Өңшен орыс!

Мамырбайдың мүршасы:

— Жина, ұмтыл, қаш, тығыл! — деуге ғана келді.

Дастарқанымен шай қалды жайрап, жиюсыз шыны-аяқ қалды күйреп. Мамырбай күрс-күрс, бір есікке, бір төрге... жаушы-жалам, бәйбіше де, қыз да жоқ. Сыртқы есікке жетер-жетпесте Мамырбайдың кеудесі үнірейген үш мылтықтың аузына тірелді. Бай шалкалап, мұрттай ұшты.

Мылтық дүмі, қылыштың қырымен айдап шығарылған ауылдың еркек біткені басын қорғалап, борсандап, желкені жей-мей. Мамырбайдың еттігіне отағасыны бас қыла камалды да, сыртынан қара құлып салынды. Аузында күбір-күбір «сүбіқан», аяғы жыбыр-жыбыр еңкең қағып, қораны орағытып бәйбіше келе жатыр еді, орыс алдынан тап болды.

— Қайдан келесің?

— Мына... мына, — дей беріп еді.

— Мә, саған мына-мына! — деп білеуіт пен ашы айғай басына қабат тигенде, көзінің оты жарқ етті. Жаулық кетті жапырайып, ауыз кетті опырайып.

— Тап деген соң, тап қызды!

— Кімнің қызын, жасаған?!

— Сенікі қыз, сенікі.

— Қызым жоқ, ойбай!..

— Қыз бар! Табасың!

Орыс кадалып, білеуітін зулатты. Бәйбіше бадалып, «қызым жоқ» деп бажылдап, өтірікті саулатты.

— Өзім табам. — деп орыс жүгіріп ала жөнелді.

Үш орыс қолдарына шырағдан алып, қораны, үйді, тезекті, шұқырды, жүкті, пішенді — бірін қоймай найзаларымен піскілеп тінтіп жүр. Зым-зия, Ақбілек жоқ.

«Орыстар келіп қалды» дегенде бәйбіше теріскейдегі кішкене есіктен ептеп шығып, жер бауырлап, бүкендеп, Ақбілегін жетелеп, бір апанға апарып: «Тырп етпей жат!» деп кеткен.

Қыз табылмай, сандалып, долданып қайтқан үш орыс бәйбішені терезе алдына етпетінен басып отырып, жиырма бес камшы соқты. Үні шықса, Ақбілегінің жаны қабат шығады ғой, құшырлана тістеніп, ышқына ыңкылдағаннан басқа дыбыс бермеді. Желге, күнге тигізбей, аялап өсірген жалғызын «кәпірге» қорлыққа қиғаннам өлгені артық емес пе?

Түнерген түнде абайсыз ауыл абалаған ит даусына айналды. Ауылдан бажылдаған, балдырлаған жат үн шықты. Бір тайпа ауыл — үш мылтықтың албастысы басып, түншықты.

Үрейлі ауылды торып, екі ат жетелеп, ойқақтап, құлағын түріп, түсі жаман, ойы қаранғы бір адам жүр. Ауыл-

дан бажыл шыққанда әлгі адам бір тұрып, бір жүріп, ауылға таман ұмтылды. Ұмтылып еді, астындағы жануар қорс етіп, лоқып қалды. Аяғын үзенгіден ептеп сырғытып, сыбдырын ұрлап, жұмсақ шөпті жапыра басып, жерге түсті. Атын артқы қасына қайқита қаңтарып, қыл шылбырмен тұқырта тас қылып ұстап, үш атты матастырды да, қотанға кіретін епті қасқырша бүкендеп адымдады. Қарауытқан. кара жамылған ауылдың иті ұлып тұр. Бес-алты адым аттады ма, жоқ па, әлде шөптің, әлде шүберектің сыбдырындай судыр еткен бір дыбысты құлағы шалып қалды. Енді бір басып еді — аяқ асты карауытқан шұқыр болды. Шұқыр түбінде бірдеңе ағараңдаған тәрізді, кимыл етті.

— Ағатай-ай! — деді біреу ышқына сыбырлап.

— Ақбілекпісің? — деді әлгі адам біліп қойғандай.

— Мен едім, құтқар, ағатай, — деп апанның ернеуіне таман өрмелеп еді.

— Құтқарам. Бүк. Жата тұр, — деді де, қазақ қалбаңдап жоқ болды.

Екі қолы алдына созулы Ақбілек қалшиып қалды.

Әлгі адам жүгіріп барып тоқтағандай, ат ышқынғандай, үзінгіге аяқ салғандай, тебінгі тырс еткендей болды. Атына мініп келейін деген екен ғой, енді ажалдан құтыл-дым ғой. Жасаған-ай! Тәубе дей беріп еді, дүбірлеген аттын тықыры жақындамай, теріс айналып кеткендей болды. Қолы әлі жәрдем тілеуде, жарылқаушы періште келетіндей дәмелене күтсе де тықыр алыстап, дүбірлетіп шауып кетті. Қолдары сылқ ете түсті, аяғы тайғанап кетті, сырғанап, түпсіз зынданға түсіп бара жатқандай көрінді...

Ауыл жактағы иттердің манағы шабаланғаны жоқ, андасанда сак қаншықтың безілдеген, жас күшіктің шәуілдеген әлсіз дауысын төбеттердің күңіренген ұзын сарыны басып тұрғандай. Сөйтіп тұрғанда бірдеме ысқырғандай болды. Ауылдан иттерді шабаландырған аттың дүрсілі тауға қарай кетті. Ит дауысы алыстап барып, қайта жақындап, абалады. Ажал да абалады. Дүрсіл ауылға қайтып келді. Күбір-күбір адам дауысы естілген тәрізденді. Ақбілектің жүрегі зырқ ете түсті. Зырқ етпей қайтсін, тықыр шықты. Жүрегімнің дүрсілі болғай еді деп, қолын кеудесіне басып еді. Тас, тас емес-ау — темір, темір емес — ажал шы-

қыр еткендей, күйка тамыры шымыр етті. Апан көр сияктанды. Өйткені тажалдай түсі суық саудыраған үш алам келіп қалды. Ақбілек бала қамаған лаққа ұқсап, апанды айнала жүгіріп, өкпесін соққан торғайдай торға ілінді. Сонда да есінен танбалы.

— Апатай-ай! — деген жан даусы таудың тасына барып шақ еткендей болды. Мейірімсіз темір қолдар алып ұрып аузын басып жатса да, қолды кейін сермеп, басын жұлқып, үзіліп, өзеуреген ашы айғай апатайының құлағына сап етті. Жонына шойын тағалағандай апасы сіресіп қалса да елемей, шынғырған дауысқа қарай үкідей ұшып келеді. Қызын бүркітше бүріп, илеп жатқан екі орысты анасы екпінімен келіп итеріп тастап, балапанын басқан ана күстай, баласын бас салды. Олай сүйреп, бұлай жұлқып, қызды анасының құшағынан ала алмаған соң, орыстар мылтық дүмін жұмсады. Жанына мылтық батқанда, анасы қызын тастай беріп, алыса кетті. Апыртопыр екі орысты екі алып ұрып, бірінің үстіне бірін илектеп жатқанда, үшінші орыс тайқып шегіне берді. Босанысымен кашуға оңтайланған Ақбілек апанның ернеуіне жете түсіп, анасының қалып бара жатқанын көріп, қайта апанға түскенде, анасы қызына қарсы ұмтылды. Сол кезде бос қалған орыс анасын жауырын ортадан басып салды.

— Алла! — деп ана құлады. Үш орыс қызды көтеріп, ойбайлатып алды да жөнелді. «Апатайлаған» айғайы жерді-көкті жұлып, Ақбілек зарлап, аттардың дүрсілі тауды дүсірлетіп, абалап иттер қуып бара жатқанда:

— Қайдашы, қайдалап? — төтеден бір топ кісі қуып ала жөнелді.

— Аттаншы! Аттан!

Жер де айғай, көк те айғай. Тау күңгірлеп, тас шықырлайды.

Қуғыншылардың карасын көріп, қыз өңгергенді қоя беріп, екі орыс аттарын тежей, мылтықтарын кезей бастады. Екі атты есік пен төрдей жерге келіп қалды. Тау сатыр-сұтыр етті. Қуғыншының біреуі қиялай шауып, атының жалын құша жығылуы-ақ мұн екен, арттағылары азан-қазан, ұйқы-тұйқы түсе қалды.

Манағы ала атты кім? Қыз алып қашқан орыстар кім? Бұларды қуам деп оққа ұшқан кім? Олардың кім екенін біз айтайық па? Өздерін сөйлетейік пе?

Қане, осыны дауысқа саламын. Біз айтайық дегенін қолдарыңды көтер. Біреу, екеу... жоқ, өздері сөйлесін дегендерін қол көтер... Төртеу, бесеу .. Өзіммен көпшілік. Сонымен сөз өздеріне берілетін болды.

Әуелгі сөз оққа ұшқан жігіттікі.

БЕКБОЛАТ

Қара торы, орта бойлы, қошқар тұмсық, түлкі мұрт, шүнірек көз жігітпін. Жасым жиырманың жетеуіне шығып тұр. Атым — Бекболат. Басымда барқытпен тыстаған қара елтірі жекей тымақ, қара ала жапқан күміс белбеу, аяғымда көнелеу қисық табаным бар. Белбеуімдегі жарғақ далбағайым, шашақты сары қында мүйіз сапты өткір кездігім, алдыңғы қапталдағы дабыл байлайтын ұзын қайыс шеттігім — менің өнерсіз жігіт еместігіме айғақ болар.

Бұрын бір байдың, осы күні орта шарқы үйдің ортаншы баласымын, бұрын қой бес жүзге, жылқы екі жүзге, сиыр алпысқа, түйе жиырмаға шарпыған еді, осы күні сол малдың төрттен бірі де жоқ.

Әкеміз неше жылдай елу басы, ауылнай, би болған. Бір ауылнай елдің басты адамының бірі. Ағам отау болып, енші алып кетті. Інім Семейде оқуда. Шешеміз жылқы жылы күрт аурудан қайтыс болған соң, әкеміз бір келейлеу адамның ақ құбаша, бауырсақ мұрын жаңа өспірім қызын, беріп қойған жерінен, он бес қараға бата бұзып алып еді. Тоқал бұл күнде әкейдің мойнына мініп алды.

Жылдағы зекет, пітір, садакасын беріп, бізді оқытуға әкеміз танқы мұрт, жылтыр қара қожаны ұстап, сегіз жылдай, жаз үй артындағы қоста, қыс қонақ үйде теңселіп, қалғып-шұлғып, сабақ оқыдық. Тіл алмай, асқа, атқа өкпелеп, кісі боктап, шалдуар боп, қожадан таяқты талай жесем де, аяғында хат танылым. Көршінің қатыны мен қожаның өсегі білінген соң, әкеміз шығарып жіберіп, содан кейін көзіміз ашылды.

Оннан асқан соң-ақ қыдырған. қолы бос жігіттердің боқауызын, былапыт әңгімесін тыңдап, он беске келген соң, қыз-келіншегі бар үйдің іргесін тырнап, жібін киып, есігін киратып, түн баласында дамыл көрмедік. Жолдас-тарға еріп, ойын-сауық қуып жүріп, қылжақты, өленді, домбыраны үйрендім, еті тірі, жақсы жігіттерге еліктеп, насыбай, мылтық атуды, ит жүгіртіп, құс салуды үйрендім. Тұзды ет беріп, суға жығып, қашырып алып, талай құстан айрылсам да, аяғында құстың да тілін білдім, я шіркін! Астында жарау бедеу. қолында қыран тұйғын. үстінде сымдай киім, өзек-өлкені сыпылдата кезіп, жарқ-жүркі еткізіп, қаз, үйректі сыпыртып, кешке таман сұлу қызды ауылдың сыртына қонам деп, шіреніп келіп тұрар ма ең! Жалғанның қызығы сол да!

Әкем өз маңындағы елдің ұрлығын қымтап, зорлығы-на болысып, дауын даулап, жесірін жоктап, шығынын реттеп, бірді бірге соғып жатады. Атка мініп кетеді, үйде болса келген кісілермен оңашаланып, сыбырласып жатқаны. Сөйтпесе, ел билей алмайды-ау деп ойлаймын. Бірақ оған артық араласпаймын. Ағаммен екеуі тұрғанда, маған сөз не керек, өз ермегім өзімде. Бірақ олар мені әуейі боп кеттің деп, кейде жаратпайды, кейде мен құс алдырып, аң атып келгенде мақтанып та қояды. Әйткенмен ағайын дауына, ру намысына қызбай да жүрген жерім жоқ. Төбелес болса жасаққа шығысамын, қыз қашқан, қатын кеткен топтардан қалмаймын.

Әкем айттырған Жаманбаланың шотпақ қара қызын менсінбей, Мамырбайдың Ақбілегін елден таңдап айттырып едім. Малжанды соққан екен, малымды түгел алмай, есік көрсетпеймін деп, көнбей қойды. Бойжеткен қалыңдығым тұрғанда, қарап жатайын ба, жасырын барам деп кісі жіберіп алып, «өзі біледі» деген соң, бүгін жолыққалы келе жатыр едім. Дулыға тастың бөктерінен жолымызды кесе қашқан ор қоянды өткізбейміз деп бірталай ат қинап, алданып қалғанымыз. Әйтпесе мана келетін кісі ғой.

Ауылға таяна бергенде, шулаған иттің даусын естіп тұра қалып едік, бір мезетте «апатайлаған» Ақбілектің, одан мылтықтың даусын, аттың дүбірін есіткен соң дәтім шы-

даман, неде болса қолында өлейін деп қуып бердім. Қараңдаған екі аттыға жаңа жете бергенде, оң иығымнан оқ сап ете түскенде, көзім қарауытып, басым айналып кетті. Не болғанымды білмедім. Әй, жолдас шіркін сондай жерде керек қой! Аттарын тежеп, қорқып шаппады ғой. Әйтпесе түсіріп алатын кісі едік. Есіл жарым, екі көзің жаудырап, орысқа қор боп кеттің-ау! Жұртым-ау, менде не жазық бар? Ақбілекті жіберіп қойғандарың ба? Кеудеде шыбын жандарың болса, неге қимылдамайсыңдар?

ОФИЦЕР

Мал-мүлкімді талады, кісімді өлтірді, қызымды алып кетті деп бізді бұзық адам көріп, қазақтар жазғырады-ау. Дүниеде не боп жатқанынан хабарсыз, аулынан адым жер шығып көрмеген, аң сықылды жайылған қазақ біздің неғып мұндай күйге түскенімізді қайдан білсін.

Ата-анадан, туысқаннан, туған жерден кім безейін деп ойлайды? Еркін қызық өмірді, жан тыныштықты кім жақсы көрмейді? Сұлу әйелдің от құшағын, тәтті лебізін кім аңсамайды? Адам тілегенін істеуге ерікті болса, тұрмыс осындай болар ма еді? Біреу ырысты, біреу сорлы болар ма еді? Адамда ерік жоқ. Адам лажсыз елінің тілегіне бағынады. Дүниеде тағдыр бар, лажсыз өмірге көну бар: тағдыр деген сондай, бостандық, еркіндік деген жоқ.

Тағдыр айдамаса, осынау Қытай шегіндегі Алтай тауына, қазақ арасына біз келер ме едік? Мен Тамбов губерниясындағы бай алпауыттың кіші баласы едім. Бабамыз Александр патшаның әскеріне қол басы болып, түрік соғысында мақтау алған кісі екен. Әкеміз соғыс уәзірінде үлкен төре болып, москал тартқанда, Тамбовтағы ата қонысына келіп, егін салдырып, шаруа құрды. Мол жер, бау-бақша, салтанатты сарай, қос-қос арғымақ, солқылдақ арба, жүйрік ат, жүйрік тазы... дегендер бізде болушы еді. Бір ағам университет бітіріп адвокат болып, одан соңғы екеуіміз әскер академиясын бітіріп, офицер болып едік. Ағайынды төртеуіміздің ішінде ажарсызы мен болсам да, ерлігіммен герман соғысында қол бастап, бір рет шен алдым.

Патшамыз соғыс ашқанда, ел-жұрт, отанымызды қорғауға, біз соғысқа бардық. Отанды біз қорғамасақ, орыс күшті жұрт болмаса, осы надан қазақ күн көре алар ма еді? Орыс сикты жері мол, қолтығы кең жұрттың қол астына қарағанына қазақ тәубе қылу керек қой. Анығында қазақ мемлекетке не пайда келтіріп отыр? Түндік басы жылына төрт сом алым төлегені болмаса, әскерге ылау, азық бергені болмаса бұларда не шығын бар? Тек қымызын ішіп, қарнын сипап, қатынына қарап, борбайын тыртыр қасығанды біледі. Патша қазақты қара жұмысқа алам дегенде, қандай қорқып, абыржып, қиратылып қалды. Қазақ солдаттан өлгенше қорқады. Баяғыда, қазақ орысқа қарағанда, қатын патша қазақтан солдат алмаймын деп, қолхат беріпті-мыс деп, талшық қылады. Тегінде қазақтың солдат болудан қорыққаны бізге теріс те емес. Кім біледі, қолына қару берсе, орыс жұртына жау болып кетпесіне кімнің көзі жетеді? Онда ұлы Ресей кемиді, жері, елі азайып қалады. Қазақтың малы, елі, бұйымы басқа елдің пайдасына кетіп қалуы мүмкін. Әйтеуір қазақ өз алдына ел болып жатқан жоқ. Ендеше, орысқа бағынуы керек. Орыстан жакын арқа күзеу қыларлық қазаққа күшті жұрт жоқ. Қазақ орысқа жерімді алдың деп өкпелейтін шығар. Жер қазынанікі ғой. Орыс өсіп жерге сыймай жатса, бос тұрған жерді алмай қайтеді? Қазақта жер көп. Баяғыдай көшіп-қонып, кең даланы шарлап жүре берем деп ойлайды. Жер жүзінде жалғыз қазақ емес, өзге жұрт та бар ғой; оларға да тіршілік керек. Ендеше, артық жерінді алғанға өкпелеме. Сен де егін сал, қала бол. Сонда бәрімізге де жер жетеді. Мұны қазақ үкпайды-ау.

Қазақ зәбірің тиеді деп бізді айыптайды. Зәуеде казак әскер болып, казак әскері орыс елінің ішінде жатса, манайына зәбірі тимес пе еді? Малың алмас, дүниесін таламас, қызын қатын, қатынын жетім қылмас пе еді? Кешегі Жетісу майданында мұжық қалаларын алғанда, казак әскері қандай қылды? Бейуаз мұжықты қылыштың жүзінен өткізбеді ме? Мүлкін талап, әйелін рәсуә қылмады ма? Баяғыда орысты үш жүз жылдай татар билеп тұрғанда, қазақ та соның ішінде, қандай қорлық көрсетпеп еді? Ордаға барған елшілерімізді тақтайға жаншып, үстінен

билетіп, езгілеп өлтіріп еді. Қазакем, сенің де жайың белгілі. Қолдарыңа түссе, шамаларың келсе, сендер де бізді аямайсындар. Бірақ шамаларың келмейді.

Әйтсе де біз қазақтан кек алғалы жүргеніміз жоқ. Қазақ жеріне келейік деп келгеніміз жоқ. Ресейде төңкеріс болып, патшаны түсірген соң, өзара екі жарылып, ел билеуге таласқан соң, үкіметті қара жұмысшы мен қара солдатты жақтаған большевиктер алып кеткен соң, біздер, орыстын шын ұлдары құл-құтанға бағынбаймыз деп, соғысып, жеңіліп, қашып келіп отырмыз. Алдымыз қашып, Қытай жеріне өтіп кетті. Біз одан қашқан, бұдан қашқан, жетпес шақты офицер, білеуіттер Алтайдың бір тығырығына бекініп, қызылдардан жансауғалап жатырмыз. Олардың ойы: оқ-дәрімізді, азығымызды түгесіп, қыстың суығына қатырып, ашықтырып алмақ. Әйтпесе бір ауыздан жалғыздап келіп, бізді ала алмайды. Тауда жатып біз қарап өленік пе? Қара таласқан соң маңайдағы қазаққа шабуылдап, азыққа мал, баспанаға киіз, төсеніш, ыдыс-сайман алып тіршілік қып жатырмыз.

Елсіз тауда ерігіп жатқан өңшең еркек іші пысқан соң ермек, қызық керек қылмай тұра ма? Қашанғы өзді-өзіміз боктасып, керісіп, төбелесе берейік. Біздің де қанымызда от бар; бізде де тілек, нәпсіқұмарлық бар. Біз де жаспыз. Әйел күшуды біз де аңсаймыз. Әйелсіз күн көре алмайтын, махаббаттың қадірін білетін, сезімі жетілген біз өнерлі, білімді шаруаның ұлдарымыз. Әйел кімде бар? Қазақта. Қазақ та адам баласы. Қазақтың қара көздерінің сиқырлы күші Еуропа әйелдерінен кем емес. Әнтек тәрбиеленіп, қылымсуды, еркекке жағынуды үйренбегені болмаса. Қазақ надан болған соң орыстан жатырқайды, жиренеді, қазақ қызы орыс жігітін сүйменді. Бізге өз сүйгеніміз де жетеді, бізге әйел керек. Әйелдің сүйгенін тілейтін біздің өз еліміз бар ма? Қазақ надандығынан жатырқайды, оқыған ел жатырқамас еді, қазақтың оқыған азаматы орыс қызын сүймей, орыстан катын алмай жүр ме?

Қысылғанда, сасқанда қарсылық қылған жерде болмаса, тегіннен қазақты өлтіргеніміз жоқ. Адамның тыпырлап өлгені бізге тауықтың өлгенімен бір есеп. Көңілімізге солай орнағаннан ба, өлімді көп көріп, етіміз өліп кет-

кеннен бе, кім білсін. Шынында, өмір деген, өлім деген немене? Адам өлмек үшін туған. Бүгін өлдік не, ертең өлдік не? Өмір — қабақтың қаққаны. Ендеше, аз күн тіршілікте өмірден қандай қызық, қандай ләззат болсын, алып қалу керек. Өлген соң түк те жоқ.

Алдымызда — қылышын сүйреткен қызыл шұнақ қыс. Айналамыздағы қала — қызыл жау. Келешегіміз — аяз, аштық, соғыс, ажал. Бірінен болмаса бірінен өлуіміз хақ. Бүгін болмаса ертең өлуге көзін жетіп отырса, елден-жұрттан, туған-туысқаннан күдерді үзсек, бізді жан екен деп аяйтын адам баласы болмаса, біз қара таласпағанда, біз бой жасамағанда, біз кісі өлтіріп, қыз алып қашпағанда — кім бұларды қылмақ? Біз әзір тіріміз. Тіршілік деген — арпалысып күнелту деген сөз. Ендеше, біз тіршілік қып жүрміз. Бізді қазақ айыптаса, білмегеннен айыптайды.

МҰҚАШ

Мен таңқы мұрын, бадырақ көз, шұнақ құлақтау, жарқабақтау, кірпі шаш, қырыс маңдай, қара сүр жігітпін. Жасым 35-те. Әкем Тойбазар, өзім Мұқаш болғалы аузым асқа, ауым атқа жарыған емес. Ес біле есікте жүрдім. Ә дегенде құны жоқ, былық, сараң, жаман Төлеубай дегеннің қозысын бақтым. Ел жайлауда, көк шалғында қымызға қызып, гуілдеп, мас боп жатқанда, мен босағада отырып, жырық сары тостағанмен саумал ішіп, дамба-балым борша-борша, шекпенім өрім-өрім болып, жалбаңдап, үйездеген қозыны ауылдан шығара алмай, дедектеп, кейіп, жыламсырап жүргенім. Балалар алтыбақан теуіп, ақсүйек ойнап, шуылдасып, асыр салып, қой күзетіп өлең айтып, думан қып жатқанда «таңертең ояна-байсың, жат» деген байдың зекуін естіген соң, қара інгеннің қоланса сасыған жабуын оранып, үй жанында бүк түсіп жатқаным. Әсіресе шырт үйқыда жатқанда: «Түр, қозы ағыт!» деп байдың бүйірден теуіп оятқаны-ақ жаныңа батады-ау. Амал жоқ, бүрсеңдеп жүріп қозы ағытып, бір тостаған іркіт ішіп, көзіңді уқалап жөнелесің. Күн қызғанша жүгіріп, ауылға қашқан қозымен арпалысып, айғайлап, тас жіберіп жүргенің.

Он беске келгенде Шаманбайдың қойын бактым, о бір құдайдың атқаны! Өліп бара жатырмын десен, қойға бір тайын мінгізбейді. Ат отынан қалады дейді, алып қалмайды, қой өрерде жылқышы келе қоймайты. Жатарда байлап қояйын десен қоныр өгізшені сиыр мүйіздеп, мұрнын жырады, таңертең сиыр өрмей тұрып, ол сасықты қама-лап ұстау тағы бір қырсык.

Бір күні балалардың ойнағанына бүйірім қызып, дөңбекшіп, ұйқым келмей, не де болса құдайдың салғанын көрермін деп, тұра сала ойынға мен де бардым. «Қара құлак» ойнағанда, мен ит, Балабек қасқыр болып, Рақымжанның Айша дейтін қызын өзек жаққа апарып тастады. Мен шабаланып қуып барсам, қызды іздеген үлкен кара құлак өзекте бұғып жатыр екен. Дүние-ай, мен де кара құлак болар ма едім деп зығырланам, ертеңінде түсте қойды бұлак басына жусатып, өгізімді тұсап қойып, жарлауытқа арқамды сүйеп отырсам, көзім ілініп кетіпті. Бір мезетте бетімді күйдіріп жібергендей бірдеме басымнан орай шым ете түсті. Шошып кеттім. Жынды кісіше шыбын-шіркей боп, лағып барам. Артыма қарасам, көк айғырын апырандатып, камшысын білеп, Шаманбай қуып келеді екен. Қалай бұлттарсам да қоймады, кашағанға төселіп қалған арам қатқыр, қойсын ба, аттың бауырына алып жүріп, ал борсылдат. ал сой. Баксам, ұйықтап қалғаным болмаса, қой қасқырдан аман екен.

Өшімді қалай алам деп, аузымды басып жүр едім. Ақыметтің қойшысы да байына ызалы екен. Екеуіміз бірігіп, Шаманбайдан екі ісек, Ақыметтен бір марка, бір тұсақты сойып, бұлакқа тығып қойып, бір айдай азық қылдық. Суға салсан етте дәм болмайды екен. Бірақ ұрлығымыз шығып қалды. Оны айтып жүрген өзіміздің қойшылар. Естай деген бір жарамсақ таз қойшы бар еді. байына жағынам деп сол иттің бүлдіргені. Шаманбай екі қой, екі киім ақымды шығарда бермей қалды.

Қалай Бадығұлдың жылқысын бактым, солай көзім ашыла бастады. Қашағанды жалғыз ұстаймын. Асауды жалғыз үйретемін. Күзетке жалғыз барамын. Боранда жылқы бағамын. Аязбен, асаумен, қараңғы ұзақ түнмен, ұрымен. қасқырмен, қауіп-қатермен алыспай, адам адам болмай-

ды екен. Желден жаралған желге мінбей, адамға желік бітпейді екен: жылқы бақтым — күлкі бақтым. Алыс — жақын, қатер — ойыншық болды. Жылқы бақтым — кісі болдым

Енді мені әйел де менсінетін болды. Енді менің атым да, киімім де түзелді. Кедей жақтын келіншектеріне ет, май беріп, көңіл қостым. Кейде қасқыр жеді қылып, жабағы-тайлап соғым да беріп жүрдім. Жылқы бағып жүріп, қалың беріп, қатын алдым. Бұралқы жылқы қағыстырып, ен-таңбасын бұзып, пайда-пақыршылық қылудың тәсілін де білдім. Қатын алғанда ораза ашарым да болды

Жылқы жұттан кейін, енді есікте жүргім келмеді, не де болса, алыс жерді де бір көрейін деп, пароходқа жұмыс қылуға жалдандым. Ертіс ағып, Өскемен, Зайсан, Семей сияқты қалаларды көрдім. Азын-аулақ орыстың тілін де үйрендім. Орыспен араласып, орыс тілін үйренген соң кеудеме нан піскендей, өзіме өзім әлдеқандай көріндім. Өзім бір тұрған занмын. Орыспен де, казакпен де сөйлесе кетем. Елде жүрсем де, қалаға барсам да өлмейтін тәріздімін. Адам болған, ел билегендердің менен түк артық жері жоқ. Олар білген өтірік, өсек, ұрлық-қарлық, қулық-сұмдықты мен де білемін. Олар сөйлеген сөзді мен де сөйлей аламын. Қайта мен «какой шорт, как жы, нежоли. неимешь праба...» деп орысшаны араластыра соғып жіберуге де әмірім келеді. Алыса кетсе, төбелесе кетсе бір кісіден таяқ жемеймін. Пароходта жүргенде ершікпен он пұтқа шейін көтеріп жүрдік. Араздаса кетсе — кісінің бір малын жетелеп кетуге жараймын. Енді менің ел адамдарынан қорғалайтын нем бар? Мен неден тайсалам? Жалғыз кемдігім: қағаз танымайтыным ғой. Мендейлер толып жатыр ғой. Әттең дүние! Қолым хат білсе, Күршім өзенін теріс ағызар ма едім, қайтер ем...

Елге келген соң атқа мініп, партияның сөзіне араласып, жаңа бір қызметке ниет қып жүргенімде соғыс болды да, оның артынан төңкеріс килікті. Ақтар қашып, қызылдар келіп, қала-қалаға орнады. Балшабай деген бар, келейдің пайдасын сөйлейді, балшабайға жазылған кісіні ауылнай қылады, болыс қояды, қолына мылтық береді, «панимаешь», мылтық береді, байдың малын, артық қаты-

нын, жерін кедейге тартып әпереді деген лақаптар шыққан соң, жатсам ұйқым, тұрсам күлкім келмейді. Мен де балшабайға жазылып, мылтық алсам деп ойладым да жүрдім. Ойға алғанын істемеген жігіт жігіт пе? Біреу қазақ жақсы деді, біреу орыс жақсы деді: «Шорт пыбрый деп шоқындым да кеттім» деп бір шоқыншақ айтқан екен. Сол айтқандайын, не де болса тәуекел, мұны да бір байқайын. кім біледі, мен де бірдемеге жарап кетермін деп бардым да. яшейкеге жазылып, бесатарды мойынға салып шыға келдім.

Елге келе ылау мініп, қой сойғызып, жүрегін шайып алуға кейде басынан асыра мылтық атып, қызметке кірісе бастадым. Қазынаның мүлкін, ақтардан қалған қару-жарак іздеп, қырындаған кісілерімнің үйін тінтіп, қорқытып, көр-жерлерін алып, пайда-пақыршылық істей бастадым. Ел мені «шоқынып кетті» деп кірпідей жиырылды. Әуелі өз ағайындарым да маған оскырып, үрейленіп қарайтын болды. Менен жұрт сескенейін деді. Мен келе жатқанда қызыл көзді пәле келе жатқандай атын, дүниесін тыққыштап, өп-өтірік жалпақтауды шығарды. Елі құрғырдың аузын бассан, арты сөйлеп тұрады ғой. Әсіресе осы бір мұғалімі бар болғырлар пәле болды. Мені елден пара алды, дүние тартып әкетті, пәлен-түген қылды деп қаладағы оқыған азаматтарға даттап қойыпты. Сайлау кезінде болыс болайын деп тұрған кезімде менің үстімнен жазылған қағаздарды жинап, Мамырбайдың баласы кеңсеге тапсырыпты. Мені бұзақы адам деп, сөйтіп болыстыққа сайламай қойғаны. Әй, атаңның аузын.. Мамырбайдың ұлы! Әй, тірі болсам, бір қылармын деп кете бардым. Мылтықтан айрылдым.

Елге келген соң ауыл-ауылдан мал, киіз, төсек-орын, ыдыс-сайман алып жүрген ақтардың адамына жолығып, іш пікірім ішімде, соларға кісі болдым. Олар маған жақсы қыз тауып бер деді. Ойыма Мамырбайдың Ақбілегі сап ете түсті. Ағасының қылғанын алдына келтіретін маған да күн туды. Өмірі байдан, күштіден қорлық-зорлық көріп келдім. Әлі де солардан көріп отырмын. Енді оларды мен несіне аяйын? Арманыма жетсем, жеттім, жетпесем жаман адам атанып кеткенім дағы...

Алыс-жұлыс, ауыр күйік, аттын соққысымен Ақбілектің сілесі қатып, аттан түсіргенде олген адамша сылқ ете түскен.

Ақбілек есі кіріп, көзін ашса, алты сырықтың басын бүріп киіз жапқан кішкене қоста өншең серейген, бырқыраған, жат киімді, жат түрлі орыстардың ішінде жатыр. Оң қолын Ақбілектің үстіне артып, қақ қасында бетінен түгі шыққан, шашы дудыраған, істік мұрын жирен орыс жатыр. Оның бейнеусіз аңқиган жарық ерінді, дүрдек аузынан шыққан демі Ақбілектің бетіне тамұк лебіндей тиіп, денесін тітіркендіреді. Өңі-түсі екенін біле алмай, көзі алабұртып, қостың ішін сипай сүзіп шықты да, түндегі оқиға есіне түскенде, қайнап шыққан бұлақтың көзіндей жасы мөлтілдеп, жылап ағып қоя берді. Санғал киізден сығалаған аңғал шуақ Ақбілектің бетіне түсіп, жайраңдаса да, телегей аққан жасын құрғатуға септігі болған жоқ; жанын жанышқан қараңғылық қараңғы дүниені аңсатты, әйтсе де жарық сәуледен көзін біржола жұмбай құтылмасына көзі жеткен соң, тым болмаса мынау саусылдаған сары қолдың ішінен сытылып, даланы бір көргісі келді. Ақбілек үстінде жатқан ашалы, ауыр қолды ақырын сырғытып қойды да, сыбдырсыз басын көтеріп, жер қорқақ болған ботадай, аяғын аңдап басып, сығалап қарап, жапсарды ашып, тысқа шықты.

Мұның шыққаны алдарына ер-тоқым үйіп, мылтықтарды мосылап қойған, қатар тігілген ұлылы, кішілі, бүтіні, жыртығы аралас жеті қостың бірден соңғысы екен. Төрт құбыладан бірдей ерейіп-серейіп үстіне төніп тұрған ақаршақар тауларға да, тауға біткен үйірім-үйірім сабалақ жүнді орманға да, тау басында калықтап жүрген бүркітке де, тауға тырмыса жайылып жатқан құмырсқадай жылқыға да, қостан аулағырақ өзек қуалай шыққан шок-шок бұтаға да Ақбілектің көзі тоқтап тұра алмай, сырғанап келіп, жерошақ басындағы қазақтың кара құманына, кара астауына, жырық шөмішіне тоқталы. Жаудың қолына түскен әлде қандай сорлының астауы, шөміші екен? Сорлы шөміш! Мен де сенің сыңарың ғой дегендей, мұндаскандай, көзіне тағы жас алды.

Талдың тасасына түсейін деп шеткі костың артынан жаңа аса беріп еді, қос далдасында мылтығына сүйеніп, қакиып тұрған бір орыс жалт қарап:

— Стой! — деп ақырып қалды.

Дауыс жер астынан шыққандай, селк етіп, зәресі зәндемге кетті, жығылып барып оңалды. Сөйткенше болмады, артынан бір орыс жүгіріп келіп, күшактай көтеріп, қосқа ала жөнелді. Ақбілектің көзі шарасынан шықты. Құшактаған орыс аймалап қосқа алып кіргенде, тағы екі орыс бастарын көтеріп, керіліп-созылып, көздерін укалап, Ақбілекке қарап, күле сөйлеп, шылымдарын оран бастады. Алып келген манағы қолын артып жатқан жирен орыс екен. Ақбілекті аш белінен жібермей қысып, бетіне аузын ала ұмтылып еді, Ақбілек теріс қарап, бұлқынып сүйгізбеді. Өзге орыстар жирен орысты мазақтағандай қарқ-қарқ күлісті. Олар күліп, жаңылдап отырғанда, төрде жатқан ұзын бойлы, ақ құба, қара мүрт орыс оянып, қырынан жатып, Ақбілекке көз салды. Ол өзгелеріндей сөйлескен де, күлген де жоқ, құба шыңға құлаш ұрған жез қанат бидайықтай, талмау көзін талықсыта, терең қиялға шомылды. Көп күліп жатқанда, біреу сазарып отырса, оның жаны жұмбақ қой. Көп мұнайып отырғанда біреу күліп отырса, оның ажары да көңілді бұрмақ қой. Жұмбақ нәрсе адамды күштар қылмақ қой. Қарқылдасқан, қайғысыз, қамсыз көп орыс ортасындағы қара мүрттың лебі де Ақбілекке жұмбақ боп көрінді. Әлде өзіне бастас қылғысы келді ме, немесе одан бір жылы сөз күтті ме, болмаса әйелге біткен жеңсікқойлық мұны да жеңді ме, әйтеуір қапаста қапаланып, жалынарға жан таба алмай отырған Ақбілектің көзі еріксіз қара мүртқа түсті.

Қара мүрт Ақбілектің жан жарасын әлде көзінен оқып білді ме, әлде басқа бір сезім кернеді ме, кім білсін, жирен сүйем деп тағы кезеніп, Ақбілек сырт беріп тыжырынып еді, ашуланған адамша анаған ажырая қарап, бірдеме деп шорт кесті. Жирен орыс та қыңбады, ежірейіп, басын сілкіп, бірдеме деп тастады. Бірақ енді қайта сүйеге қызға ұмтылмады. Өзгелері үндемей шылымдарын тартып болып, тысқа шығып кеткенде, қара мүрт Ақбілекке жылы қарап, бір күрсінді де, жирен орысқа әлгідей емес, жай-

рандап сөйлей бастады. Алғашқы кезде нәресте шақырғандай алақанын қармай, мойнын бұлғай, көзін тұнжырата, ернін шошайта сөйлеп, жирен орыс басын шайқап болмаған соң иығын қысып, көзін тікірейте, ернін кезерте, ызбарлана сөйледі. Арс-үрс еткен иттерше, бірін-бірі қауып алғандай болды. Келте-келте жауаптасып, жұдырықтарын білесіп, қара мүрт өңі сұрланып шығып кетті. Ол кеткен соң жирен орыс та құшырланып, күңкілдеп, боктаған іспетті болды да тысқа шықты.

Өзге қостар да тұрса керек далата шүлдірлескен сөздер молайып жаңылдай бастады. Кейбір орыстар Ақбілек отырған қосқа келіп: «Ә, кізімке...» деп, мойындарын қисайта, шағыр, шегір көздерімен тесіп жібергендей, Ақбілекке үніле қарасып, ыржиысып, бірдеме десіп кетіп қалды. Ақбілек олардың бетіне тура қарай алмады, кіріп келгенде ғана немесе тұрткенде ғана көзінің құйрығы түсті.

Аздан соң, шелекке қайнатқан суды орталарына қойып, темір тостағандарды батырып, кепкен нандарымен қытырлатып шай ішісті, шай ішіп отырып, мылжындап көп сөйлесті. «Алдына ас қойсаң, орыс ит мылжындайды да отырады» деген әкесінің сөзі Ақбілектің есіне түсті. Жирен орыс манағыдай емес, Ақбілекке өліп-өшкенін қойып, бетінен түгі шығып, әкесі өлгендей, бас терісі аузына түсіп кетіпті. Қасындағы біреуі Ақбілекке қаңылтыр тостағанмен шай ұсынып еді — алмады. Әлгі айтысқан, жанжалдасқан қара мүрт орыс қайтып көрінбеді.

Шайларын ішіп, шылымдарын тартысып болған соң, өзгелері тысқа шықты. Жирен орыс беліндегі алтыатарын алып, құлағын қайырып, бірдемесін басып, бұрап, шыртылдатып, айналдыра бастағанда, Ақбілек өзімді атып тастар ма екен деп жүрегі сескенейін деді. Жан шіркін көзге тағы бір елестеп өтті. Бірақ атқан жоқ, мылтығын қайтадан қабына салып қойды. Сөйткенше болмады, киімдері сымдай, белдерін қылмита буынған, қылыштарын асынған екі орыс сып етіп кіріп келді де, қақиып тұра қалып, жирен орысқа келте-келте бірдеме айтты. Жирен орыс бір-ақ ауыз жауап қайырды да, үн-түн жоқ киіне бастады. Киінді де, Ақбілекті қолынан тартып тұрғызып, қостан алып шықты. Ақбілек енді бірдеме

қылады екен деп жүрегі дүрсілдеп барады. Шықса — көп орыс қос маңында топ-топ сөйлесіп тұр. Қызды алып бұлар шыққанын көріп, өзгелері де қозғалып, лек-лек болып, тал жаққа қарай аяңдады.

«Енді ажалым жетті ғой. — деп Ақбілекте зере жоқ. — Бәрі жиылып атып, қалай олгенімді тамаша қылғалы жүр ме? Әлде бұлардың басқа заңы бар ма? Басқа бірдене істегелі жүр ме? Уа пірім-ай, мынаның бәрі жабылып... нетсе, не жаным қалады?..»

Көп орыс талға таянған соң қатар тұра қалды. Үш орыс шығып, анадай жазанқайға барып тұрысқан кезде, жирен орыс Ақбілекті бауырына қысып, аузынан құшырлана үш сүйіп, қасына екі орысты ертіп, анау үш орысқа таман барды. Алтау болды. Алтаудың бірі топқа қарап, бірдене айтты. Топтан қысқа ғана жауап естілді. Содан кейін сол орыс ақырып қалып еді, өлгі өзінің жирен орысы мен ма-нағы қара мүрт біріне-бірі таянып бірдене десті де, аяқта-рын нығарлап басып, екеуі екі жаққа қарай жөнелді; сүзсетін қошқарларша екеуі біріне-бірі қарама-қарсы тұра қалды. Сол кезде қалған төрт орыс кеіні шегініп, біреуі қолын көтеріп: «раз, два, три!» деп қалуы-ақ мұң екен, алтыатарларын қолына ұстасып тұрған екі қошқар басып-басып жіберді. Түтін бүрк етті. Орыстар тұра ұмтылды. Ақбілек енді не болар екен деп, ар жағында тұрғанда, мына жағынан қара мүрт орыс жүгіріп келіп құшақтап алды.

Өлген жирен орысты көп солдат алып кетті. Ақбілекті белінен құшақтап, сүйемелеп, қара мүрт қосқа әкелді. Өзіне таласып, екі орыс бірін-бірі өлтіргенін Ақбілек сон-да білді. Бірақ төбелесіп өлтіріспей, алыстан атып өл-тіріскеніне түсіне алмады.

Қара мүрт шығып кетіп еді, бір уақытта қалпағын шекесіне салған сеңсең бас, теке көз, бұжыр сарыны алып келді.

Теке көз келе Ақбілекке:

— Аман, қарындасым? — деп қолын ұсынды.

Қазақша сөйлегені құлағына жылы тиіп, қолын ұсына түсті де, қайта тартып алды, жеп қоятындай, сүзе қарады. Теке көз қазақша білетін тілмәш екен. Ақбілекпен сөйле-суге шақырып әкепті.

— Мына төре сені жақсы көрген. Бұл өзі үлкен төре. Қорықпайтын кісі. Сені көргенде (жүрегін түртіп), мына жері шыдамаған. Анау жігіттен сені маған бер деп сұраған. Ол бермеген. Ол кішкене төре ғой. Екеуі дауласқан, шатақ шыққан. Содан дуэльге шығып, атысқан. Өзің көрдің ғой. Бұл сен үшін өлем деген, сонда да шыдаған. Сен бұрын орысты жақсы көрмеген даладағы қазақтың қызысын. Сен қорықпа. Саған ешкім тимейді. Мына төре сені ешкімге бермейді. Бұл сені қатын қылады. Өзге төрелер сені бәріміз қатын қыламыз деп еді, бұл кісі оған болмады: ол жарамайды, онда бәріміз хайуан боламыз деді. Бұл көп білетін ақылды жігіт. Бұл да өзіндей адамның баласы. Құдай біреу, жан біреу. Сен бұдан қорықпа, жақсы көр. Бұл кісі сені жақсы көреді. Сені күтеді. Саған тамақ, киім әпереді; саған жұмыс қылдырмайды. Қазақтікі қатын немене? Малаи ғой. Байы ұрады, соғады, жұмыс қылдырады, бәрі кір болып, жаман болып жүреді. Біздікі орыс заңоны жақсы: қатынды ұрмайды. (қолтықтағанды көрсетіп) былай ұстап жүреді, театрға апарады. Гулянт қылады, — деп Ақбілекті үйір қылам деп, теке көз көп сөйледі. Анда-санда қара мүрт оған сөз үйретіп тұрды. Ақбілек көнетоз жасыл биқасап шапанын көзіне түсіре бүркеніп, белі бәкіше бүктетіліп, бас-аяғы кірпіше жиырылып, құнысып, жасы молдіреген, қара көзін жыпылықтатып, қара мүртқа анда-санда көз құйрығын бір жіберіп, таңдана үрейлене тыңдады.

Орыс сөйлеп тұр. Оның көп сөзі миына қонбайды. Үлкен төре деп мақтайды. «Төре» болса қайтсін? Мұның іздегені орыстың төресі ме еді? Киім, тамақ әпереді дейді. Соларға зар болып, осылардан сұрауға келіп отырғаны-ау! Шаруаны қатын істемейді дейді. Енді кім істемекші? Бекболатқа тисе, Ақбілек малай болар ма еді? Өзі де істер еді, малшы қатын да алар еді, байы ұрыспаса, ұрмаса, қатын қанда кетпейді? Қатын не істемекші? Мұның бір де бірі құлағына бармады. Жалғыз-ақ Ақбілек үшін қара мүрттың жанын қиғаны рас. Ендеше, жақсы көргені рас. Ендеше, жақсы көргендей, Ақбілек сұлу екен. Қазақ тұрсын орыстың боздақ жігіті де қызыады екен: жанын қияды екен. Әйелге бұдан артық күн бола ма? Сый бола

ма? Оның үстіне Ақбілек енді көп орыстың талқысына түспейді, асыл қазынасын бір-ақ кісіге қияды. Қандай кісіге? Өзі үшін жанын қиған ер жігітке... Бірақ ойбай-ау! Ер жігіт деп отырғаны аузы түкті кәпір ғой! Әлгі дәретсіз, сүндетсіз, түрегеп сиетін, шошқа етін жейтін, арақ ішетін, темекі сасыған, елді қыран жапқандай қылып, қамшы-қылыш, мылтық ойнататын, мейірімсіз, шадыр мінез орыс осы емес пе? Шынымен, сол орысты иіскегені ме? Шынымен, ақ төсіне арам денені ойнақтатып, ашылмаған қауынын арам пышаққа жарғызғаны ма?

Соны ойлаған кезде ақ торғын маңдайынан екі тіксызық көріне қалады. Апасы есіне түседі де, көзінен екі моншақ домалап кетеді... Жан апасы бұл үшін өліп кетті-ау! Тым болмаса бір ауыз тіл қатуға да мұршасын келтірмеді-ау! Жан апасынан мәңгілік айырылып, басы қаралы, жүзі жаралы болып отырып, не бетімен бай іздегені? Апасын өлтіріп кеткен, өзін тартып әкелген, ауылын шапқан, талаған орыстың тұқымына не ғып өз еркімен көнгені? Ел қайда? Бұл қайда? Әкесі, ауылы не күйде? Ақбілек туралы олар не ойлап жатыр десейші?.. «Сорлы қызымды өлтіріп тастады ма, әлде не қылды?» — деп әкесі не ғып жаны шыдап отыр екен?.. Күйеу келмек еді, түндегі қуған, оққа ұшқан әлде сол емес пе екен? Тірі қалып, құдай жазып, көретін күн болса, күйеуіне не бетімен жолықпақ?.. Ойпырмай! Мұндай да сорлы, мұндай да маскара болған казакта әйел бар деймісін? Бұл қорлықты кім көрді дейсін? Осының бәріне шыдап, неғып өлмей, тірі отыр? Түндегі оқ апасына тигенше, бұған тимегенін қарасайшы...

Алды-арты түйық, қараңғылық, не болары белгісіз... Сонда да Ақбілек тірі, Ақбілек сұлу... Ол елден асты: қазақ тұрсын, атағын орыс естіп, іздеп келіп, алып қашты... Орыс біткен бұған бола қырқысты. Кім біледі, тірі болса, үмітсіз сайтан... Өз еркімен келіп отырған жоқ... Қара күшке, тағдырға не шара? Жаманлығынан мұндай болған жоқ. Ақбілекті кім жазғыра алады? Малына, жанына ие болып отырған қай қазақ бар? Азар болса, жазықсыз құрбан болып жатқан көп қорғансыздың, көп сорлының бірі шығар...

Ойдан ой туып, басы даң боп, шапанының етегіндегі тамған майға қадала қарап отырғанында, тым-тырыс күте

калған кара мұрттың ыстық қолы қолына келіп тиді. Ақбілек қабағын ауыр бір қағып, «менде не ерік бар?..» дегендей, терең қасіретпен оның бетіне қарады. Кара мұрт тілмәшіне иек қағып, шығарып жіберді де, Ақбілектің қолын ештеп өзіне таман тартып, мұртын ерніне апарды. Ақбілек қасарысқан жоқ...

* * *

Түндегі айқай-сүрен, аласапыранда Мұкаштың қолында жетектеулі — екі ат, ойында — аман құтылу, көзге түспеу ғана бар еді. Аттарды, нәрсені, қызды аман-есен орыстарға әкеліп тапсырып, «Мукашке, молодец!» дегізіп, алакеуімде ауылына қайтып келе жатқанда, ойына әлденелер келді.

Мамырбайдың баласына егесіп, қарындасын орысқа шығарып беріп, оп-онай кек ала қоймақ еді. Қызды алам деп жүргенде, бұл иттер шешесін атып өлтіріпті. Мұнын арты үлкен сүренге шаппасын кім біледі? Қуғыншылардан да кісі өлген болу керек. Бұл шіркіндер жүрген жерін қызыл жосын қылмай кетпейді. Кім біледі, түндеп оққа ұшқан әлде өз ағайындарының, өз тілеулестерінің бірі ме? Елді осынша қырғынға ұшыратқан Мұкаш неткен қанішер? Япыр-ау, мен қазақпын ба? Қазақ болсам, өз қаныма неден мұнша өшіктім? Өзгем өзге ғой, «ағатайлап» жалынып, қолын созып келе жатқан Ақбілектің білегін көкке созғызып, жүйкесін құртып, орыстарға ұстап бердім-ау! Ағасы болмаса, бұл қызда не жазық бар еді?.. Тегі, мен өлерімді білмейтін ақымақ шығармын. Әйтпесе, елді осынша шапқыншылыққа ұшыратып, осынша қан қаксатып, зарлатып, қарғыс алып, жексұрын болғанда, қайда сыям, қалай тіршілік етем деп ойладым екен. Осының бәрін істетіп жүрген мен екенімді білсе, білмей тұра ма, ел мені тірі қойғаны ма?.. Қой, мен жын-данған екенмін. Мені сайтан азғырған екен... Бірақ енді істі түзетуге бола ма? Болмайды: шынымды айтсам, басымнан асып кетті. Елдің менен жауыз дұшпаны, арам сүт емген, арамза ұлы болуы мүмкін емес...

Енді бұл беттен қайтуға өткел жоқ... Дауа жоқ... Осы кеткені кеткен... Шынында байларға не обал бар? Олар елді жемей жүр ме? Бай неліктен бай болады? Малайдың

аркасы, елдің аркасы ғой олардың құтыратыны. Төрт түлік малын малшы бакпасыншы, шөбін малай шаппасыншы, отын жақпасыншы, құдығын аршымасыншы — көрейін байдың бай болғанын. Асқанға тосқан деп, Совет үкіметі байлардың пейіліне бола келген бір тосу ғой. Кім біледі, мені де байларға құдай жұмсап тұрған шығар... Мен болмасам да, осынау өз етін өзі жегелі жатқан ақтың білеуіттері елді тыныш қояр ма еді? Мен болмасам да, ағайынға өкпелеген бір қазақ кек алам деп, орысқа шаппас па еді? Сөз жоқ, ондай біреу табыла кетер еді. Әрине, мұндай жұмыс екінің бірі, егіздің сыңары, жалпылама адамның қолынан келмес. Бірақ мендей біреу табылуы хақ... Талай әскер шауып кетті. Талай қазақтар елге «ұлық» боп келіп, алып та, жеп те жүр. Соларға ел не қыла алды? Түк қылған жоқ... Өзім коменес. Қолымда — мылтық. Он кісіге алдырмаймын. Мылтық ату әдісін орыстардан үйреніп, мерген боп алдым. Күндіз сақ жүрермін. Түнде жұмысымды бітірермін... Мен несіне қорқамын? Қорқарым бар, бұл іске әуелде кірмеуім керек еді. Кісілік іздеу, яшейкеге бару, мылтық алу керек емес еді. Жоқ, өлім біреу, не де болса, құдайға тапсырдым. Енді менің елге кішіреюім — өлім; жігіттігіме кемшілік... Мені жұрт өткір, қайсар, ер жігіт деп ойлап жүр. Сол аттан айрылмауым керек...

Осындай ойлармен Мұкаш ауылына таянды. Ауыл — үлкен таудың күнгей бетіндегі, ойпаңдағы төрт-бес тас қора. Ол қоралар өзімен немере, шөберелес ағайындарынікі, осы ауылдың бас көтерері — Мұкаш: ақсакалы — Тезекбай молда.

Молда деген аты болмаса, Тезекбай кісі атын да жаза алмайды. Барлық оқуы «қырық қадістен» есінде қалған «қаланнаби ғалайссалам — атты пайғамбар ғалайссалам» Бар білген құлшылығы — өлікке, шелпекке, үлі тиген малға «жасын» оқу, тарауық оқығанда, «алқамға» қосып «еннеқазелике» деген бірденені мінгірлету. Бар білетін дұғасы — «аятіл-күрсі». Құрбанның малына немесе айға бата қылса да осыны оқиды, көзіне ақ түскен әйелдерге де осыны айтып үшкіреді. Өз ағайындары болмаса, Тезекбайды сырт қазақ молда деп те санамайды. Жегжат жердің өлігі болмаса, жамағайынның жаназасынан, «жақсылар-

ды жанаған» кожа-молдалардан асып, Тезекбайға несібе тиіп көрген емес. Тезекбай ел қыдырып, зекет, садақа да жинамаған; ет, қымыз іздеп, түтін аңдымаған кісі. Ондай сұқым, сімтік шалдарды қайта шенеп жаратпай: «Не бар екен? Жатсайшы!» деп отыратын. Тезекбай тысқа шықса — ақ таяғын беліне қыстырып, сиырын, бұзауын көздеп, үйге келсе, кемпірінің киім жамағанын, көже қылғанын жаратпай: «Ісінің бәрі балшы, ісінің бәрі балшы» деп дыбырлаудан басқа, ауыл-үйге зияны жоқ адам. Онысы да қартайғанда ерлі-байлы адамның бірінен-бірі жиреніш тартатын әдеттен ғой, әйтпесе кемпірінен асып, өнер табатын Тезекбайда не қауқар бар дейсіз...

Әйтсе де осы молданы өз ауылы сыйлайтын. Қыстауға конса, бата оқу болса, мал өлсе, құрмалдық берсе, бас пен жамбас молданың алдына тартылатын, сүттің уызын, қымыздың тұнығын молдаға татыратын, молда жоқ болса, намазы қаза болғандай, келіндер де «молданы шақыр» деп отыратын.

Мұқаш қандай елден шыққан, құдайдан безген, содырлы болса да молданы сыйлайтын. Молда жолығып қалса сәлем беретін, бірақ байыздап тұра алмайтын. Мұқаштың онысын сезіп, молда да сөз қатпай, дөн айбатпен жүретін. Сөйлесіп, тілін шығарып, бетінен алғызғаннан да анадайдан ығысып жүргенді тәуір көретін үлкен кісілердің бір әдеті ғой. Ауылға таяна бергенде Мұқаштың бір қысылғаны: «Осы молданың көзіне түсіп қалам ба?» еді.

Төмпейден шыға берістегі, күн шығыс жактағы қора Мұқаштікі еді. Төмпейден оралып шыға бергендегі жапырайған тас коралардың күнгей беттері танның қызғыл сәулесіне шомылып, күлімсіреп тұр екен. Молданың қорасы ергенегі шалжиып, аузы ашылып жатыр екен. Босағада жатқан қызыл ит тастактағы аттың тықырын естіп, үре бастады. Мұқаш каттырақ аяндап, қораның далдасына түсуге асықса да, шекпенін жамылып, аяғының басына кебіс іліп, дәретке шыққан молданың бір көзін жұмып, сығырая карауынан құтыла алмады. Молда ойындағысын біліп қоятындай, Мұқаш тура қарай алмай, қызарып, қырындап кетті. Тезірек тебініп, қорасының тасасына түс-

кенде, қорадағы ақ күшігі де шәуілдеп қоя берді. Күпісін жамылып, қара домалақ келіншегі Алтынай тырпылдап келіп есік ашты. Жаратпаған кісіше, бетінің бір жағын тыржытып: «Сенбісің?» деді де, тысқа жөнелді.

Мұқаш ақырын «мен» деді де, атын қораға кіргізіп, қадаға байлап, үйіне кірді. Бір көзі соқыр, жалғыз әйнекті, тапалтақ, кішкене үйінің дымыққан, күлімсілеу, терсымақ иісі мұрнына жып-жылы тиді. Жаман текемет үстіндегі қызыл шыт көрпеден монтиған қолдары шығып, домаланып, томпиған, үш жасар Медеудің көкшіл танауы делдиіп, аузы ашылып, езуі қожалақтанып, шот маңдайы тоқырайып, жылтырап жатқаны да жарастықты көрінді. Баласын иіскейін деп октанды да, ойына бірдеме түсіп кеткендей тоқтай қалды. Күнәға батпаған періштедей сәбиге жаман қолын. арам демін. арам ернін тигізуге батылы бармады. Молдалан да, ұйықтап жатқан нәрестеден, нәресте емес, өзінен ұялғаны күштірек тәрізденді. Андаусызда аяқ астынан әлдебір ит арс еткендей-ақ, Мұқаштың тұлабойы шымыр ете түсті. Итті түмсыққа бір теуіп, бетін қайыруға асығып, белін шешіп, келіншегінің басындағы қызылсаң жастықты жұлып алып, әйнек түбіндегі бұрышқа тастай берді де, қолын ішіне алып, бүркеніп, жантая кетті.

Сабан төсеулі балшық сәкінің ернеуінде жаулығын шалқайтып қойып, Алтынай көйлекшең дәрет алып отырып, мұрнын қатты-қатты сіңбіре берді. Қызыл алақандары қошқар мұиізденіп кестеленген, әлдеқашанғы жыртылған ақ орамалына беті-қолын сүртіп жатып:

— Бүктүсіп жата қалғаны несі! Атыңды қайтуші едің? — деп тоңқ етті.

Мұқаш басын көтерместен:

— Түске таман жібере сал! — деді.

Алтынай байына оқты көзімен бір қарап:

— Тұрып, ыстық суыңды ішпеуші ме ең? — деді.

Мұқаш:

— Жок, — деп басын бір қымтай түсті. Сонымен сөз бітті.

Түн баласында Мұқаштың жойылып кетіп жүргені бір бүгін емес, үйреншікті әдет тәрізденіп, Алтынайдың өршеленбейтіні сол еді. Кішкене баласымен екеуден-екеу

бір қорада жалғыз жату алғашқы кезде қорқынышты көрінсе де, жүре-жүре оған де еті үйреніп кеткен. Кімге жалынсын, кімге сенсін?

Алтынай малын сауады, өргізеді, көздейді, байлайды; отынын тереді, отын жағады, суын әкеледі, күлін шығарады, тамағын істейді, киімін өзі тігеді; үйін жияды, сыпырады, қорасын тазалайды. Мұның бәрі оған құдайдың бұйырған жұмысы тәрізді. «Жұмысым ауыр болды-ау, жаныма батты-ау» — деп ол қабағын шытпайды. Көзін тырнап ашқаннан ұйқыға барғанша күйбендеп, не қолында, не аяғында бір дамыл бола ма екен... Жо-жо-жоқ. Жұмыстан қалт етіп қолы босаса, есік алдына шықса, ауыл үнді қыдырса, болмаса абысын-ажындарымен әңгімелессе, қолынан ұршығы түспейді. Алтынайға тамағы тоқ, көйлегі бүтін болса болғаны, онан өзгені іздемейді. Үй міндеті — әйелде, түз міндеті — байында. Бұл — құдайдың бұйрығы.

Бұрынғыдай емес, Алтынай тұрмысына енді риза. Риза болмай не ғыпты? Байы атқа мініп, кісі болды. Кісі болғалы, үйі үй болып келеді. Өмірі бітпеген кара ала сырмақ та, ақ киіз де төр алдында пайда болды. Бұрынғыдай емес, Алтынай жымың қағып, көк ала әбдіренің аузын да көбірек аша беретін күйге ұшырады. Алтынайда ақ бәтес көйлек, жасыл жеңсіз де пайда бола бастады. Алтынан абысындарына мақтанып та қояды. Өйткені ол енді «ұлықтың» қатыны ғой.

Бұрын бұйығы, жаман Алтынайдың енді тілі де шығуға айналды. Қатындар: «Күйеуің қайда кеткен?» десе, «Қызметпен болыс ауылына кетті» немесе «Ауылнай шақыртқан екен» деп, тұмсығын көтеріңкіреп, ернін бір жымырып қоятынды шығарды. Әлдебіреу кісідегі ала алмай жүрген ақысын, не қорлық көріп жүрген, ұзатқан қызын сөз қылса, Алтынай көлденеңнен қыстырылып: «Онынды біздің әлгіге неге айтпайсың?» деп қоятын болды. Алтынайдың аузына енді «әлгі» көбірек түседі, өйткені оның қолынан келмейтін іс бар деп білменді.

Байы сондай көріп жүрген Алтынайдың бүгінгі мінезінің тіпті дәмі жоқ қой. Бәсе деймін-ау! Жок, Алтынайдың өзінше дәмі әбден бар. Алтынайға құдандың берген бір мінезі — анда-санда кілтің етіп, кегжиіп қалатын.

Ар жағында пәлендей зілді өкпесі болмаса да, күңеуіне іші риза болса да, бер жағы, сырты өп-өтірік қыртындаған наразы кісімсіп, сыр бермейтін. Сонысы ма, немесе өзі Алтынайлығын, жан екендігін, Медеудің анасы екендігін көрсеткісі келді ме, әйтпесе «әлгі» тысқа шығып келгенде, қанжығасының күр қайтқанына көңілі толмады ма. Әйел шіркіннің қай бұлақ-сылтағы екенін кім біледі, қалайда күңеуіне бір торс ете түсуді өзінше дұрыс көрді.

Дәрет алғаны болмаса, Алтынай намаз оқыған жоқ. Баиына еліктеді дейсіздер ме? Жоға... оқымайтын бір реті келген де. Намаз оқығанда да, Алтынайлардың аузын жыбырлатып, жығылып, тұрып жатқанда, не айтып, не қоятынын бір құдай білмесе, пенденің көзі неге жетсін. Алтынай төсегінің аяқ жағына отырып, мәсісін киіп жатып, күндегі әдетінше жұлығындағы тесікке сүк қолын тағы бір батырды. Осы түскірден қашан құтылар екен? Ұлықтың қатыны басы мен бақайы жылтылдап жүргенінің несі жақсы дейсін? Бірақ «әлгі» тірі болса, бүтінделер деген ой келді де, тезірек орнынан тұрды. Өйткені сиырын саууға асықты.

Таргыл шолақ сиырдың бұзауы еміп жатқанға жүгіріп барып, басын жұлып алып қараса, арам қатқыр, қақтап тұрып еміп қойыпты. Бүйірге бір нұқып, ашаға таман жетектеп еді, бас жібі шолтан ете түсті. Басын шайқап, таңдайын бір қақты да, жалғап байлап, қасқа сиыр мен өкіректі саууға кірісті. Алтынайдың жарылған күс қолдары жып-жып етеді. Емшекті суыра тартқанда, сиырдың көтеншегін солқылдатады. Сауған сайын сүт молайып, шелегі күр-күр етіп ән салады, шелектің әнін тыңдап отырып Алтынай қызыл бұзауына мықты бас жіп қайдан табылар екен деген ойға батады. Қойы жоқ үйге жіп-шу деген нардың пұлы емес пе? Одан-бұдан шымқынып сұрап алған уыс жүн қайбір жарытады? Кіші ауылдағы Жамалдың апасынан сұрамаса, бұл ауылда атымен жоқ қой. Жап-жаңа, аттай бір бас жіпті жаңа таққаны сол еді, сыртқы ауылдың балалары ала қойып, көзін ағартып кеткені?.. Қолына құлғана шыққыр? Қайсысы ғана ала қойды екен?

Бір қолын шошайтып, шу-шулеп, сиырларын қоралдан аулағырақ айдап салған соң Алтынай үйге келіп, шелектегі екі сиырдың сүтін қара табақ пен ескі сары

тегешке бөліп күйды. Жұқалап жайпак ыдысқа қойса, қаймақ көп тұратынын Алтынай әлдеқашан білген ғой. Не дегенмен Алтынайдың қолы берекелі қатын. Жылына тістей қатып, тырнақтап жүріп, үш сиырдан 3—4 қарын май алады. Өліп бара жатсын, аузына бір салмайды. Қаймақ былғап отырғанда Медеу жанның алақанына да бояу сатқан бақалшыға ұқсап шымшып қана салады. Онда да зорын тапса. Аққа қалай ауыз тиді, солай ірімшік, күрт қаннатам деп арпалысады. Оның есесіне қыстыгүні сорпаға, көжеге сарқасқа қылып күрт езіп, тойып алса, қора ішіне кемзелшен, көйлекшен шыққанда бойы қыз-қыз қайнап жүреді. Майының артығын сатып, киім-кешек, үн-шайға жұмсайды. Ауылдағы кексе қатындар шаруаға қырбай келіндеріне ұрысқанда: «Жидіген, шірік күн! Ана Алтынайды көрмеймісің, бит терісін биялай қып отырғанын!.. Қазақтың қатыны сондан келеді», — деп ұрсатын.

Мұқаштың да көбінесе түзде жүріп, шалықтап, оған-бұған ұрына беретіні Алтынайдың аркасы ғой. Қатыны үйін тапжылтпай, бар-жоғын білдірмей отырғандыкі де. Бірақ Мұқаш оның қадірін біледі деімісің? Алтынай ырысы бар кедейдің маңдайына бітетін қатын ғой. Дүниеде байының тауып әкелгенін ұқсата алмай, ас-суында бір береке болман, байын борышқа ұрындырып, бірін-біріне қоспай, қатының салдыбалактанып, ызындап отырар ма, көпір! Одан қырсық не бар дейсін?

Сүтін жайлап, ілегенін төгіп, күлін шығарып, ыдыс-аяғын жуып болған соң, Алтынай пештің түбіндегі шекпен жапқан қара аяққа үн салып алып, жүресінен отырып, тоқырандап бауырсақ иледі. Қолдары машинаша жыпылдап, дереу есіп кесті де, шошалаға барып от жақты. Молданың үйінің үлкен бақырын әкеп, алқымына көсеу тіреп, қоңырсытып, бауырсақ пісіріп отырғанда талтандап, қалталақтап, көзін ашып-жұмып, манаурап, жалаң бүт Медеужаны да келді.

— Тұрдың ба, сәулем? — деп, Алтынай оң қолымен қолтығына қысып, маңдайынан сүйді. Медеужан бақыраштағы қызара бөртіп келе жағқан, ортасы тесік жалпақай бауырсағына қарап:

— Апа, жалпағым... — деп ұрты салбырап, маңкиып, ауызын ашты.

— Ие, күнім, сенің жалпағың, — деп апасы ши өткізіп, жалпағын қолына ұстатты.

Томпиған, маубас Медеу отқа борбайын қақтай, шүметейі салбырап, жүресінен отырып, шидің екі басынан ұстап, аузын ыржитып, бетін тыржитып, ыстық бауырсақтың шетінен тістей бастады.

От маздап жанып, май шыжылдап, бауырсақ быжылдап жатыр. Медеужаны жанында. Ендігі Алтынайдың ойы: шайын қайнатып, күйеуін оятып, Медеужанын ортаға ала, әкесінің тізесіне шынтақтатып, үшеуден үшеуі ыңсыз-шыңсыз отырып оразасын ашу. Шайын баптап қайнатып, әбден ұйқысы қанды-ау дегенде «әлгіні» оятып, Алтынай бұл арманына да жетті.

Медеужанға ұқсаған бет-аузы кожалақ таукеншік самаурынының сол жағында қызыл жиек шыны аякты төрт саусағының басымен шошайтып ұстап, Алтынай тершіп, ашы шайын ұрттап отыр. Күйеуі де бауырсақты жүдемелете аттандырып, аузына тас салғандай, аяғын босатып жатыр. Әкесінің тізесіне сүйеніп, бауырсаққа ұртын бұлттып, мал-жаңдап, көзін ашып-жұмып, Медеужан да қалысатын емес. Байғұстар шайларын ішіп, жайлансын. Сұқым шалдарша, сұғанақ балаларша көзімізді сатып, қылқиып отырмайықшы, өз үйімізде де шай бар ғой. Қазақтың сондай телмірген әдеті кұрысын! Түндегі уақиғадан кейін ел не жайлы болды екен? Мамырбай отағасы не күйде екен? Бекболат ше? Одан да соларды барып көрейік, оқушылар, бері жүріңіздер!

Әлден уақытта жатып-жатып есін жинаған еркектер ептеп басын көтеріп, бірте-бірте қыбырлап, індерінен шығып, өзгелерін дыбыстап шақырып, қатын-қалаш ышқынып, шуласып, балалар енесіне табысқан козыдан жамырасып, әкелерін, ерлерін, ағаларын іздеуге кірісті. Самбырлап, дүрлігіп, ентелеп, жүгірісіп: «балта», «балта» деп, бірін-бірі шошытып, Мамырбайдың еттігін бұзып: «Не болды? Не боп қалды? Ойпырмай! Амансыңдар ма?» деп анталаған, үрейленген еркектерді шығарысып алысты.

— Бәйбіше қайда? Ақбілек қайда? — деп көзі шарасынан шығып, Мамырбай отағасы күрс-күрс етті.

— Ойбай-ау! Олар қайда? Көргеміз жоқ... — десіп танданып, олай да, бұлай да жүгірісті.

Бір мезгілде өкірген сиырдай қаранғы түнді күнірентіп, қатындардың дауысы баж ете түсті. Жан шошырлық бажылға дір етпеген жүрек қалмады. Сөйтсе — апанда теңкиіп, серейіп жатқан бәйбішенің үстінен шыққан екен. Ақбілек ұшты-күйлі жоқ, алып кетті ғой.

Мамырбай өгіздей өкірді, сылқ етіп отыра кетті. Ауыл қойдай маңырап, козыдай шулап жатқанда, дүрсілдеткен атты кісінің тықырын шеттегілердің құлағы шалып қалды.

— Атты-атты! — дегенде, сү жүрек боп қалған жұрт ішін тартқан дауылдай кенет басыла қалды да, сонша болмады, қайтадан дәуірлей, бажылдай, күніреніп кетті. Ол келген қазақ екен.

— Немене?

— Бәйбішені атып кетті. Ақбілекті алып кетті.

— Ойбай! Бекболатты да атып кетті.

— Күйеуді ме?

— Е!

— О қайдан жолығып?..

— Мына жақтан құс салып келе жатқанымыз емес пе? Ойбайлаған әйелдің дауысы шыққан соң, қуа жөнелгенімізде...

— Өлі ме, тірі ме?

— Әзір тірі, кім білсін...

Бекболатты жақын ауылға апарып, жарасын таңып, жолдастары жан-жаққа шапқан екен. Сол шапқыншының бірі осы екен.

«Ажал шіркін, адамның алдынан айқайлап келген бе? Аңсызда артынан бұғып келіп, алып ұрғанын бір-ақ білесің. Ажал бір ұры ғой, ажалға не дауа бар?» десіп, ертеңінде маңайдағы ел жиылып бәйбішені көмісті, «сабыр етіңіз, бұл да бір уақыт шығар...» десіп, Мамырбайға тоқтау, көңіл айтысқан болды. «Қаза, шығын... қайырын тіленіз!» дегені болмаса, Ақбілекті ауызға алуға бір адамның тілі бармады. Өйткені ол жара — атын атауға адамның аузы жиренетін жара еді. Ол жалғыз Мамырбайға емес, бәріне де намыс, қорлық, масқаралық еді.

Жаназаға жиналған жұрт о жер, бұ жерде топтанысып отырғанда, бұл оқиға жайынан неше түрлі бал ашып, аңыз қылысты. Біреулер:

— Тегі, ақсақалға азуын басқан біреу басып берді ғой. Әйтпесе, қиядағы ауылға келетін реті жоқ қой. — десіп, өз басынан ақыл шықпайтын қошеметшілер:

— Рас айтасыз, әйел іздесе, Қарашат маңында да ел бар емес пе? Бәрін қылатын қазақтың өзі ғой. Кімнің несі барын орыс қайдан білуші еді, — деп жұптесті. Өздерінің берекесіздігіне, намыссыздығына, бірін-бірі аямайтындығына көздері жеткендей болып, біраз ежелесіп басылған кезде:

— Бұл іс кімнен келді? Кімнің қолынан келер екен? — десіп, ойға жүгірісті.

— Ақсақалға ондай өшті-қасты кім бар екен?

— Шөп тақырыпты дау-шары үзілмеуші еді, Жаман-байлар болмаса.

— Қой, оларда орысқа жауға шаба қоятын кім бар? Және ол қашанғы дау? Бөтен біреу шығар.

— Бір келсе, бұл жұмыс Құрбан қажылардан келеді, партия болған соң аяй ма? — деп, мына жақтан бір құла ауыз қоя берді.

— Сен қайдағы жоқты айтады екенсің. Елдің партия болып жүргені бір бүгін бе? Бұл өзі елдің салымында жоқ нәрсе ғой, біреудің ашылмаған қауынын, жарылмаған жұмыртқасын... Мұсылманның баласын көпірдің нетуіне қиып, Құрбан қажы да оңбас. Өзі де бала ұстап отырған адам, құдай жүзін көре ме? — деп, ақ сақалды, қасқыр көзді кісі оны тежеп тастады.

— Мен білсем, бұ жұмыс Әбеннен келді, — деп күптей болған көк түмсық, тарғыл бет адам сар шақшасын сермеп, бір қозғалып қойды. — Ана жылы қасқа атын орысқа әпергеннен бері оның ішіне қан қатулы болатын. «Әй, бір қылсам ба!» деп соның кезенуі жаман еді, — деді.

— Әй, оның қолынан келер ме екен? Оның бір сенген адамы Мақыштар еді. Олармен де өнеугүні екі бие туралы шайырғал болып қалды десіп еді ғой. Біреуге сенбей, ондай көті былғаныш адам іс қыла алмаса керек, — деп қасқыр көзді көне адам тағы бастырмады.

Ақсақалдың өшті-касты кісілерін қылға тізіп, он, он беске апарып, біреу үйдеп, біреу бүйдеп жорығанмен байлаулы түйін шықпады. Өйткені біреу партиялылықпен, біреу жегжаттықпен, біреу алым-салығы, біреу берімсегі үшін, біреу ұрланған малы тимегені үшін, біреу катыны кеткені үшін немесе катынына, қызына барғаны үшін, ең болмаса тілі тигені үшін біреуді айыптап, біреуді қорғағаннан басқа, әркім өз есебін ойлап, бүйрегі бүрғаннан басқа, дәл жанашырлық қылып әділ қағушы, әділ тексеруші жоқ болды. Біреу іреді, біреу сойды. Осы жұмыстың тұсында Мамырбай ақсақалға жаны ашыған кісімсіп жағынып қалғысы келгендер де табылды. Әлдебіреуден кек алу үшін сонан келді деп, ұрындырғысы келгендер де болды. Ақсақалдың қайғысына шын пейілмен ортақтасатын адам кем еді. Жалғыз-жарым құданда-лы, тілеулес адамдар болмаса, бәйбіше қымызды аяқ толтыра беретін кедей көршілер болмаса, жалпылама достың да, қастың да пәлендей күйзеле қойғаны жоқ. Сырты күйзелген тәрізденсе де, ішінен жаман ойы арылып кете алмады.

Жұрт жаназадан тарап, ай-жай болған соң сол түні бейсауат жүріп, ат қинаған кім екен деп, әркім-ақ сұрастырып, құлағын түре бастады. Өйткені бұл жолы да, одан бұрын да жалаң Мамырбай емес, талай ауыл шапқыншылыққа ұшыраған. Мал-мүлкі талауға, адамы дүреге жығылып, шығындалған, күйзелген, күйінді болған. «Ел құлағы — елу» ғой, суық жүрісті адам білінбей не тұрсын? Сұрастырып, қағып келгенде, осының бәрін қылып жүрген Мұқаш екені кешікпей-ақ ашылды. Қалай ашылды десенізші?

Былай: Сол күні кешке жақын Мұқаштың Қарашатқа қарай желе жортып бара жатқанын бір қойшы көреді. Бір деңіз. Мұқаштың катыны бір абысынымен елеуіш бере қоймадың деп, шаңқылдасып қалғанда, абысыны: «Осы елдің бар дүниесін үйіңе тығып отырғаныңды көрермін! Желікпе, күтырма! Қарала сырмақтың иесін де білем, ақ киіздің, бөтес көйлектің қайдан шыққанын да білем...» депті. Соны есіткен соң Сүлеймендікі жансыз кісі жіберіп, Мұқаштікіндегі сырмағын танып келіпті, — екі деңіз. Бөтес көйлектің де, жасыл жеңсіздің де иесі шығыпты, — үш деңіз. Мұқаштың торы ала аты ертеңінде тер қатып жүргенін сыртқы ауылдағы Су Ыбырайым көріпті. Су Ыбырайымның сөзінде пәтуа да

болмаушы еді, сонда да... мұнымен — төрт деңіз. Түн баласында Мұқаштың үйінде тұрмайтынын бір сөздің ретінде Тезекбай молда да айтып қалыпты. Аңқылдаған аңқау адам ғой. Мұнымен — бес деңіз. Мамырбайдың баласы үстімнен материал жинап, болыс болайын деп тұрғанымда, қойғызбай жіберді деп Мұқаштың өкпелеп жүргені тағы мәлім. Мұқаш болмаған несі қалды? «Мұқаш, Мұқаш, содан басқа адам да емес» деп ел түгел ден қойды.

Ел болып Мұқашқа шүкшиды. Бұған не қылу керек? Қалай кек алу керек? Шауып ала ма? Сотқа бере ме? Өлтіріп жібере ме? Ортеп жібере ме? Қалай да не бірін, не бәрін істеуге елдің беті түзелді. Әйтсе де Мұқашқа тап бере алмады. Тап бермек түгіл, маңына да жолай алмады. Оған себеп мынау еді. Бәйбіше мен қызынан айрылғалы Мамырбай отағасы ертеңгі шайын ішкен соң, төбе басына шығып, жер шұқып отыра беруші еді. Бір күні төбе басында отырғанда Сүлеймен ауылы жағынан тымағының құлағы қалқандап, бір атты кісі жортып келді де, байға сөлем беріп, аударыла түсе қалды. Амандықтан кейін:

— Баи, түндегі малағамды білдіңіз бе? — деді.

— Жок, — деді.

— Ойбай, үлкен оқиға боп қалды!

— Немене, жаным?

— Құдай ондап елдің көзі бір ашылды...

— Не бопты, Мұқаш па?

— Жок, ойбай...

— Ал айтшы!

— Таудағы білеуіттерді қызыллар тып-типыл ұстап өкетіпті.

— Қалайша? Ақбілек қайда қалыпты?

— Ақбілектен хабар жоқ... Әйтеуір түгел қолға түсіпті

— Оны сұрамадыңдар ма? Кім келді?

— Түркұлак ауылынан Телтайдың Қаракұлы келді.

Қызылдар сол ауылда бекініп жатқанда, Мұқаш ақтарды алдап, үстіне алып келсе, қызылдар тарпа бас салады. Сасқанынан атысуға да мұршасы келмей қапты. Бұл иттеріннің өзі бізге мықты боп жүргені болмаса, қысылған кезде түк емес екен ғой.

— Мұқаш оларды қалай алдап жүр?

— Есебін тапқан дағы, ол иттің өзі аилакер, жанкешті неме екен...

— Қызылдарға тағы жағымды болды десейші.

— Жағымды болғанда қандай! Енді бір үлкен орынға кіреді ғой.

— Бұл сұмның арам ойы осы екен ғой. Япырым-ай, Ақбілек не болды екен, ә? Одан хабар біле алмаған екенсің... — деп Мамырбай шатқаяқ гап, орнынан тұрып, аяғын апырандай басып, ентігіп үйіне қарай жөнелді. Ауылдың кісілерін дереу жиғызып алып, Ақбілекті іздетуге бес кісі аттандырды.

Бұлар шабуылдап, ауыл-ауылдан, кез келген кісіден сұрау салып жүре тұрсын, оған деіін Ақбілектен хабар берейік.

Әуелгі кезде Ақбілек қолға түскен құралайдай, екі көзі мөлдіреп, көп ит анталаған бұралқы күшіктен құнысып, маңайындағы жанның бәрін жан алғыштай көріп, үркіп, елегізіп жүрсе де, анасын, ауылын ойлап, аузына дәм салмай, аштан қатып, бүк түсіп көрсе де, әрі-беріден соң шыбын жаны түскір шыдатпады, мезгілсіз өле алмады. Өмір шіркін неден сонша тәтті болды екен! Адам дегеніңіз «басқа түссе баспақшыл» болады екен, абақты екеш абақтыға да, зынданға да, соғысқа да жүре-жүре адамның еті үйреніп, көндігіп кетеді деседі. Олім жазасына бұйырылғанын естіген адам да тамақ жеп, ұйқы ұйықтап, өмір сүруден безе алмайды деседі. Дүниеде адамнан көңгіш мақұлық бар дейсіз бе? Ақбілек бірте-бірте тұтқынға еті өлгендей, бойын үйреткендей болды.

Жан шіркіннің тәттілігі ме, қорыққандық па, қорғансыздық па немесе алғаш етегін ашқан адам ыстық көрінгендік пе, әйтеуір қара мүрт «сүн» десе, Ақбілек те оның бетіне ернін тигізіп, «күл» десе о да езу тартқан болып, «сөйле» десе, о да былдырақтап «люблю тебені» қағып, не десе де ыркына көне берді.

Қара мүрт Ақбілектің қасынан екі елі айрылмайды. Қолтығынан ұстап, белінен құшақтап, тауды, орманды қыдыртады, жеміс теріп береді, шашына, омырауына күздің солғын гүлін қадап береді, көк шалғынға аунап, құшақтасып жатады. Тау өлкесіндегі бұталы бұлаққа апарып, Ақбілектің

мәсісін шешіп, аяғын суға малып, ақ балтырына қара мұртын жыбырлатып сүйеді. Ақбілек шаршаса мойнынан күшактатып, тақылжынан бір қолын салып, көлденен көтеріп жүреді. Шайды өз қолымен ішкізеді, нанды, етті өз қолымен аузына апарады, екеуіне төсекті қағып-сілкіп қостың ірге жағына өзі салып, өзінің сұр шекпенімен қымтап, бауырына басып жатады, ерінің жеп қоятындай құшырланып ұзақ сүйіп, қатты қысып, о жер-бү жерін ұстап, қытықтандырғанда, Ақбілектің жүрегі аузына тығылып, тамырлары тұтанып, жанып кеткендей, тұла бойы шымырлап, көзін жұмып, өзін-өзі ұмытып, әлсіреп, керіліп жата кетеді...

Содан кейінгіні өзі де білмейді... Басқа бір дүниеге кіргендей болады...

Осынша өліп-өшіп, өзеуреп, еркек басымен әйелге мұнша кішірейіп, ит сияктанып аяғына шейін жалағанына Ақбілек түсіне алмайды. Мені алдаймын, жұбатам деп істей ме? Жоқ, шынымен жақсы көргені ме? Болмаса, көптен әйел көрмей құмартқаны ма? Әйтеуір одан аргысын болжай алмайды, қайткенмен қара мұрттың қылығының бәрі жат. Кейде Ақбілек сонша бәйек болып отырғанына, еркек басына ұят қой деп ішінен жиренеді, өзін-өзі жұбатқан болады. Қалай да екеуінің арасы жер мен көк тәрізді, дене жақындығы болғанмен, жан жақындығы жоқ тәрізді.

Бір күні қас қарайған кезде орыстар бір жаққа баратындай қару-жарақтарын қамдап, мылтықтарын сытырлатып, оқтап, ер-тұрмандарын салдырлатып, балдырлап сөйлеп, аттарын ерттеп, әбігерлене бастады. Қара мұртпен екеуі тоғай аралап келгені жаңа еді. Ақбілек қосқа кіріп, солдат көрпесінің үстінде шынтақтап, үнілеп, аулы есіне түсіп, босаға жақтағы қара астауға көзі түсіп жатыр еді. Даладағы олай-бұлай жүгірісіп, ат ерттесіп, әр жерде күбірлескен көп орыстарға қара мұрт барып, бірталай сөйлесті. Қабағы түсіп, түсі сұрланып, қайтып келді де, о да мылтықтарын сүртіп, окшантайларына оқ толтырып, киім, ер-тоқымдарын жинап, қамдануға кірісті. Ақбілек басын көтеріп алып, «қайда барасың?» дегендей қара мұртқа тандана, үрейлене қарады. Қара мұрт көрмеген кісі тәрізденіп, төмен қарап, күйбеңдей берді. Бір мезгілде тысқа шығып кетіп, тілмәшін алып келді:

— Біз соғысқа барамыз, сен қайтесің? — деді Ақбілекке. Ақбілек көзі бажырайып, не дерін білмей сасып қалды.

— Қайда болғың келеді? — деп тағы сұрағанда, Ақбілек мойнын әнтек қисайтып, бұғағын бұлттытып, жалынған, назданған дауыспен:

— Аулыма қайтармайсыз ба?.. — деді. Қара мүрт басын шайқалды. Ақбілек кірпігін жыпылықтатып, жерге қарады.

Тілімәш тағы сұрағанда Ақбілек:

— Тым болмаса, жакын жердегі бір ауылға жеткіздірсеңіз, — деп көзіне жас мөлдіреп келіп қалды.

Қара мүрт басын тағы бір шайқалды да:

— Бізбен бірге жүргің келмей ме? — деді.

— Соғысқа ма? — деді Ақбілек еңсесін бүкжитіп.

— Соғысқа, — деді қара мүрт иегін бір қағып.

Ақбілек басын шайқап:

— Ендеше, мені осында-ақ тастап кетіңіз, — деді.

— Түнде жалғыз өзін қорықпайсың ба?

— Қорықсам да қалайын... сіздер қайтып келмейсіздер ме? — деді жұлып алғандай.

— Мәлім емес, — деп қара мүрт мұртын дірілдетті.

Сол сөзді бітірген кезде тағы үш орыс келді. Олардың басын сілкуінен, қол сермесінен Ақбілек: «Бір жакка апарайық, жабылып масқаралайық, атып өлтірейік» деп тұрғон деп түсінді. Қара мүрт оларға ашуланып, көзін тікірейтіп, тістене ежірейіп сөйлеп еді, беттері қайтқандай алақандарын жайып, мойындарын қылқың еткізді.

«Сендердің талқыңа бермеймін» деп тұр екен деп, Ақбілек қара мүртқа жаутандап қарай берді. Әрі-бері сөйлесті де, олар кетіп қалды. Қара мүрт отырды, «жүре бер» дегендей тілімәшқа бас изеді. Төмен қарап маңдай терісін үш саусағымен укалап біраз отырған соң оң қолын сілкіп қалтып, ұшып түрегелді де, өз кеудесін өзі түртіп-түртіп, Ақбілекке қолын ұсынды: «Жүр» дегені. Ақбілек жып-жылдам түрегелді.

Қара мүрт Ақбілекті қолтығынан ұстап, қостан шықты да, оң жақтағы бұлақтың бұтасына қарай алып жүрді.

Ұйтқып соққан ызылдақ жел. Аи жоқ. Қараңғылық қоюланып келеді. Сабаған жүндей түйідектелген, шыңылтыр, сұрғылт бұлттар тоғытқан қойдай шоғырмақталып, тауға

какпак болатындай, тауды тұншықтыратындай, аш тауықша селдір жұлдыз тарыларын бір-бірлеп қылқып жатыр. Жұлдыздармен бірге үміт сәулелері де бір-бірлеп батып бара жатқандай. Ақбілектің сұм жүрегі әлденені сезгендей болады. Екі көзі жалт-жұлт етіп, кара мүрттың бетіне қарай береді. Кара мүрттың беті сұрланған, көзі қанталап, танаулары желбіреп қозғалған іспеттенді. Аяқ басуы қатаң, Ақбілекке ұнамайды, жүрегі қысылып, өкпесі аузына тығылып барды. Шеткі шоқ талдан асып, көп тал мен арадағы алаңқайға барғанда кара мүрт тоқтады. Ақбілектің бетіне тура қарап біраз тұрды, құшақтап, қысып, аузынан үш рет құшырлана сүйді. «Осылай тұр!» дегендей екі иығынан басып қалды, бес-алты адымдай жерге барып тұра қалды. Алтыатарын алып, Ақбілекке кезене бергенде Ақбілек шанқ етіп, безілдеп кезеулі мылтыққа қарсы тұра жүгірді. Кара мүрттың кезенген қолы сылқ етті. Алтыатары жерге түсіп кетті.

— Мені неге атасын? Не жазығым бар еді? Ағатай-ай! Не қылдым?.. — деп Ақбілек зарланып, жылап, өне бойы қалшылдап, кара мүрттың мойнынан құшып, аймалап сүймесін бе?

Кара мүрт қолын салмақпен көтеріп, керенау құшақтап, арқаға қақты, аяғандай болды. Бетіне біраз қарап тұрды да, мылтығын қабына салып, Ақбілекті қосқа қайта алып жүрді. Қосқа келген соң тілмәшін шақырып алып айтқаны:

— Мен сені сүйдім, сен үшін жанымды қидым, өзімнен кейін өзгенің сүйгенін қаламаймын, — деді. Ақбілектің іші мұздай боп кетті. «Ой, жасаған! Орысқа сенім жоқ екен ғой! Әнеугіден бері ерлі-байлы кісідей жолдас боп жүріп, кетер күні өлтіріп кетем дегені неткен өзімшілдік, неткен тас бауырлық, неткен қанішерлік! Орыс шіркін өзім ғана өмір сүрсем екен дейді екен-ау! Өзгені жан екен десейші! Аяу деген болсайшы...» деген ойлар дереу сап ете түсті де, дереу айла тапқысы келді:

— Мені өлтірме! Қасықтай қанымды қи! Мен саған тағы керек болмасымды қайдан білесін? Мен түсімде саған еріп, қалаға барып жүр едім. Сен бұл жолдан аман-есен қайтарсың, еліне аман барарсың... — деді.

«Жаксы лепес — жарым ырыс» деген мәтел өте-мөте өлімге бара жатқан адамға жылы тисе керек. Кара мүрт

Ақбілектің әлгі сөзін ырым көріп сенді де, «айтқанын келсін» дегендей аузынан сүйді.

Сам жамырап, ел орынға отырған кезде орыстар бастығының ақырып қалған даусымен қаздай шұбырып, асудың тар аузына қарай арқандай созылды.

* * *

Ақбілектің жанын жынның ойнағындай ойрандап кеткен озбыр омырау, өксікті күндер орыс мінген аттардың аяғымен бірге алыстап бара жатты. Тықыр ұзаған сайын «алла, алла...» деген лебіз кеудені керіп, ауыздан еріксіз ағытылуда еді. Көшкен орыстың жұртында бұралқы күшіктей қаңғырып Ақбілек жалғыз қалса да, жалғыздығына өкінген жоқ. Орыстың оғынан өлгеннен де, құлазыған иесіз тауда тентіреп өлгенін артық көрді. Орыстардың дыбысы өшкенше: «Құтқарғанын шын ба, жасаған?» дегендей, арттарынан топырақ шашып, қарасы өшкен соң: «Уһ!» деп демін бір алып, төңірегіне көз салды.

О кезде ызғырығы ызылдап, бойды мұздатып, сабалақ қара бұлттан тон жамылған күздің көзсіз қара түні ақ бас Алтайдың үстіне қара бурадай шөгіп, сай-салаға бауырын төсеп, дүние қарауытып келе жатыр еді. Көк жүзінде жайылып жатқан жұлдыз-қойларын көздеп тұратын шопан атасындай — жау көргендей, зым-зия жоғалыпты.

Сабалақ қара бұлттар-ау! Ақбілектің жанын түншықтырған қара тұман аз болды дедіндер ме, үстіне мұнша төнгенше, анау асқар таулардың басына түнесендерші!

Күздің сарғыш жапырақтары-ау! Кімді әлдилеп, сыбдырлап тұрсыңдар? Қалың бұтаның қайғысыз, камсыз бытбылдықтары-ау! Несіне қара түнді жаңғырықтырып тұрсыңдар? Сұлудың жүрегін жанышқан ауыр шерді сендер сейіттем дейсіңдер ме? Қанатын қаршыға күйретіп қикайған қостың алдында бір қолымен жер таянып, аспанға қарап отырған сүксырдың налыған зарын төңірісіне жеткізем дейсіңдер ме?!

Бұлттар-ау, серпілмейсіңдер ме?!

Жапырақтар-ау, сыбдырлап жерге төгілгенше, шерлі сұлуға сая болсаңдаршы!

Ызғырық-ау, ызылдағанша, жапанда жалғыз қалған баланың әкесіне хабар берсендерші!

Ой, мейірімсіз шіркіндер-ай! Сендердің тілдерінді Алтайдың жаралы аруы білмейді ғой! Сендердің қас-қабағына қараймын, сендерге еркелеймін деп есіл сұлу мұндай күйге ұшырады ғой! Жел мен бұлттың алласына сенем деп сенделіп қалды ғой!..

Түн түнереді. Ақбілек үрейленеді. Төбесінен зу етіп бір топ шүрегей өтеді. Ақбілек дір етеді. Шөпті сыбырлатып торғай ұшса да, тоғай ішін тартып, үлдесе де, тау үкісі таңдайын қақса да. Ақбілек жан-жағынан жау қамап келе жатқандай елегізіп, қымтырыла береді. Жатайын десе, көзіне ұйқы келмейді. Отырайын десе қорқып барады. Жүрейін десе, қараңғы түнде жол таба алмай адасам ғой, әлденеге ұрынам ғой... деп қорқады. Есі-дерті: осы арадан кету. Бірақ түн ішінде кете алатын емес. Қазақтың қосын, казактың астауын, шөмішін ес көреді. Үңірейген иесіз қосқа кіруге тағы батылы бармайды.

Ақбілек қайтерін білмей алақтап, құнысып, бүрісіп көп отырды. Түнге түн ұласқан тәрізденеді. Қос алдында жатқан астау да көрінбейді. Жасаған-ай! Таң да атар ма екен!

Бір мезгілде орман жактан бір үрейлі дауыс шыққан секілденді. Ақбілек елегізи бастады. Манадан бері жалмауыздай көріп отырған үңірейген қосқа жалма-жан кіріп кетті. Ауылда қой күзетіп жүргенде қасқырдың ұлығанын әлденеше естіген: әлгі дауыс соған ұқсайды. Апырым-ай! Қасқыр келер ме?... Онда қайтем? Қой, келмес, қоста кісі бар деп ойлар, қорқар, қостың айбыны бар ғой... Әлде манағылардың кетіп қалғанын олар да білді ме? Олар барда қасқырдың дауысы естілмеуші еді ғой.

Қостың есігінен ептеп сығалайды. Қараңғыда бірдеңе қараң еткендей болады. Бірақ дыбыс білінбейді. «Қорыққанға қос көрінген» шығар деп жориды. Өзіне қайрат бергісі келеді, оған да болмайды. Ұлыған дауыс әнтек толастап бара жатады да, тағы да естіледі. Бара-бара ұлу молаяды. Тауды күңіrentіп өзге дыбыстың бәрін басып кетеді. Ақбілектің қолы өзінен-өзі қостың бір сырығын суырып алады. Құлаш төс жарардай қайың сойылша, сойылшаны қос қолдап бауырына таман қысып қояды, бір ұшы қостың сыртында. Қасқыр келсе қару қылмақшы. Ұлыған дауыстар саябырлаған тәрізденеді. Сойылшасын жерге сұлатып

салып, Ақбілек азырақ бой тоқтатты, бірақ онысы ұзаққа бармады. Бұлақ жақтан су сылдырлағандай болды. .

Бү немене?.. Адам ба? Аң ба?.. Кім болса да катерлі. Ақбілек сойылына тағы жармасты. Демін ішіне тартып, сілейіп қалды.

Кешікпей-ақ кара түнде қаз қатар, дөп-дөңгелек екі көз пайда бола кетті. Екеуі де қып-қызыл, жайнаған от. Ақбілек атып түрегеліп, қостың түкпіріне бұғып отыра қалды. Әйтсе де байыз таба алмады, сойылы қостың аузында қалып қойыпты. Ақырын еңбектеп, қостың аузынан қолын созып, жерді сипалап жатып сығалап еді, екі от төртеу болды. Сөйткенше болмады, олардың артын ала көлденеңнен екі қызыл көз тағы өте шықты. Алты от Ақбілекке алпыс оттай көрінді. Қараңғы түн қаптаған қызыл көз болды да кетті.

Оттар бір жылт етіп, бір сөніп, елбелектеп, таянып келе жатқан тәрізді.

Ойлағаны келді ме?.. Мінеки, шөпті сыбдырлатып келіп қалды.

Әне, қараң ете түсті.

Ойбай-ай! Бір топ қасқыр!

— Енді қай жаққа барайың?..

Ал, міне, қостың төңірегін сыбдырлатып, жер тіміскілеп жүр...

Ой, жасаған-ай! Тауып алар ма екен?..

Ойпырым-ай! Әнебіреуі от басында сүйекті қытырлатып кемірді.

Мынаны көріп, Ақбілектің не жаны шықпай отыр десейші!..

Ақбілек үнін шығаруға мұршасы келмей, өлген кісідей отырған жерінде сіресіп қалды.

Әлден уақытта арсалаңдап бір аш қасқыр Ақбілек отырған қостың аузына келіп қалды. Ақбілектің жан даусы түнді тіліп жібергендей шыр ете түсті, қасқыр біткен жарық беріп, көздері жалт етіп, тістері сақ етіп, оқшырайып тұра қалды. Қасқырлар ырылдасып, күрілдесіп, бураша шабынып тұрып алды. Ақбілек қасқырлардың қарсы шабатынын білгендей жалма-жан жан ұшырып, қостан атып шығып «қараңғыда көзім жоқ...» деген балаша айнала дөңгеленіп, айғайды салып ағашын сермей берді...

Анда-санда арс-ұрс еткен дауыс шығады. Қасқырға тиді ме, қосқа тиді ме, әйтеуір ағашы кейде бірдемеге тигендей қолы сүйсініп қалады. Қасқыр одан жаман өршеленеді. Ақбілек жан ұшыра сермейді. Қасқыр камалайды. Ақбілек сабалайды, қасқыр абалайды, Ақбілек сабалайды, қасқыр камалайды. Ақбілек «аллалайды», қасқыр долданады. Ақбілек дөңгелейді... Қасқыр күрілдейді... Ақбілек шырылдайды, қасқыр қырқырайды, Ақбілек шырқырайды... Сөйтіп, Ақбілек көп қасқырмен көп соғысты...

Ақбілек әбден алқынды, аласұрды, жұлқынды, әлі күруга таянды. «Енді жығылдым ғой, енді талайды ғой, енді ауызды салды ғой, енді жеді ғой...» деген кезде, Ақбілектің аяғы астынан бірдеңе жылт ете түсті. Қасқырлар жалт берді. Манағы, іңірде шай қайнатқан оттың қозы әлі сөне қоймаған екен. Ақбілек аласұрып жүргенде аяғымен шашып жіберген екен. Қасқырлар отты көріп жалт берген екен. Қасқырдың оттан қорқатыны Ақбілектің есіне сап ете түсті. Ауылда қой күзеткенде қотанның шетіне от жағатыны көне.

Ақбілек от басындағы тезекті, кураған шөпшекті дереу тұтатып үрлеп жіберді. «Менің керегім жаңа болған жоқ па?» дегендей жел де қошаметке иеленіп, жалынды лап ете түсірді. Жалын қалай шықты, солай қасқырлардың қарасы өше берді. «Өлмегенге өлі балық» деген осы да. От сөніп қалса, Ақбілектің өмірі сөнетін еді. Отты тапқан адамның атасынан айналсаң болмас па?

«Заула, отым, заула! Мазда, отым, мазда! Қорқақ аңдар, тілсіз жаулар! Қаш, маңыма жолама! Күйдіремін, өртеимін!» — дегендей Ақбілек от тәңіріге сыйынып, таң атқанша маздатып, жаны аман қалды.

Қызыл көз, қасқыр жүз, қабылан азу, қара түнді Алтай аңғарынан үркіткелі, қорғасын аспанға алтын айдай Күнікей сұлуын өрмелеткелі, күншығыс ұжымағы қызыл қақпасын ашқанда, Ақбілек артына алақ-алақ етіп жолға шықты. Белінде — түндіктің бауы, етегі — ышқырында, қолында — түндегі сойылша. Кімді ұрып жығатынын кім білсін, әйтеуір ала шықты.

Аспанның күн жақ туырлығы ақшыл тартып, тау бастары алтын жалатқаннан күлімдеп келеді. Таң ата жел де тынды, бұлттар да ыдырады. Өлкеден ұшқан бозторғай

тау ығының деңгейінде қанаттарын қалшитып, Күнікен сұлуды мадақтап, тау-тастан беташар сұрады. Бозторғай-ау, көрімдікті Ақбілектен сұрасайшы. Ақбілек алтын сакинасын атып тастағалы келеді ғой. Оның жүзінде нұр бар ғой. Ол көретін жарық күн бар ғой! Ұзақ түнгі топты қасқырмен арпалысқанын заматта ұмытып, шоңқайма кебісінің жез нәлі тастан тасқа шықылдап, қашқан киіктегі қаздаңдап барады ғой!

Ақбілек ә дегеннен асуға тартты. Асумен асып елге бара жатқан, елден мал, азық-түлік алып келе шатқан орыстарды талай көрген. Осы тар асудан басқа бұл шаттан шығатын жолдың жоғын білген. Арты — елсіз тау, тау толған жау: аю, қасқыр, қабан. Алды — тар асу, асу асты тағы жау: кешегілер алдынан қарсы шығып қалмасына кім кепті. Енді Ақбілек қаздаңдамай кім қаздаңдасын. «Енді есен-аманында ел шетін көрсем-ау» деп ұйқы, тамақты, шаршағанды ойына алмай, көңілі алып-ұшып, ентелей басып ентігіп келеді.

Асуға шыға бергенде, артына бір қарады. Аяқ астында томардай томпиып қостар тұр. Анау тау жылғасындағы ағаш, анау көгал, анау сай-сала, анау орқаш-орқаш тас — Ақбілектің адамгершілігін аяққа таптаған, абыройын төккен жер. Оларға көзі түскенде күйінген, өкінген, жиренген, әйтеуір өзегін өртеген бір жаман сезім пайда болды. Төрдегі таза төсенішті былғап кеткен күшікті желкесінен ұстап, өз тезегіне өзінің түмсығын тигізсең, қандай жеріп, қыңсылап, кейін шегінеді. Артына қарағанда Ақбілек те сол күшік тәрізді болды. Қарағысы келмеді, теріс айналды. Асуға шықса да, алды-артын ораған таудан арыла алмады, бұрандаған қия тас, кедір-бұдыр соқпақ беті ашық даланы көрсетпеді.

Күн таудан найза бойы көтерілгенде Ақбілек алқынып бір кезеңге шығып еді. Алды бұдырмақ дала екен. Ауылына келгендей қуанып кетті. Қанаты болса ұшып кетер елі, әттең шіркін! Балтырлары солқ-солқ етіп, жіліншігі сырқырай бастады. Оған да қараған жоқ, қыбырлай берді.

Бір мезетте Ақбілек екі қолын құлаштай сермеп ылдига түсті. Аяғының сырқырағаны әнтек басылайын деді. Шаршаған жоқ екем деп көңіліне медеу қып еді, сөйтсе ылдига қарай жүргеннен жеңілденген екен, тағы бір өрге

шыққанда аяғы қорғасын күйгандай, ауырланып кеткендей тәрізденді, сүйектері сынып бара жатқандай болды. Ақ сүйек ойнағанда ор қояндай орғып бір қажымайтын аяғы түскірге не болды? Әбілет басып, әлде бір пәлеге бастап келе ме? Апырым-ай, тым құрыса, бір ауыл, ауыл емес-ау, бір қазақ, қазақ емес-ау, бір мал көрінсейші. Бір мал көрінсе де, Ақбілек қатерден құтылғандай көріп келеді. Бірақ адырлар бірте-бірте бұдырланып, белес тартқаны болмаса, қарайған еш нәрсе көзіне түспеді.

Бір қырдан асқанда көлденең созылған сай килікті... Құдай жарылкады! Өзен, өзен! Арғы қабақта жол жатыр. Ел жақын ғой! Ақбілек ақтық күшін салып, аяғын тезірек басты. Ағыны тас домалатқан тасты сайдың тар өзені екен. Жадағанлау бір жеріне келіп, шапанын, камзолын шешіп, көйлекшеңденіп, білегін түрініп, жуынды, су ішті. Әбден шанырқап, шаршап қалған екен, сусыны қанып, бір кенелді.

Ақбілек су жиегінде бірталай отырды. «Су ағады да жатады, ағады да жатады, бір таусылуы жоқ, қатерді, өлімді білмейді. Еш нәрсені сезбейді. Мен ішсем де, ит ішсе де бұған бәрібір — жақсыға да, жаманға да сусын болады. Құдайдың бұл да бір күдіреті-ау! Мейірімі-ау! Оны біз білменміз-ау!» деген ойлар келді. Өмірі су көріп жүріп мұндайды ойлаған емес. Бұл ойды қалайша ойлағанына өзі де таң қалды. Аяғының астындағы суға қарап еді, өзінің түрін көрді. Шашы ұйпаланып қалған екен, сумен сылап шашын жатқызды. Тарағысы келді. «Бірақ кім үшін түзелем?» деген ой келді де, тараған жоқ. Осы судың бойында бір қалтарыс жер болса, азырақ отырып дем алайын деп, жан-жағына қарап түрегелді. Аяғы ұйып қалған екен, жіліншігін үш рет қарыстырып жіберді. Ұиығаны басылған іспетті болды.

Сол жағында бір жарлауыт көрінді. Ақбілек көп ойланбай-ақ, камзолын киіп, шапанын жамылып, түндіктің бауы мен сойылшасын сүйретіп, солай қарай жүрді.

Адам көрмейтін жер осы ғой деп, бір мұңистеу жеріне келіп тоқтады. Арты — жар, алды — су, оң жағы — мүйіс, сол жағы — құлаған жардың топаны. Кішкене қуыста суға қарап, екі тізесін құшақтап, бүгжиіп отырды. Күн қызып шекесі жылынып келеді.

Мынау — өзен. Өзен бойындағы ел қайда? Күздігүні бұл өзенде ел отырмаушы ма еді? Жиегінде жол жатыр ғой... Ойбай-ау, жақын жердегі ел шаттағы орыстардан босып кеткен екен ғой! Маңайлы жын ұрғандай қылды ғой! Мал-жанында билік қалды ма?.. Талай қыз мен сияқты соры кайнады ғой!.. Бірақ тап мендей болғаны жоқ шығар. Қостарына әкелген әйел көрінбеді ғой. Әлде өлтіріп тастап жүрді ме?.. Орыс шіркін адамды аямайды екен-ау! Құрғырдың атын атамайыншы, тағы келіп қалар! Олар неғып қайтпады? Әлде бірденеге ұшырады ма? Олар кіммен соғысып жүр екен? Әлде төңіректегі қазақтармен? Қой, қазақ бұлармен не ғып соғыса алсын? Не қауқары бар? Әлде қазақ біткенді қырып тастап, малдарын, қыз-келіншектерін тартып алғалы жүр ме? Онда бәрі бірдей неге кетті? Бес-алтауы барса да, мылтықтарымен бір тайпа елді жусатпай ма?.. Өздері қорыққан кісіше асығып-үсігіп, алды-артына қарамады ғой. Әлде бір күшті жауы келіп қалды ма? Олардың жауы кім? Ойбай-ау! Әлгі әкемдер «ақтар, қызылдар» деп отырушы еді. Сонысы ма әлде? Қызыл да орыс па екен? Олар да қыз алып қаша ма екен? Орыс болса... Қара мұрттай-ақ болар. О да мені өлтіріп кетем деді ғой. Апырым-ай, апырым-ай! Жасаған-ай! Енді қайтейін!.. деп, тамсанып, тамсанып қойды.

Сылдыр-сылдыр су ағады. Суға қараса, Ақбілекті бұлдыр-бұлдыр ой тербетеді. Тербеткен сайын көздері кішірейе түседі. Ұйықтап қап, масқара боп жүрмейін деп сығырайып бара жатқан көзін ашып алады. Сонда да болмайды: бір жағынан күннің қызуы маужыратып, бір жағынан ағын су ойын тербетіп, түні бойы ұйқы көрмей сілесі құрып, жаяу жүріп шаршап келген сорлы қалғып кетеді...

Ақбілек ояна келгенде селк етіп, басын оқшита жұлып алды. Бөтен жерде, өзен бойында, жар түбінде жападан жалғыз шошайып қалғанына өзінен-өзі қорқып кетті. Қара шаттан қашып келе жатқаны лезде есіне түсе қалды. Ұшып түрегелді. Күн еңкейіп, түс қаңғып кетіпті. Өзеннің о жақ бұ жағына бойлап-бойлап қарады да, өткел іздеп, кебісі тырпылдап тағы жағалады. Әлі жүріп келеді, әлі жүріп келеді. Өткел жоқ. Сойылшасын суға бойлатып, әр жерді бір көреді, бәрі де терең тәрізді.

Әлден уақытта бір жадағайлау жерге жетті. Екі жағы домалақ-домалақ қиыршық тас. Ағыны бұжырланып жатыр. Балағын тізеден асыра түріп, етегін жиыра көтеріп, кебіс-мәсісін қолтықтап, мамық табанын қия тасқа бұлтылдатып, судан өтті.

Жарты шақырымдай жерде бір дөңес көрінеді. Соған шығып ел көздедек.

Ол белеске шығып еді, ар жағы одан да биіктеу адыр-сымақ екен. Ақбілек жан-жағына барлап, жер болжады. Алғы беті — ашық, арты — кенере тау. Ақбілектің ауылы осынау кенере таудың түбінде. Шығыста емес, құбыла жақта, өйткені артындағы таулар өз тауларына ұқсамайды, сонау бір көлденең таулармен тұтасып кетіпті. Ендеше, таудан онша алыстамай, құбыла жаққа қарай таумен жарыса жүру керек. Ақбілек соны ойлады да, белестен асып, жадағайлау, ылдиден аяндай берді.

Адыр-адыр елсіз дала. Бозғыл көде, кербетеге, тобылғы беткей, төбешік, обашық, қызыл құмайт, шөптесін шүңейт. Қоңыр тышқан, ала сауысқан, ор қоян, бозторғай — осыдан басқа көзге түсер қара-құра жоқ. Даланың көркі ел екен-ау! Елсіз дала емсіз жарадай көрінеді. Малшы байғұстар не ғып іші пыспай жүреді екен?.. Ай, қу дала! Қу далала жалғыз жаяу — бір мұндық.

Сар далала сары уайым жамылып, Ақбілек келеді толарсағы бұлтылдап. Тышқан аулап күйкентай жүр қыранымсып шынқылдап. Әне, алыста безек қағып, бір бозторғай түр шырылдап, бейне әуеге шегелеулі тұрғандай, бір орнынан тапжылмайды қанаттары дірілдеп. Сол торғайдың шырылдағаны ащы тиді құлаққа, өзгелерден үні өзгеше, не болды екен бейбаққа? Сол торғайдың маңайында жаны ашыған арашашы жандарша, төрт-бес торғай айнала ұшып, таяу-таяу бара түсіп, ап кетуге тас қорғанды бұза алмаған ерлерше тиіп-қашып өтіп жатыр о жаққа бір, бұл жаққа.

Бір мезгілде әлгі торғай жансыз тастай ағып түсті топ етіп. Ақбілек те оқ бойы жер кеп еді. Ол торғайдың түскен жері қалың шөп. Көз айырмай қарап келеді Ақбілек. Әлгі торғай қалың шөпке түсті де, қалбаландап, далбаландап, шөпке таман айнаlandaп, шыр-шыр етіп, безек

қағып, олай-бұлай шоршиды. Бұл байғұсқа не болды? — деп жетіп келсе қасына — қалың шөпте жатыр екен білектей бір сұр жылан. Сұр жыланның найза басы қакшиған, бейне ажал, алмас көзі бозторғайға шүкшиған, айыр тілін жалаң-жалаң еткізіп, ысқырғанда, өнменіңнен өткізіп, арбап, буып, уытын жиып. торғай сорлыны топылдатып, қылқ еткелі тұр екен. Сұр жыланның атып шыққан оқ көзінен көз айыраp бозторғайда дәрмен жоқ, қарбалаңдап, далбалаңдап, ыршып түсіп, түмсығына тиер-тимес елбелектеп жүр екен. Бір «ап!» десе біткені ғой жұмысы. Торғай қашан аузына кеп түскенше, оқты көзін қадап қойып, айыр тілін жалақтатып жатады екен сұм жылан.

Бозторғайды аяп кетті Ақбілек. Сұр жыланды сойылшамен салды келіп қақ бастан. Жауыз басы астына кеп, солаң ете дүрс етті. Торғай сорлы есенгіреп қалған екен: жылжып тұрып, жер бауырлап, қырындап-қырындап барып жөндікті. шыр етіп, шыбын-шіркей боп аспанға бір-ақ ұшты. Тулап жатқан жыланды Ақбілек табандатып тағы екі ұрды да, жөніне жүре берді.

«Жылан торғайды арбап жейді» дегенді Ақбілек бала кезінде естіген. Мынаны көрген соң, «күлак естігенді көз көреді» деген осы-ау деп ойлады. «Бұл жауыздың көзінде не сиқыр бар?» деп ішінен таң қалды. Манадан бері уайым басып, жабығып келе жатқан кісі жүрегі қаттырақ соғып. тамырлары желпініп, шаршағанын ұмытып кетті. Торғайды ажалдан аман алып қалғанына қуанды. Жыланды өлтіргеніне ерленді. Әрі ырым көрді. Торғай бір бейбак қой, о байғұста не зиян бар?

«Торғай. торғай атым бар.
Бір жапырақ етім бар.
Маған тиген балалар,
Ата-анан өліп, жетім қал!» —

деп қарғайтын торғай емес пе? Ешкімге жазығы жоқ қой

Соны ойлағанда Ақбілек: «Менін кімге жазығым бар еді» деп тағы да ойлады. Өзін торғайға, өзіне қастық қылғандарды жыланға теңеді. Торғайдың жауын мен өлтірдім. менің жауымды да біреу өлтіреді екен деп, бұл оқиғаны өзінше жақсылыққа жорыды.

Соны ойлап келе жатқанда, бір дөңестің астынан ағарандаған бір шошақай нәрсе қылт ете түсті. Ақбілек сасып қалды, бұғып отыра қойды. Отырып еді, көрінбей кетті. Түрегелуге орыс болар ма деп қорқып, отыруға тағы дәті шыдамай, не екенін белгісі кеп барады. «Орыс болса бәрібір құтыла алмаспын, жан-жағым жалтаң, неде болса көрейін» деп, әнтек отырған соң ештеп көтеріліп, сығалады. Шошақайдың үкі секілді бірдеңесі бұлғаңдап, өзі кимыл-кимыл етіп дөң астымен Ақбілекпен жарыса кетіп барады. Орыста мұндай нәрсе жоқ еді ғой деп ойлауы-ақ мұн екен — шошақай жуандады: бас болды, кәдімгі дуананың басы. Әнеки, қолындағы асасы да шошаң етті.

— Әй, дуана! — деген сөз аузынан қалай шығып, қалай қойғанын Ақбілек өзі де білмей қалды.

Дуана аяқ астынан үріккен жылқыша жалт беріп, лоқып, әнтек тұра қалды да, бұрылып Ақбілекке қарай жүрді. Тани кетті Ақбілек: етегін кірмен зерлеген, төбесін үкі сәндеген басында найза ақ тақия, қолында шәңгіш асасы, асасының өн бойы шығыршық, кепшік, сылдырмақ, ұшы қозы жауырын, мойнында жұмыр тасбысы, танауы таңқиған, омырауы аңқиған, кеңірдегі сорайған, жіліншігі сидиған, саусақтары сыпсиган, үркек малша оқшиған, бес тал сакалы шокшиған, шынжау етті, шың бетті, жағына пышпақ жанытын, бір көргеннен танытын Іскендір екен кәдімгі.

Іскендір кім? Ақбілекке зияны тимес пе? Ендеше, ол аяңдап Ақбілекке жеткенше, Іскендірдің қандай адам екенін айтып көрейін.

Бұл Іскендір дуананын бармаған жері, баспаған тауы жоқ. Бұл Өскеменіңіз, Бурабайыңыз, бұл Семейіңіз, бұл Қарқаралыңыз — бәрін де Іскендір жалаңаяқ шарлаған. Ол отарбаны да, пароходты да көрген. «По-о-рахот-ау, по-о-рахот!..» деп, оған өлең де шығарған.

Іскендірде үй жоқ. Кез келген үй — оған үй. Тау-тас, сай-сала, ескі мола — бәрі де оған үй. Онда ел де жоқ. Онын елі — дүйім қазақ. Онда мал да жоқ. Тұрған күйі әлгі өзіңіз көрген. Ол дүние жинамайды. Ақша берсең, кез келген ауылдың балаларын жарыстырады да, бөйге үлестіреді. Іскендір дорба салмайды, ірімшік, құртыңды алмайды, оған қолма-қол ішетін тамақ берсең болғаны. Төрдің алдына

шарт жүгініп отырады да: «Алла хак!» деп бір ақырып, қылқ еткізіп қағып салып, асасын бір тіреп, тұрып кетеді. Тана моншағын, үкісін сұрасаң, Іскендір бере салады. Бірақ қыз, келіншектерден өзі де сұрап алады.

Іскендір өтірік айтуды, кісі алдауды білмейді, атам бала-сына жамандық ойламайды. Үлкенді «әке», «аға» деп тұрады. Мейлі жаңа түскен келіншек болсын, қатын біткенді «шеше» дейді. Еркек, әйел деп айырмайды, бала біткенді «балақайым» дейді, кісіге өмірі қатты сөз айтпайды. Өзін ренжіткен адамға да түк демейді, тек басын шайқайлы.

— Дуана, мына бір қияңқы баланы қорқытыңызшы! — десе:

— Қой, балақайым жақсы, қорқытпа, қорқытпа! — деп басынан сипайды.

Іскендір әсіресе балаларды жақсы көреді. Іскендір келсе, бала біткен шұбырып соның соңында болады. Ит біткен шулап артында жүреді. Іскендір асасын жайқап аяндай береді, асасынан тістеп жатса да итті ұрмайды. Балалар оқу оқып жатса, Іскендір жетіп барып молдасына қол береді, балалар да қуанып дуанаға қол береді. Іскендір балаларды молладан жалынып сұрап алып, азат қылады. Кейде қонған ауылда кешке таман Іскендір үй жанында жүгініп отырып, оң қолының білезігінен бір балаға ұстатады, олай-бұлай сілкіп, баланы жығады. Ол күрескені. Балалар қызық көріп, кезек-кезек күреседі. Бала жығылып қалса: «Ә, балуаным, жығылып қалдың» деп қолын қоя береді, жыға алмаса: «Ә, балуаным, сен жықтың» деп басын сипайды.

Іскендір не десең, соған нанады. «Пәленше сені шақырыпты, қаладан көмір әкеп берсін» депті десе: «Ә, солай ма?» деп салып жүріп кетеді. Қыстың қызыл шұнақ аяздарында Іскендір елу шақырым жердегі қаладан Исақай ешенге бір қап көмір әкеп берген күндері болған. Сонда қарды бүрқыратып, жалаңаяқ жүреді, ол өмір бойы аяғына лыпа ілген жан емес.

Іскендір мақтағанды сүйеді. «Дуана-еке, пароходпен жарыстыңыз ба?» десе: «Е, әке, жарыстық қой» дейді. Ол жүйрікпен де, жорғамен де, от арбамен де жарысқан болады. Бірінен қалдым деп айтпайды. Бар мақтанатыны — жүйріктігі, кейбір көрген адамдар бәйге атынан калып қой-

ған деседі. Ауыл маңында ерегістіріп, тай, байталмен жарыстырғанда, екі-үш шақырымға деңін оздырмайды. «Дуана, не ғып шаршамайсың?» десен: «Е. құдай қуат береді де» дейді.

Іскендір бір жерде байыз тауып отыра алмайды. Бір үйге кірсе, «хак!» деп ақырып, бетін бір сипап, шығып жүре береді.

Ол құмалақ салмайды, бал ашпайды. «Обал» деп, басын бір-ақ шайқайды. Ол намазға да онша құнтақты кісі емес. Кейде жұрт намаз оқып жатса, дәрет алмастан жалаң аяқ барып, қатарға отыра кетеді. Көбінесе оқымайды, бірақ аузы жыбырлап, ішінен ыңылдап бірдене айтып жүреді. Анда-санда «хак!» деп, күңіреніп-ышқына бір ақырып қояды.

Іскендір көп сөйлемейді, жауапты қысқа-қысқа қайырады. Сөйлесе, кейде тақпақтап кетеді. «Дуана, союға қойымыз жоқ еді» десе:

«Ә. қойыңыз болмаса, ойыңыз болды,
Ойыңыз болса, тойыңыз болды...» —

деп жыбырлатып әкетеді.

Іскендірдің қабақ шытқанын жан көрген емес, қашан көрсен де жайрандап, жымып отырғаны. Іскендірдің не ғып мұндай боп жаралғанын, оның кеудесінде не қылған жүрек, тамырында қандай қан, бойында неткен қайрат барлығын ойлайтын бір алам жоқ. Ел тек оны: «дуана, дуана» дейді, «бір алуан адам» дейді. Іскендірдің өмірі жұмбақ. Қалайда Іскендір — адам. Бұл неткен адам?..

Әлгі Ақбілекке кез келген Іскендіріңіздің жайы осы еді. Дуана Ақбілекке жетіп келіп:

— А, балақайым, алақайым, шырақайым... Қайдан келесің? — деп басын сипады.

Ақбілек не дерін білмей күмілжіп, міңгірлеп қалды.

— Дуана-еке, мен... мен... Мамырбай ақсақалдың... — дей беріп еді. Орыстардың алып кеткенін айтуды ұят көрді. үндемеудің тағы жөні жоқ, қалайда бірдеңе айту керек болды. Маңдайын сипап, көзін жыпылықтатып, төмен қарап:

— Мен Мамырбай ақсақалдың баласы едім... ауылымнан адасып... ауылымды таба алмай жүрмін... — деді.

Дуана қалай, неғып адасып жүргенін сұрамады:

— Е, балақайым, адасып қалдың ба?.. Мамырбай, Мамырбай, Тәуірбай, Сауырбай... білем, білем... алып бара-

йын, бағып қарайын, жолға салайын. — деп қолынан жетелей бастады. Қайдан негіп келе жатқанын сұрамағанына Ақбілек қуанып еріп жүре берді. Дуана сол қолымен Ақбілекті жетелеп, оң қолындағы асасын жыбырлата тіреп, қара ағаштай қатқан аяқтары қаздаңдап қатты аяңға басты. Анда-санда: «Ә, балақайым, ә балақайым! Көзі мөлдіреп, табаны ұлбіреп, қарны ашып, қаны қашып қалған екен ғой. » деп жыбырлатып, такпактап қояды. Ақбілек не дерін білмей біресе дуананың шошандаған бес тал сақалына, біресе күнге күйген қошқыл омырауына қарап қояды. Түрпідей сүйел саусақтары Ақбілектің білезігінен мықтап ұстап алыпты. Үйіне қазір алып бара қоятындай-ақ емпеңдей басып келеді. Ақбілек өзі шаршап, қолтаулап, әрең жүріп келе жатқан сорлы жетелеген жағына ере алмай, шешесі қолынан сүйреген жас балаша қырындай береді. Бір мезгілде Ақбілек сүрініп кетті:

— Дуана-еке, кішкене жайырақ жүрсеңіз... — деді.

— Ә, шаршадым ба, балақайым? — деп қолын қоя беріп, жайырақ аяндады. Әйтседе сау аяңға дағдыланған дуана әуілдеген кешкі бұқаша кеудесі гуілдеп, әудем жерге бармай-ақ Ақбілекті тағы артына тастап кетті. Дуананы сөзбен тежегелі Ақбілек:

— Дуана-еке, ауыл алыс па? — деп сұрады. Дуана:

— А, — деп тоқтай қап, — жетеміз, жетеміз, — деді.

Дуана тағы озып кетті. Ақбілек шаршауға аиналды, бірақ шаршадым деуге ұялады. Тағы да сөзден бөгейін деп:

— Дуана! — деп бір дауыстады.

Бұл жолы Ақбілек бұл маңайда әскер бар-жоғын сұрады. Дуана:

— Ә, әскер ме? Нән жауғырлар, бар ғой, бар ғой, — деп жыбырлатып жөнді жауап айтпады. Жауабына жарымай, Ақбілек өз ауылының қай тұста екенін сұрады. Дуана:

— Анау көрінген түмсықтың астында болады, — деп көгерген тауды нұсқады. Ақбілек аулына бүгін жете алмасына көзі жетті. Жақын арадағы елге қонаға әрең деп жетсе сол. Дуана желпілдеткенмен, Ақбілекке бәрі де алыс сияқты, өйткені аяғы жүруге жарамай мүлде салдырап қалып еді. Бірталай жер жүрді. Сонда да жете алар емес. Алыста, көз ұшында адырдың бөктеріндегі әлде қарауыт-

қан мал, әлде қарауытқан томар секілді бірденелер көрінеді. Күн еңкейіп, намаздігер болды. Ақбілектің қарны ашты, қажыды. Аяғын кебіс соғып қажап тастады. Әлден уақытта жүруге мұршасы келмей, дымы құрып отыра кетті. Дуана жарты шақырымдай озып кеткен еді, дауыстаған соң жылдам аяндап жетіп келді.

Ақбілек жүруге жарамайтынын білдірді.

— Ә, балақайым, көзің мөлдіреп, табаның үлдіреп... шаршап қалдың ба? А, балақайымды арқалап алайын. Кел, міне ғой! — деп, алдына келіп арқасын тосты.

Ақбілек мінерін де, минбесін де білмей, именіп аз отырды. Үлкен еркектің мойнына дардай басымен минуті ұят көрді. Қара мүртқа қатын болғаны, оның құшақтағаны, сүйгені... балаша көтеріп жүргені дереу есіне түсті. Дінсіз орыс еркелеткен арам денесін қасиетті дуананың арқасына артуды обал көрді. Бірақ дуана «міне ғой, міне ғой» деп күтіп отыр. Ел алыс, жүруге әл жоқ. Амалсыздан орнынан тұрып, бір тамсанып, күрсінді де, екі қолын ештеп дуананың мойнына апарды. Денесін тигізуге өзінен-өзі жиіркенді. Мойнына қолы баруы-ақ мұң екен, шәлкес аттай адуын дуана: «Уа, пірім!» деп көтеріп түрегелді. Ақбілектің салбырап тұрған екі аяғын екі қолымен икемдеп, қысып алып, асасын Ақбілекке ұстатып, бір лықытып қалды да, әлуетті дуана адымдай жөнелді.

Ақбілек дуанаға аттай мініп келе жатқанына күлерін де, жыларын да білмеді. Әйтсе де көңілі жайланайын деді. Өйткені ол орыстың өңгеріп алып қашқанын да көрді ғой. Онда оның алды да, арты да қараңғы көр еді ғой. Онда адам болам деген үміт жоқ, қорлыққа да, зорлыққа да, өлімге де, ұятқа да басын байлаған еді. Енді оның мініп келе жатқаны — адам баласына киянаты жоқ, әулие дуана. Оның келе жатқан беті — аулы, әкесі. Әкесін көреді, құшақтап көріседі, апасына құран оқытады, әкесін апасындай болып күтеді. Бірақ өзін-өзі қалай жұбатса да, жүрегінің басында түйіртпектеліп бір зілді нәрсе жатыр, ол түйіртпек арқандаған аттай, қуаныштың құлашын жаздырмайды, бер жағы бұған да шүкіршілік еткісі келсе де, ар жағы бұлт құрсаған күндей жадырамайды, езуі ғана жымиғандай болады. Бет-аузы, көзі күлмейді, ілгешектеніп жібермейді.

Дәл мінер кезде тайсалғаны болмаса, жүре-жүре Ақбілек бала кездегі апасының мойнына мініп келе жатқандай, астындағы дуана екенін де ұмытып бала күні есіне түсті. Онда теңбіл ақ шыт көйлегі бар, балағының аузын кара ала батсайымен көмкерген қызыл сан дамбалы бар, айдары селтиген, жалаң аяқ жүгіріп жүретін сүйкімді қыз еді. Ақ кара басылақайына қызыл шашақ тағып, үкілеп, ат қып мініп, өзі күрбы балаларымен жарысар еді. Жатқан сар атанның үстіне бала біткен жабылғанда, атан ұшып түрегеліп, балалар өркешіне, мойнағына жабысып, «жығылдым, жығылдым!» деп шуласар еді... Түйенің, жардын, томардың, тастың арасына жасырынбақ ойнар еді... Үйдің сыртына мосыдан күрке істеп, ішіне киім төсеп, шиден істеген қуыршақтарын отырғызып, күйеу келтіріп, келін түсіріп, шәлі салындырып, көрімдік сұрап, үлкен қатындарша тамсанысып, сынықсып сөйлесер еді... Апасының көйлек пішіп қойған шабуын қуыршағына киім қыламын деп қиып тастап апасынан таяқ жер еді. Сонда да апасы жақсы көрер еді: «Ақ шұнақ қыздан айналдым!» деп бауырына қысып, бетінен шөпілдетіп сүйер еді... Сол апажаны қайда? Жасаған-ау, оның үңірейіп қалған орны немен толады? Үйіне барғанда маңданынан кім иіскейді? Кіммен көрісіп, жылап, мауқын басады? Ақбілектің көңілі бұзылып, көзіне жас кеп қалды. Енді болмаса жылайтын еді, аяқ астынан бір дүр етіп ұшқан бозторғай көңілін бөліп, жасын тоқтатуға себеп болды. Ол кезде күн де батып, сам жамырай бастап еді.

Манағыдай емес, дуананың аяңы қоюланайын депті. Бірекі өрге келгенде дуана Ақбілекті арқасынан түсіріп, дем алды, құрысқан белін қайқайып жазып, қунақ жылқыша сілкінді. Ақбілек өзі жүрейін десе де, дуана болмай, тағы арқалап алды. Ымырт жабыла ит дауысы естілді. Ақбілек қуанып кетті.

— Ауылға жақындадық қой! — деді.

— Жақындадық, балақайым, жақындадық! — деп, дуана Ақбілекті тағы бір лықытып жауырнына таман шығарды.

Сүт пісіріп болған соң, тезек иісі жұпар иісіндегі Ақбілектің мұрнын жарған кезде:

— Келдік, дуана-ске! Енді өзім жүрейін, — деді.

— Ә, балақайым, әлі бірталай жер бар, — деп дуана түсірмеді

Ақбілектің мұрны қоңырсыған сүттің иісін сезгенде, дуана тоқтады.

— Осы төмпейдің астында ауыл бар, — деді.

Ақбілек түсті. Дуананың сүйек қолы езіп, құрысып қалған тақылжырын укалап жазып, шапанын сілкіп жамылып, дуанаға еріп қолтаулап тағы аяңдады.

Төмпейдің иығынан асқанда, адырдың бауырында ауыл көрінді. Не дөңгеленген алқа қотан емес, немесе қатар тізілген жалғас емес, о жерде, бұ жерде тырқырап қарауытқан бес-алты қыстау. Байқаған кісіге «бізді мекендеген иелеріміздің мінезі де тап біз тәрізді тырқыраған, берекесіз, ұйымсыз» деп тұрған тәрізді. Кейбір қоралардың қасында қарауытқан мал көрінеді. Мал қоралап, адам аяғы басылайын депті. Анау адырдың түбіндегі қомақтырақ қорадан түтін бүрқырап жатыр. Оның оң жағындағы кішірек қорадан бір көлеңке қараңдап сол үйге таман кетіп барады. Адырдың сол жағына таман, төмпейге тірей салынған бір ұзын қораның маңында қара-құра көбірек тәрізді.

Ақбілек қай үйге барарын білмей, дағдарып келе жатыр еді, дуана:

— Анау үйге барайық! — деп адырдың бауырындағы үлкен қораны нұсқады.

Ақбілек:

— Ол кімдікі?

Дуана:

— Мұса байдікі.

Ақбілек:

— Мына жақын үйге барсақ қайтеді? — деді. Өйткені Мұсабай ауқаттырақ адам екенін білетін. Ақбілек тәуірлеу үйге барғысы келмеді. Тәуірлеу үйдің қатын-қалашы да танырқайды, әркім көр-жерді сұрап мазасын алады, тәуірлеу үй сарылтып жуырда тамақ та бермейді, ондай үйде сыпайы отыру керек. Кім біледі, тәуірлеу үйдің қыл-жақбастары да болар, тәлкек етер... Одан да барысымен сусын ішіп, жантая кететін кедейдікі жақсы болар деп ойлады. Және осы күйсіз қалпында тәуір үйге бас сұғуға қорланды. «Не бетіммен барам» деген ой келді. Ақбілек:

— Жақын үйге барсақ қайтеді? — дегенде дуана тұрып:

— Бұл үйлер жарлы ғой, қонакасыға зарлы ғой. қарның ашып қалды ғой... — деп жыбырлатты.

— Жарлы боп неғысын... Бір сусын жұтып, жантая кеткендей жер табылса болады да, — деп Ақбілек тағы айтты. Әйел көңіліне бірдеңе алса, қарысып бола ма? Ақбілектің бетін білген соң дуана да таласқан жоқ:

— Ә, балақайым? Мейлің, мейлің, — деп жақын үйге бұрылды.

Дуана бұрылған кезде Ақбілек етегінен тартып:

— Сіз бұл үйге менің кім екенімді айтпай-ақ қойыңыз. Тезек теріп жүріп адасып кеткен екен, тауып алдым дей салыңыз, — деді. Дуана Ақбілекке окшия қарап:

— Әй, балақайым! Өтірік айтқан жарай ма? Өтірікші алланың дұшпаны ғой, — деп аяңдай берді.

Сүмелек сары ит дуананың сылдыраған асасын естіп, одан барып қоқиған тақиясын көрген соң, «енді жатудың жөні болмас» дегендей, дауысы қарлығып, алды бір бөлек, арты бір бөлек қираландап үрді. О кезде қара сиырдың астынан сауыс жыртық тері шалбары тылтиған қатын шелегімен қабат түрегеліп, қисайған кір кимешегінің мильғына сұқ қолын жүгіртіп, көзін сығырайтып, бір аяғын ілгері салып:

— Кет былай, кет былай! — деді.

Дуана асасымен артын жайқап, таяна беріп:

— Ә, шеше, құдайы мейман боламыз, — деді.

Қатын жауап бермей жатып, дуананың артын ала тоқтаған Ақбілекке қарай мойнын созып, бір тамсанды да:

— Мынау неғылған бала? — деп сұрады.

Дуана байыз тауып тұра алмай:

— Жата-жастана естірсіз. Рұқсат па? — деді.

— Ойбай-ау! Ана байдікі тұрғанда... Біздің қонақ күткендей не жайымыз бар... — дей бергенде, Ақбілек те ілгері таман бір аттап:

— Женгей, шалап берсеңіз де ырзамыз. Сіздікін қалап келдік, — деді.

— Ойбай, қарағым-ау! Қалап келсеңіздер енді... амалым бар ма... айран-шалапты бөліп ұрттарсындар, — деп қатын Ақбілектің нәуетек даусын естіген соң, әрі іші жылып, әрі танырқанып, «қонамыз» дегенге әлдеқандай боп қалды.

— Ендеше, үйге кіріңіздер! — деп, көң-күлімсі сасыған тапал қорасына қарай бастады. «Қадаға бастарынды соғып алмандар. Бері, бері!» деген дыбысымен екі қонағы сонынан еріп, шалжиған тапал есіктің орқаш табалдырығынан аттап, үйге кірді. Есіктің жіп тұтқасын Ақбілек бірекі тартып еді, мұрны жырық тартыншақ түйеше кекжиіп келмеген соң, қоя берді.

Үй іші тастай қараңғы. Қатын: «Былайырақ, әр таман» — деп, дуананы итбектеп бір жерге таман апарды. Дуананың етегінен ұстап Ақбілек те барды. «Бү кім, апа, бү кім?» деген жас баланың дауысы шықты. Ақбілектің аяғына шөп сыбдырлайды. Үйдің іші сасық. Әйнексымак бір күнгірт тесік көрінеді. Жерде жатқан бір шокпытқа сүріне-мүріне Ақбілек дуананың қасына таман келіп отырды. Отыра бергенде дуананың «хақ!» деген дауысы санк ете түсті. Ақбілек шошып қалды. Қатын: «көтек!» — деді. Бір бала шыр етіп жылап қоя берді, ересектеуі «апалап» апасына ұмтылды. Апасы жылаған баласына:

— Шығарма даусынды! Ал, дуана! Құлақ кеседі! — деген соң, баласы қоя қойды.

— Ә, балақайым, жылама! Кеспеймін, кеспеймін, — деп дуана да уатты.

— Шырағданы түскір қайда кетті жоғалып? — деп, қатын сипалап, күңкілдеп жүріп тысқа шығып кетті. Аздан кейін кара құманның қақпағына істеген білте шырағданын пештің ернеуіне қисайтып қойып, түмсығына сүк қолымен май тигізіп қағып-қағып уқалады. Сөйтті де қолын көлеңкелеп, төр жаққа Ақбілекке карады. Қатын бірдене сұрап қала ма дегендей, Ақбілек жалма-жан:

— Женеше, суыңыз бар ма? — деді.

— Су жүрегінді алар, салқын айран бар еді. — деді.

— Ендеше, айранға су қосып беріңіз, шөлдегенім әлей еді.

— Берейін, карағым, берейін. — деп, қатын күйбеңдеп, қазандық жақтағы аяқ-табағын салдырлата бастады. Сол кезде пештің бұрышынан ертегінің қызындай кішкене кара қыздың дудыраған басы қылтиды.

Дуана асасын арт жағына сүйеп қойып, шарт жүгініп, ыңылдап отыр. Кара қыздың көзі бажырайып тұр.

Ернеуі кетік-кетік, жайпақ қоңыр зеренмен қатын сусын әкеп беріп жатып, Ақбілектің бетіне үңіле қарап, бір тамсанып қойды. Ақбілек сусын ішіп болғанша, қатын көйлегінің жыртық жерінен ышқырын тыр-тыр қасып, қарсы қарап тұрды. Қатын аяғын алып кетісімен Ақбілек арт жағын сипалап, бұрышта жатқан шекпен бе, шалбар ма, кім білсін, әйтеуір бір үйіндіге басын қойып, шапанын жамылып, жантая бастады. Ақбілек жантайған кезде дуана сырылып, орын беріп, қозғала-қозғала тысқа шығып кетті. Ақбілектің жатып қалғанын көрген соң, қатын да қораға шықты. Содан арғысын Ақбілек білген жоқ, әбден талығып келген сорлы сусын жұтып, басы жерге тиген соң, дамыл алып қата қапты.

Қатын даладағы дуананы айналдырып, «Мамырбайдың қызы» деген соң: «Ә!» деп іші сезе қойды. Дығырдай Мамырбайдың қызын бір жұтым шалаппен жатқызуды жөн көрмей, «Саулы бозінгеннен» бір қылым үн сұрап алғалы және үйіне Мамырбайдың қызы қонып отырғанын айтқалы, дереу сол үй жаққа жөнелді.

«Саулы бозінген» дегенге түйе екен деп қалмаңыз. Түйден кісі үн сұрай ма? Бү қазақтың да жыны бар ғой, әжептәуір кісіні Бозінген деп шығарып. «Бүт жимас» демегеніне де шүкіршілік! «Саулы бозінгеннің» кім екенін айта кетеміз бе? Неміз кетіп барады? Бос сөзге жанымыз құмар ғой, айтсақ айта кетейік.

Қулардың неліктен «Саулы бозінген» шығарып жүргенін ит біле ме? Бұл өзі Мұсабайдың қатыны еді. Аузы даладай боп қартайып қалса да, Бозінген жаулығына кір жуытпайтын. мақтаншақ, ұры кепшелеу кісі болатын. Тықпа сақал, бір мойын, жаман Мұсабай Бозінген бірдеңе айтса — «ыңға» дей алмайтын. О түгілі, Саулы бозінгеннің бір ауылға би болудан да дәмесі болатын, өзге қатындарға талай мойын салып, айғырлық қылам десе де, Бірмағанның тымырсық қызыл қатыны әлденеше жерде аптығын басып, ауызын аштырмай жүретін. Әйел шіркін ұрысканда қайдағы-жайдағыны қазатын әдеті емес пе... Қойшы, не болса о болсын! Әлгі кедейдің қатыны сонымен Бозінгенге жөнелді дедік қой. Ол өзі туысы бір табан жақын қызыл қатынға неге бармады екен? Жоқ, қызыл қатынға бармай. Бозінгенге жөнелуі де қулық еді.

Қызыл қатын екеуінің араздығымен пайдаланып, Бозінгенді тағы бір сауып алмақ еді. (Бұрын да талай сауған ғой.) «Жаман иттің атын Бөрібасар қояды» демекші, Бозінген әлгі бір «Шатасының» атын Әнуарбек қойған еді (Қызыл қатын ғой оны «Шата» деп жүрген. Бозінген құлағы түрік кісі ғой, түріктің Әнуарбегін естіп, баласын сондай қылмақ қой!)

Көрші қатын үйге кірген кезде, Бозінген ауызын қайыстай созып:

— Қойшы енді, Әнуаржан! Ұйықташы, қалқам! — деп, бір қолымен Әнуаржанды қағып, келіншегімсіп, қыпшасын қылмитып, бөксесін бұлтитып, өз денесіне өзі сүйсінгендей қылымсып жатыр еді. Көрші қатын сипандап босаға жақта тұрғанын көріп, Бозінген маңызданып, қасын бір керіп:

— Күмсінай, жай жүрсің бе? — деді.

— Жай емес... Бір жұмыспен... — деп, Күмсінай бір жамбастап сырғып, Бозінгеннің қасына келді. Бозінген әлдебір қызық өсек айтады екен деп, кимешегін желкесіне қарай бір тартып, жампандап, құлағын таян берді. Күмсінай сыбыр етті. Бозінген:

— Ә, қойшы! — деп басын көтеріп алып: — Жалғыз отыр ма? — деп мылтық ататын кісіше бұғып, тағы күбірлесті. Сөйткенше болмады, «күйеу келді» дегеннен жаман Бозінген апыраңдап түрегеліп, жалма-жан ауыз үйге барып, Күмсінайға қайталатып бір аяқ үн салып берді. Беріп жатып:

— Өзім де барам, — деді.

Күмсінай:

— Барғанмен көре алмассыз, ұйықтап қалды, — деп еді, ол сөз Бозінгеннің құлағына бит шаққан құрлы кірген жоқ, қол-аяғы жерге тимей, шошалада сүт пісіріп жатқан кара кемпірге барып, көзін ашып-жұчып, естіген хабарын айтты. Кара кемпір бір тамсанып, отын көсей берді. Оған жарымаған кісідей. Бозінген шудасы желкілдеп, байын іздеді. Байы тысқарыда дәрет сүртіп, бір қолы шалбарының ауында, бір қолы ішінде тұр екен. Бозінген келіп:

— Әй, сен естідің бе? — деп жұлқып, шалбардағы қолын суырып алды.

Өз үйіне түгел естірген соң, бұл хабарды ішіне сыйғыза алмай, Бозінген бошалаған түйеше тайраңдай басып.

екі қолын алды-артына құлаштай сермеп, Біркұлактікіне қарай жөнелді. Ауылды қыдырып жүріп, бірталай жанды құлақтандырған соң, қасына екі қыз, бір қатын ертіп, енді Бозінген Күмсінайдікіне тартты. Неге десеніз, Бозінген от басының әйелі емес, бір болыс елдегі әңгімені үйде отырып біліп отыратын, еркектердің партиясына да, дау-шарына да кірісіп кететін, саққұлак, еті тірі, көшелі кісі ғой. Елдің игі жақсылары да Бозінгеннің үйінен талай дәм татқан. Және біздің Бозінген еркектермен дейбы, карта, асық ойнайтын, насыбай ататын, қонаққа өлең айтқызбай жібермейтін, қызып кетсе, өзі де айтып салатын, бозбала келсе, екі езуі жиылмайтын сері кісі ғой. Тек Бозінгеннің қара бойында титтей ғана міні бар еді, өз басының киім-кешегі болмаса, өзге шаруаға әнтек қыры жоқ еді. Таза көрпелері салтақ-салтақ боп, төсек орны жуырда жиылмай, коқып, ыбырсып жатар еді. Қызыл қатыны түскір Бозінгенді «көк инені ...тіне түртпейді» деп өсектеуші еді.

Бозінгеннің өзіне тартқан бір керімсал қызы бар еді. Әлгі Айтжан ғой? Е, сол. Айтжанын мақтап, домбыра тартқызып, ән салғызып, бозбаламен әзілдесе, өзінің де жаны кіріп отырушы еді, қалжыңға боғауызсымақ сөз араласып бара жатса Бозінген өзі кимелеп. Айтжанға жол бермеуші еді. Сол Айтжанын құтты жеріне қондырып, жалғыз өзі іші пысып, ұрынарга қара таба алмай жүргенде, мына хабар Бозінгенге құдайдың үйге айдап әкеп берген дәулетіндей көрінді.

— Құдай-ау, мына тұрған біздікіне келместен, есінен айрылған сорлы Күмсінайдікіне не алғалы қонып жүр екен?! — деп саңқылдап келеді. Ол әншейін сөз ғой. Бозінгеннің есі-дерті: орыстар қызыққан қыз қандай екен. Айтжаннан несі артық екен? Киімі қандай екен? Орыстың талқысына түскен соң, қандай боп қалды екен? Соны білу ғой. Орыстар өз аулына да келген, қыз-қатындар таутасқа тығылған, өзі де үш солдаттың қолына түсіп қап, бұйырғанын көрген, кіші үйдің қызы содан бері жіңішке ауруға шалдығып, от басында сұлап жататын болған. Сонда да қатын шіркіннің таңсыққойлығы басылған ба?

Бозінгендер Күмсінайдікіне кірсе, бұрышта домаланып біреу жатыр. Диуана далада болса керек. Сары ит қора-

ның сыртында қыңқылдап қояды. Бозінген шырағданды бір қызға ұстатып, Ақбілектің қасына келіп, шапанын ашып қарады. Ақбілек аузы әнтек ашылып, сілекейі ағып, қорылдап ұйықтап жатыр еді.

— Е, байғұс-ай? — деді.

Күмсінай арт жағынан келіп:

— Не қыласыз? Ұйықтасын, — деді.

Бозінген шапанының өңірін кайырып, әдібін көрді. көйлегінің сүйегін байқады, жеңсіз қамзолының жиегін, қалтасының қаппағын, кебіс, мәсісін — бәрі шұқылап көріп болған соң, маңдайына шашырай салбырап тұрған шашын ақырын сырғытып:

— Өзі де қыз десе — қыз екен? — деп қорытынды шығарды.

Шапаны бикасап, әдібі батсайы, жеңсізі дүрия, көйлегі бәтес екенін айтысып, біреуі. «Айтжанның көйлегі тәрізді екен» — деп, енді біреу: «Айтжандікі бұдан гөрі қаттылау» — деп тұрғанда, Бозінген Ақбілекті былай қойып, көйлек жайынан қыздармен айтысып кетті. Оның айтуынша, қыздар дым білмейтін боп шықты. Айтжандікі бес есе артық боп кетті. Айтжан қарағы ұзатылмағанда, орыстар «қырылысып» қалатын екен, масқаралықтан күдай бір сақтапты, өйткені бас амаында бергенін «өзі» қалапты (екі қабат боп қалғаны есінде жоқ).

Қатындар, қыздар біраз дауласып, қарқындары басылған соң үйді-үйіне тарады.

Бозінген үйіне келгенде, Мұсабай бірталай ой ойлап уысына еш нәрсе түсіре алмай, дәл боп қисайып жатыр еді. Кеп былай: Мұсабай жаңада байыған малжанды, қалтырауық адам болатын, (бұрын қаланың жатағы ғой, қатыны да жатақтың қызы ғой). Үйіндегі бас көтерер адам — қатыны, соның арқасымен кісі болып жүретін. Ана жылы жоғалған бір-екі биесі Мамырбай төңірегінен шығып, соған қолы жете алмай жүрген. Өйткені Мамырбайға да ел керек қой: төңірегінің ұрлық қарлығына ара түспесе, адамдығы қайсы? Мына қызы қолға түсіп тұрғанда, соның қаруын қайыруға болмас па екен деп. Мұсабай жаман ойға жүгіртіп еді. Қызды тығып қояйын десе, ауылы құрғыр түгел есітіп қойды. Өзге айтпағанмен Бірмаған барып жеткізеді ғой. Бірмағанмен оның малайын азғырып алға-

ны туралы жаздай араз болып, қатындарының шайырғал екені есінде. Қызды біреуге беріп жіберуге кім даяр тұр? Ол тағы білінбей қалмайды. Ақбілекке сұрау салып жүргені мәлім. Әлдебір епті жігітке масқаралатса қаптер еді? Бірақ онымен де не кегі бітеді? Мамырбайды шығындатқандай бірдеңе табу керек қой. Қалай шығындату керек? Міне, бұл мәселе — мәселенің қиыны болды. Қатыны келіп, қыздың сұлулығын мақтағанда, өзінің жаман делебесі де қозды. Бірақ Бозінгеннен асар қауқар қайда?

— Қайтейін, сұлу болса! — деп кейіді.

— Қайт дедім саған? — деп қатыны да тежеп тастады.

Сонымен Мұсабай күшеніп, төңбекшіп жатып қалды. «Әрі жат!» деп қатыны да шынтағымен бір түртіп, теріс қарап, өткен дәуренін есіне алып, есінеп: «Осы жаманға қайдан тидім?» деп тағы да өкінді.

* * *

Түнде шайға оятқанда, Ақбілек тұрмай, жатып қалған. Таңертең Ақбілек көзін ашса — үй толған кісі. Оң жағына қараса, немере ағасы Әмір отыр.

— Қарағым-ай! — деп Әмір кемсендеп, құшағын жайды.

— Ағажан-ай! — дегеннен басқа аузына сөз түспей, ағасын бас салып, солқылдап ағыл-тегіл жылады. Ауылынан келген екі жігіт бірінен соң бірі көрісіп, кеңкілдеп, Күмсінайдың жаман үйін басына көтерлі.

Көріскен кісіні айырғанды парыз көріп алған қатындар тоқтау айтып, айқасқан қолдарын жазып, салиқалы Бозінген де пешке сүйеніп тұрып:

— Енді қайтсін! — деп есіркеген болды.

Алайда қатындардың көңілі бұл көріске жарымады, өйткені Ақбілек суырылып сөйлей алмады. Жайшылықта, қыз ұзатқанда, кісі өлгенде айтылатын жырлардың бірде-бірін айтпады, тұтқиылда тығылып қалған жүрек қызыл тілге құшырын төге алмады, ішке толған қалың шер кернеп келген бұлақтай қатты ышқынған жас болып, ыршып-ыршып кетті. Ақбілек жыр жаттап та көрген жоқ еді, қыз болып ұзатылуға өлі талай заман бар ғой деп, балалығы арылмай жүрген, 15 жасар бала ғой. Шешесі өлгеннен бері дауыс қып жоқтағандай болған жоқ, өз ба-

сына күн туып кетті. Қатындар онысын есеп қыла ма, сөйлемей көріскенін жас баланың жылағанындай көріп, айыздары канбады.

Жыласып, көрісіп, үндемей төмен қарап, біраз отырысты. Әлден уақытта Әмір ағасы отырып:

— Түнде осы ауылдан хабаршы барған соң, жата алмай қолға түскен атпен жүріп жеттік, — деп, қалай келіп қалғанын білдірді.

Мұсабай жаман ойдың ұшығына шыға алмай жатқанда, Бірмаған жақсы атты кісі бола қалайын деп, түнде шапқызған екен. Бірмағанның қызыл қатыны өзгеден гөрі омыраусып, Ақбілектің қолын ұстап айырып жүрген сол екен. Қызыл қатын қарап тұрмай:

— Естігенде өз баламыздан жаман аядық... Қайтейік, не амал бар? — деді.

Әмірдің бір жолдасы:

— Ағайынның ағайындығы осындайда көрінеді де, — деп, Бозінгенге көзінің құйрығын жіберді. «Жайда көсемсіп жүруші ең, бүгін қайда қалдың?» дегендей қылды. Өйткені Мұсабайдың Мамырбайға қиғаштығын білуші еді. Және Мұсабайдың биесін ұрлаған кісімен бұл жігіт жегжат еді. Жігіт оны айтқанда, қызыл қатын мардамсып, иығын бір көтеріп:

— Е, о не дегенің... Біз анау-мынау қазақтай боқтан өзгені қылға тізбейміз, — деп келе жатыр еді, Бірмаған отырып:

— Керегі не сондай сөздің! — деп қатынын тоқтатты.

Бұл сөздің бәрі Бозінгенге жарадай тиді. Ләм деуге айтары болмай, тымырайып, жапалақ ернін жымыра берді. Түнде өлгі қорсылдаған шошқа бір атты қинағанда, бүгін Бозінген бұл сөзді естір ме еді? Шірік ит! Талай жерде өлтірді-ау!

Күмсінай шай даяр екенін білдірді. Ауыл кісілері тысқа шықты. Қызыл қатын Ақбілекті үйіне қонаққа шақырып еді, Әмір тәңір жарылқасын айтып, ауылға жеткенін мақұлдады. Бірмаған да жабысып көріп еді, қонақтар асыға берді.

— Ендеше, Ақбілекке кер жорғамды ерттеп, өзім апарып салып қайтайын, — деп Бірмаған тысқа жөнелді.

Бозінгенге бұл жұмысы да қатты тиді. Үйіне келіп:

— Омірі әбүйір байлаған, сұқым! Отыр енді албасты басып! — деп, байын тағы бір мұжыды.

Мұсабай үндемеді. Қатын шіркін бір жеңіп алған соң, таң атыра ма? Өзінен шығар өнері болмаған соң, Мұсабай қатынға қол тапсырып пір қылған ғой. Қатыны болмаса, бұл Бірмағанның құлы емес пе? Бірмағанның әнтек қолы кеміп бара жатқаны, әйтпесе мұның қасында анағұрлым адам ғой. Бірмағанның қолы кемігеннен ғой — ана жылғы сайлауда ауылнай болып, кісі қатарына ілінгені. Одан бұрын бұл кісі ме еді? Бір безер ит еді.

Сол Бірмаған кер жорғасына көрпе салып ерттеп, Ақбілекті мінгізді, бір байталға мініп өзі қасына ерді.

Дуана өз жайына кете барды.

* * *

Жолда келе жатқанда Әмір ағалары дуананың кез болып алып келгені жақсы бопты десіп, дуананың да пайдасы тигендігін, оның жүрмейтін жері жоқ екенін, бірақ тіленшілік қылмайтынын, жазы-қысы жалаң аяқ жүретіні тегіннен-тегін еместігін айтысты. Одан кейін ұсталған ақтарды, Мұқашты сөз қылды.

Ақбілек орталарында жорғақтатып, төмен қарап келе жатып, әңгімелеріне құлақ салды. Ақтардың тұтылғанын сонда білді... Әнеугі апанда бұғып жатқандағы қасына келіп, «тоқтай тұр» деп кетіп қалған қазақ Мұқаш екенін де топшылады. Өткен күндерді бір-бірлеп есіне түсіріп, жағалап қара мұртқа да келді, оның түрлі қылықтары демде көз алдынан елестеп өтті. Енді мынау ағаларының ортасында ауылына келе жатқанына таңғалды, таңғалып қана қойған жоқ, өзін бейне бір арам сирақ ұрлық малындай, әкесіне арам жегізетіндей көрді. Енді бұрынғы нәрестедей уыз денесі былғанып, арамданып қалған тәрізді, бұрынғы кіршіксіз, аппақ кеудесіне енді қара құзғын ұя салып кеткен тәрізді, күнә-сұмдықты білмейтін ақ жүрегі арамдықтың неше атасын біліп, бұрынғы қыз басы енді қатын болып қалған тәрізді, бұл былғанған дененің кірі, жанның күнәсі өмірі тазармайтын тәрізді. Өз ауылының тауына, жеріне жақындаған сайын таза жерді басуға өзінен-өзі ұялып, атылып өліп кетпей, қара мұрттың мылтығына

бекер-ақ жармасқан екем деген өкініш пайда болды: ит жалап кеткен ыдыстай, өзінің денесін де, демін де арам деп білді...

Осы арам деміммен, арам аузыммен әкемнің иманды жүзіне қалай жақындармын, қайтіп оны да арамдармын? Құдайдан қорықпай, оның құтты қадам мешіттей үйіне қалай кірермін? «Кәпір» сүйген, аймалаған аяғыммен жай-намаз салатын жерін қалай денем шіміркіпей басармын? «Кәпірді» құшақтаған арам қолымды қайтып әкемнің адал дастарқанына апарып, қайтіп бір табақтан ас ішпемін? Мұны бұрын ойласамшы! Бұларды есіме алсамшы! Шыбын жаны күрғырды ойлай беріппін-ау, япыр-ау! Бұлар мен туралы не ойлады екен? Мені арамдалмай аман келе жатыр деп кім ойлады дейсің? Әлде менің тірі қалғанымнан да өлгенімді тіледі ме екен? Кім біледі, сөйткен де шығар. Мені көргенде, «пәленшенің орыс бүлдіріп... кеткен қызы» деп, кім көрінген ішінен ойлап тұрады-ау! Әлде біреу әкеммен, не өзіммен егескен күні айтып та салады-ау!..

Ойбай-ау! Менің күйеуім ше? Ол енді менің маңыма жолар ма? Орыстан қалған салдаманды ол неғылсын!» Тым болмаса бұзылмаған қаймағым соған да бұйырмады-ау!.. Ол алмаса, онда мені кім алады? Мен бір ел-жұртқа әйгілі көзге шыққан сүйел болған екем ғой! Ақылымнан адасқан сорлы мұны білсемші! Кеше түнде арам денемді қасқыр боршалап, неге жеп қоймады екен?!

Мені көргенде ауыл-үйдің адамы үркіп тұрады-ау! Мен өзгердім ғой, катын болдым ғой, қартайдым ғой. Көзімнің алды көк таңба шығар, етім сылқылдап, денем бос қалған шығар, белім бүкірейіп, бөксем жалпиган шығар, аяғым талтаңдап, жүрісімнен жаңылған шығармын. Менде не сын қалды дейсің? Ернім кезеріп, жағым суалған шығар. Орыстың айнасына қарағанда, ажарым тайған сықылды еді ғой. Жасыма жетпей кемпір қылдың-ау, жасаған! Мен енді әкеме күрт аурудан жаман бір масыл болдым ғой! Өлмей менен құтыла алар ма?

Ей, тәңірім-ау! Осы келе жатқанда бір қазаға ұшырап кетсемші! Астымдағы ат омақасып, астында тіл тартпай қатсамшы! Немесе жер ойылып жұтып қойсайшы! Болмаса үстімізден қара бұлт төніп, нажағай соқсайшы! Әйтпе-

се албасты басып түншықтырсайшы! Әнеугі қаңғып келген орыс енді келіп алып кетсейші! Ең болмаса, есімді біліп тірі барғанша, әкемнің алдына апарғанда, кірпігім қимылдап жатсамшы!

Ақбілек аспанға қарады – аспанды мезгілсіз бұлт күрсар емес; жерге қарады – жер баяғы жер, қозғалар емес, сүрінер ме екен деп, өкшесін тебінді – кер жорға сүрінер емес, өзге аттарды сау желдіріп, тепсенде теңселіп келеді. Ақбілек қасындағы ағаларына қарады. Ағалары Ақбілекке қарар емес, көздері алдында, сипай қамшылап, «ауылға қашан жетеміз?» дегендей тебінгілері сартылдап келеді.

Ақбілек алдына қарады. Қараса, ауылға кеп қалыпты. Ауылын көргенде, жылағысы кеп кетті. Әнеки, бұлардың қарасын көргеннен қатындар Ақбілектің үйіне қарай шұбырды. Әнеки, өз үйінің иттері де ұлыды. Әнеки, бұзаулар да Ақбілекке көрісетін кісіше бері қарап мөңіреді. Міне, кей дауыс қылған қатындардың ашы айғайы құлағына келді. Жер-дүние күңіреніп дауыс қып тұрғандай болды. Жан жарасы сол дауыспен жеңілетіндей, көп дауысқа қосылып, Ақбілек те егілді, екі көзі жасқа толып, жарық күн шымылдық құрғандай бұлдырап, тұман боп кетті. Сол тұманның ішінде басы ағарған адамдар қолтығынан ұстап, сүйемелеп, әлдебір жерге әкеліп, үп-үлкен бір адамның үстіне жалп еткізді. Ақбілек жылай берді, жылай берді..

Сорлы Ақбілек! Сен жыламай, кім жыласын? Тас емшегін жібіткен, тар құрсағын кеніткен, аруанадай анаңнан айырылдың! Келешектегі бақытты өміріңнің кілтіндей көріп, сары майдай сақтаған алтын қазынаңнан айырылдың! Ар-ұятың төгілді, адамшылығын жойылды. Жас науетек жүрегің – соқпай жатып өрт болды. Жаңа шыққан жауқазын – піспей жатып жоқ болды. Шамшырақтай жас жаның – жанбай жатып шоқ болды. Есіл ерке балалық – аякқа құйған астайын шолтан етті – тоқталды. Жыла, жасың бұла! Жасыңмен қайғың жуылсын! Жасыңнан теңіз жиылсын! Теңізді дауыл толқытсын! Құтырсын толқын, туласын! Зарлатқан сені мұңдарлар түншықсын – сонда уласын! Қатын-қызы тұл қалып, сендей болып шуласын!

Екінші бөлім

Бесатардың оғы шыққан жерін алақандай қып үңірейтіп, жұлып әкетеді. Емдеуі келіспей, асқынып кетсе, ол оқ тиген адам жуырда мал болмайды. Сол бесатардың оғы Бекболаттың иығын ала қарынан тиіп, сырт жағын үңірейтіп кетіп еді, «Бұған сормакта тарту керек... Малдың жыны да — мың да бір дәрі...» деп, әркім әр түрлі ем айтып жатқан үстіне қаладан келген бір «үнүстірүк»: «Дәрігерге көрсетпесе, өледі», — деген соң, Бекболатты дуанға апарып еді. Мамырбайдың Төлегені не дегенмен қайын ағасы ғой, барған соң, кеңседен кеңсеге жүгіріп жүріп, ауруханаға жатқызып емдетуге қағаз алған еді.

Бекболат ауруханаға жатқалы 20 күнге жуықтады. Дәрігердің қарауы күшті болғаны ғой, 15 күн дегенде қолы икемге келіп, жарасы бүріліп біте бастады. Алғашқы кезде аурухананың сары төсегіне, сасық дәрісіне, шөп тамағына үйрене алмай, мұрнын тыжырып, іші пысып, уайым басып жатса да, жүре-жүре аурухананың өз адамындай болып, бойы үйренейін деді.

Дәрігер күншуаққа шығып отыруға рұқсат еткен соң, Бекболат бір күні тысқа шықты.

Үсті-басына ақ киген, ақ орамалмен желкесінен бір түйген сары матүшкелер сыпсындап кіріп-шығып жүр, қолдарында бөтелке, шайнек, орамал, шылапшын. Мұртын тазының құйрығындай ширатқан, шашын енесі жалаған бұзаулай тарап, жылтыратқан ақ киімді дәрігер де матүшкелерге орысшалап, ауру жатқан үйлерді нұсқап, бірдеңе тапсырып тұр. Аурухананың қабырғалары да, төбесі де, табаны да сүргі тартқандай теп-тегіс, маса тайғандай таптаза. Мыналарды көргенде өзі жазылған соң, Бекболат: «ауру қалай жазылмасын?» — деп ойлады.

Аяғында — көттік пен өкшеден ырай жоқ, сылпылдаған башмақ, үстінде березе жағалы ұзын сар шапан, басында ақ орамал — Бекболат судан шыққан тышқанша солбырайып, сенекпен ептеп аяндап, алақтап, дәрігердің қасынан өтті. Дәрігер «неге кетіп барасың?» дегендей, Бекболаттың бетіне ажырая қарап, рұқсат бергені есіне түскен соң, «жүре бер» дегенде, кірпігін бір қакты. Бұрын

ауыз сенекте олай-бұлан жүріп буынын бекіткен ғой. бойы тынайған тәрізді.

Бекболат сыртқы есікті ашып тысқа шықты. Аурухананың төрт қабырғасы, табыт төсегі, сасық дәрісі басырқып тастаған екен, күні жарқыраған, әуесі саңғыраған. көгерген көк аспанды көргенде, бойы да кеңіп, жадырап, реңі де шырайланып, ажарланып, ойы да көтеріліп, шарықтап, елге қарай бет қойды... Еліне тезірек қайтқысы келді. Жар дегенде есіне Ақбілек гүсті. «Мен, міне, құдайдың жарық күнін көрдім, жазылдым. Ол осы күнде не күйде екен? Әлде тұтқында екі көзі жаудырап, жасын бұлап жүр? Әлде орыстар өлтіріп тастады? Әлдебір сары орыспен құшақтасып отыр? Әлде бәрі жабылып...» деген ойға келгенде, шауып келе жатып, биік жардың ернеуіне төніп қалған кісіше, денесі шміркеніп, жүрегінің астыңғы жағындағы бір нәзік қыл үзіліп кете жаздағандай болды. Бұл ойды Бекболат жараның беті қайтқалы күні де, түні де ойлаған, жардың ернеуіне бір емес, жүз, мың қайтара таянған, жүрегінің нәзік қылы да сонша тырсылдаған, сонда да бұл жолғы жүрегінің қағысы бұрынғыға ұқсамады. Бү жолы Ақбілекті ойламайын десе де, кең дала, еркін сайран өмір еске түскенде, Ақбілек те еріксіз сол сұлу өмірдің гүліндей жылтырап, көзіне іліне береді.

Бекболат ауруханада жатқанда, Төлеген екі-үш рет келіп, көңілін сұрап кеткен. Төлеген бір сыпайы, жатық жігіт. Келгенде. «Жараң қалай? Бойың тәуір ме? Тамаққа көңілің шаба ма?» — деген тәрізді жарасының жайын ғана сұрайтын. Төлеген қайын ағасы болған соң, Бекболат Ақбілек жайын сұрауға ұялатын. Қарындасы жайынан о да сөз қылмайтын. Өзі бірдене айтып қалар ма екен деп, Бекболат елдің хабарын сұрап, жақауратқанда, Төлеген: «Жалпы аман болса керек... Бөтен хабар білінбейді...» деп, Ақбілек жаққа жуымайтын. «Шешесін өлтіріп, қарындасын алып кеткенде соларды барып бір көрмейтін, соларға бір жәрдем қылмайтын неткен жан? Әуелден көңілі қатты адам ба екен? Қалада жүріп қатайып кетті ме екен? Мұның пайдасын әкесі қашан көреді?» — деген сұраулар Бекболат ойына талай келсе де, өзіне бірдене деуге аузы бармайтын. Өйткені көңілі қатты деуге Бекболатты жан тартып дәрігерге қаратып, көңілін

сұрап, келіп-кетіп жүреді. «Қарындасы болса да кетті. Енді менен не үміт қылады» деген оңлар келгенде, Бекболат Төлегеннің неткен адам екеніне миы жетпей, дағдаратын. Бекболаттың имене беретіні де Төлегеннің жұмбақтығы еді.

Енді далаға шығысымен, Бекболат Ақбілектің не болғанын білуге көңілі кетті... Қалай, кімнен біледі? Мұнда қазақ бар ма екен? Кеше төсекте жатқанда бір қазақтың есік алдынан өткенін көзі шалып еді, со қазақ жылт етіп, жоқ боп кетіп еді. «Сол кім екен?.. Немесе дәрігерге келіп тұрған қазақтар жоқ па екен?» — деп, қабырғаны жағалап, қақпа жақтағы бұрыштан асты. Асып еді, ауруханаға кіретін екінші есіктің тепкішегінде бір-екі тымақты қазақ сөйлесіп отыр екен. Бекболат іздегені табылғандай қуанып кетті:

— Ассалаумалейкум! — деді.

Қырындап төмен қарап сөйлесіп отырған екі қазақ жалт қарады. Ел қазағы ұсқынды біреуі «әлік» алды. Аяғында орысша етігі бар, ықшам шапанды, жекей қара тымақты, аузы-басы бияздай, қожаға айтқан нияздай қара сұр жігіт ойнақы көзі жалтаң етті де, ернін қыбырлатты. Бекболат амандасты. Ойнақы көз жігіт «сені кім шақырды» дегендей, жөнді амандаспады. Бекболат келген соң, сөздерін де қоя қойды. Онысы өздеріне қолайсыз көрінді білем: жуан етік қазақ Бекболаттың аты-жөнін сұрады. Бекболат жөнін айтқан соң, ойнақы көз жігіт:

— Ә, Бекболат сіз боласыз ба? Отырыңыз, — деп сырғып орын берді. — Әнеугі оққа ұшқан жігіт екенсіз ғой, — деп біле қойды.

Бекболат:

— Өзіңізді мен танымадым ба? — деп сұрады.

— Мен Тақырдың Жылтыры деген жігіт болам, — деп, Тақырдың Жылтырын білмейтін қазақ жоқ тәрізді, «Жылтыр» дегенде езуін қисайтып, басын бір шұлғып тастады, өз атын мардамсып атағаны көрініп тұрды.

— Мына кісі Мұсатай деген біздің ағайын, — деді.

«Тақырдың Жылтыры» дегенде, Бекболат:

— Ә, естуім бар, — деді.

Жылтыр жұлып алғандай, тікіреие қарап:

— Мені кім деп естідіңіз? — деп сұрады.

Бекболат әнтек мүдіріп қалды да:

— Көзі ашық, пысық жігіт деп есітеміз. — деді.

Бекболат әлгіндей дегенде:

— Әйтеуір халықтың көз жасы үшін Матайдың Әбенімен ұстасып жүрміз. Ақырын бір алла біледі. — деп қаз көрген қаршыға бастанып, мойнын қылқын еткізді.

Бекболат мақұлдағансып:

— Е. — деді.

«Е!» дегені: «Ажалы жеткен қарға қаршығамен ойналды» деген осы-ау! Әбен кім? Бұл кім? Ол — арыстан да, бұл — тышқан ғой. Ол сегіз болыс елді, бір дуанды аузына қаратқан Әбен емес пе? Ол Петрамборыңа да барған, патшаға да білікті болған Әбен емес пе? Онымен таласқандай мұның не айбыны, не күші бар? Шілтиген бір қораш жігіт... деген ой келіп еді. Бірақ Бекболат бұл ойын неге білдірсін, иш пысып қалған кісі ғой: оны-мұны сұрай бастады.

Жылтырдың білмейтін хабары, естімейтін өсегі жоқ, ағып тұрған сөз екен. Ауызы аузына жүкпайды. Ол сөйлеген сайын Бекболаттың аузы аңқиып, жаны кіріп барады. Ол елдің партиясын, сайлауын, кімнің пара алғанын, кімнің бергенін, кім қызын сайлаушыға шырға қылғанын, кімнің үйі, малы таланғанын, кімнің үйінде тінту болғанын, кімнің қатыны, қызы кеткенін, кім мен кімнің керіскенін, төбелескенін, қызыл мен ақтың соғысқанын, кімнің басы сотты болып, кімнің үстінен арыз беріліп, газетке басылғанын, кім абақтыға түскенін, кім шығарып алғанын, кім кепіл іздеп жүргенін — бәрін саулатты. Оның таныс емес әкімі де, сөйлеспеген адамы да, білмейтін заңы да жоқ. Соның бәрін көзімен көріп, қолымен ұстағандай, су төгілгісіз қыла, нандыра, жанын бере, орысшаны ара-арасына қыстыра сөйледі. Манағыдай емес, Бекболат Жылтырдың сөзіне ұюға айналды, нанып емес, таңғалып ұиыды. Бір сәтте осынша хабарды, осынша сөзді, заңды үйіп-төгіп тастаған неткен дилмар, неткен білгіш деп, таң-тамаша қалды. Сөзінің арасына жік салмастан бірді айтып келе жатып, бірге кетіп будыратқанда, қалың тобылғыдан андағайлап қашқан қоянды көрген тазыдай. Бекболат қай сөзін ұстарын білмей, даң болды. Даң болса да, оның айтқан бір хабары құлағына майдан жағып кетті, ол хабар — Қарашаттағы ақтардың қолға түсуі еді. Оны естігенде, Бекболат:

— Е, бәрекеелді!.. Япыр-ай! Түгел түсіп пе? — деді.

— Түгел. Бірін қалдырмай ұстап әкелді.

«Ақбілек қайда екен?» — деген сұрау Бекболаттың аузына келіп қап, бірақ ел қазағы отырған соң сұрауға қаймыға берді: «Орыс масқаралап кеткен қызды несіне сұрап отыр?» — деп, мазақ қылар ма деп ойлады. Бекболаттың сұраулары көбейіп, әңгіменің аяғы созылып жатқанын сезіп, ел қазағы «бір айналып соғармын, — шаруам бар еді» деп, тұрып кетті. Ол кетісімен Бекболат қабыржып, қобдиланып, Жылтырға қарай берді. Бір уақытта бір жасырын сөз айтатын кісіше көзін жыпылықтатып:

— Сізден менің бір сұрайын деген сөзім бар еді, — деді.

— Айтыңыз, айтыңыз, — деп Жылтыр жепілдетті.

— Мамырбайдың қызы не болды екен? Оны естіген жоқсыз ба? — деді.

— Жоқ. Оны естімедім. Ақтардың өзін кеше кешке әкелді. Білуге болады. Ол айтпақшы сіздің қалыңдық екен ғой. Жалкі, жалкі! — деді.

— Япырым-ай! Білуге болса, соны маған біліп берсеңіз...

— Құп болады. Бүгін, ертең-ақ біліп беремін. Күнде елден кісі келіп жатады ғой... Бірақ оның енді не керегі бар? — деді.

«Не керегі бар?» деген сөз Бекболатқа ауыр тиді: Жұрттың аңызы да осылай екен деп ойлап қалды. Бекболат жабырқау тартып:

— Әйтсе де, — деді.

Жылтыр біліп бермек болды. Сөйтіп отырғанда есіктен ақ киімді матушке шығып:

— Әй, киргиз!.. Доктор... — деп Бекболатқа орысшалап саусағымен ымдап шақырды.

Бекболат орнынан тұрып жатқанда Жылтыр матушкеге түйліп басын шайқап, орысшалап жіберді де, Бекболатқа қарап:

— «Киргиз» деп қорлағанын әлі қоймайды, жалаң бүт немелер! «Жолдас», «граждан» деп неге айтпайсың? деп жатырмын. — деді.

Бекболат жымыып, көпшіктеп:

— Бәсе! Бұларға да айғыр табылсыншы! — деп, ауруханаға кіріп кетті.

— Е. атышулы Жылтыр осы екен ғой! — деді Бекболат сенекте келе жатып.

Бекболатты тамақ ішуге шақырған екен. Қаңылтыр аяқтағы сылдыр сорпаны жеріген жылқыша тамсанып ұрттаған болды. Сорпа ішіп отырғанын да, су ішіп отырғанын да аңдаған жоқ: ойы бөлініп, киялы әлдеқайда отыр еді.

Ақбілек орыстардан өлі қалды ма? Тірі қалды ма? Өлі қалса, сөз де жоқ. Тірі қалса, үйіне кеп отырса, онда не болмақ? Орыстардың талқысынан қалған қызды бұл ала ма? Алмай ма? Дүйім елге әйгілі боп, абыройы кеткен қызды қалай алады? Екі сөздің бірінде құрбы-құрдасы бетіне басады ғой. О бір сүйегіне басылған кетпес таңба ғой. Бірақ құдайшылыққа келгенде, Ақбілек сорлыда не жазық бар? Өз еркімен барған емес, тағдырдың кермесіне кез келді. Бұл алмаса, оны кім алады? Адам да алмайды, өтпей отырған бұл басқа біреуді алар. Онысы әлдеқандай болып шығады? Ақбілекті өзі көріп айттырып еді ғой. Ондай қыз бұл өңірде жоқ еді ғой.

Бұлар үш кісі салып жүріп алғаш барып көргендегі оның түрі қандай еді! Маңдайы қаскиып, мойны қаздиып, көзі мөлдіреп, ерні үлбіреп, үріп ауызға салғандай жұтынып тұр еді-ау! Тал бойында бір міні жоқ, жаңа шығып келе жатқан сүйріктей еді. Шашбауын сылдыр еткізіп, сып етіп түрегелгені, тізесімен ақ көйлегін серпе тастап, аяңшыл бедеудей кербездене аяқ басқаны, тысқарыда жүріп, жеңгесімен сыбырлап сөйлесіп, дауысы күмістей сыңғырлап тәп-тәтті күлгені, әнтек жымып келіп, шай жасап, өп-өтірік сызылғансып, үш саусағының ұшымен шыны-аяқ әпергені, салалы қою кірпігін салмақпен қағып, анда-санда көз астымен бір қарап қалғаны, мұның шыны-аяғына білдірмей бір қант тастап жібергені... Бір жолдасы сөз қатқалы.

— Бұ жақтың сұқсырлары қалай сақ! Қаршығаны көш жерден көре қояды екен, — дегенде:

— Қаршығаларыңыздың қырандығы да, — деп күлім етіп, бұлардың құс алдыра алмағанын сықақ қылғаны; апасы: «Ақбілекжан, қонақтарыңды аттандыр!» — дегенде, жеңгесімен екеуі бұлардың атын шешіп, нәп-нәзік торғын қолымен қолтықтан көтеріп аттандырғаны; «қош болыңыз!»

дегенде көзін жалт еткізіп, басын әнтек изеп, артынан қарап қалғаны, — бәрі, бәрі сондағыдай сайрап көз алдына келді.

Бұрын қыз көрмеген кісіше құлап кетпейін деп, өзіне өзі осынша берік болайын десе де. Ақбілектің жүрісін, күлісін, көз қарасын көріп, естіген сайын есі кетіп, «осының жолына жаным құрбан болсын!» деп, өзіне-өзі серт қылғаны қайда? Ақбілек өзгеше еді ғой. Әсіресе оның дауысы, оның күлкісі адам баласында жоқ еді. Әлде әнтек күрмеліп, шінгірлеген құлыншақтың әлде түн ішінде көл жүзінде сынқылдаған аққудың дауысы ма? Жоқ, оның біріне де ұқсамайды. Ақырын сөйлесе, жас ботаның дауысындай. қаттырақ сөйлесе, ол дауысқа күміс қоңырау таққандай ма, қалай, әйтеуір көмейінен, көмей емес-ау, кеудесінен күңгірлей-сылдырлай шыққан бір сиқырлы жат дауыс дәл жүрегіне барып тиер еді. Сол кезде бойың балқып, жаңың иер еді. Тағы да. тағы да осы дауысты естігін келіп, ынтығар едің. Ол күлсе. бұл жалғанның бәрі күліп жібергендей, қайда отырғаныңды ұмытып қалар едің. Өзге әйел оның бір тырнағына, басқан ізіне тұрмай қалар еді. Сол сияқты Ақбілекті Бекболат шынымен ұмытқаны ма? Елдің өсегінен қорқып, шынымен алмай кетпегі ме? Қой, онсыз өмірде қызық болмас. Өзге қызды алса да, оның суреті көз алдынан кетпес. Өмір бойы өкінер де жүрер... Қалайда Ақбілектің хабарын тезірек білу керек.

Ол күні — түнімен, ертеңінде күнімен Бекболаттың ойынан Ақбілек кетпеді. Оны қандай жаман адамдарға араластырып, одан қандай жиренейін, жек көрейін, түңілейін, безейін десе де, оны алғаш көргені есіне түскенде, ол ойының бәрі жел қуған тұмандай серпіліп, баяғы періште сынды Ақбілек көзіне елестейді де тұрады. Оны осынша ойламайын деп. үйдегі атын, құсын, мылтығын, аң аулағанын есіне түсірейін дей ме, болмайды. Ат, құс, аң, сейіл-серуен, қызық-думан — бәрі де жалғыз соның басында тұрғандай, бәрі де соның айналасында жүргендей көрінеді де тұрады. Бәрін Ақбілек аударып әкеткен тәрізді. Қалай екенін өзі де түсінбейді.

Бекболат бір кіреді, бір шығады, тағат ете алмайды. Жылтырға әлденеше жолықты — хабар жоқ, бірер қабат сұрады. Сұрай беруге де ұялады. Дүниенің тетігі Жылтырдың қолында тұрғандай, Жылтырға жолыққысы келе

береді. Бірақ Жылтыр көрінген қазақпен бір сөйлесіп, босанбайды. Жылтырға жаңадан біреу келіп сөйлескен сайын: «Е, мынау Ақбілектен бір хабар әкелген екен» деп, дәмеленеді. Ол үміті болмайды.

Бекболат есік алдында тепкішектің қадамына сүйеніп тұр еді. Қорадағы дөңбектер үстінде бір қазақпен ауыз жабысып Жылтыр отыр еді. Бір мезгілде ана қазақты жөнелтіп, Жылтыр шапаны делегейленіп, басын сермеп тастап, қатты-қатты басып Бекболатқа келді. Келе:

— Вот жөлік, вот машинник! — деп орысшалап, шұтғып қойды.

— О не?

— Тағы әлгі Матайдың Әбені.

— Не ғыпты?

— Шортты ызнат! Әкеле жатқан поштаны талатып, поштабай өзі қашып кетті деп, пәле сап отырғаны.

Бекболат мәнісін сұраған соң, Жылтыр түсіндіріп айтты. Матайдың Әбені болыспен өш болады ғой... Болыс Әбеннің үстіне приговор жасатып, он ауылнайдың мөрін бастырып поштамен қалаға жіберсе, оны естіп Әбен үш кісі аттандырады. Үш кісі жолда шабарманды қуып жетіп, поштасын тартып алып, өзін жаяу тастап, поштаны алып қалаға келеді. Приговордың көзін жойып, өзге қағаздарды кеңсеге тапсырады. «Шабарман бізге пәле салам деп, астымдағы жалғыз атымды бере қоймаған соң, поштасын шашып кетті, шашылған поштаны жинап тапсырғалы әкеліп тұрмыз» дейді. Болыс Жылтыр жақтыкі. Приговор қыл деп үйреткен Жылтыр болу керек. Сол жұмыс орынға келмеген соң, Жылтырдың бүркырап, «шорт ызнатты» қағып келгені сол екен.

— Бәрібір, ініне су кұйылған. Материалы губерніге әлдеқашан жіберілген. Бүгін болмаса, ертең жаптырам. Кұдай біледі-ау! Оны жаптырмасам, Жылтыр атым құрысын! — деп, Жылтыр күпсініп, «шорт ызнатын» қағып барып басылды. Жылтыр басылған кезде, Бекболат өзге хабар білгелі, сөзді басқа жакқа бүрғалы:

— Манағы бір орысша киінген қызметтегі жігіт пе? — деп сұрады.

Жылтыр жұлып алғандай:

— Ә, ол «шекенің» (ЧК-ның) агенті, — деді.

«Шекс» мен «агентті» білмейтін қазақ жоқ қой. Бекболат:
— Ол сізбен қалай жақын? — деп сұрады.
— Біздің кісілер қай кеңседе жоқ дейсің? «Шекенің»
өзі біздің кісі ғой? — деді.

— Онда сізді қалай жатқызып жүр? — дегенде:
— Ой, шырағым-ай! Оның бір мәнісі бар ғой, — деп
Жылтыр жымиды.

— Мені жауып отыра алмайды. Мен ертең-ақ шығамын. Кәне, менің абақтыда отырғаным? Есебін таптық та бөлнеске келдік, — деп қолды бір сермеп қойды.

Бекболат тағы бір-екі сөз аралатып, қыздан хабар сұрады.

Жылтыр:

— Жоқ, әлі жоқ... Қыз демекші, ой қыз кәпірді қойсайшы, — деді.

Бекболат:

— Е, қыздың несі бар?

— Шорт ызнат!.. Әлгі агент бір қызық әңгіме айтып кетті.

— Не әңгіме? — дегенде, Жылтыр мынаны айтты:

— Осында Мәдише деген бір мұғалім қыз болатын. Сен білмейтін шығарсың. Өзі шала қазақ. Баяғыда бір шадыр сары ноғай болды ғой... Лапке ұстайтын. Соның қатыны қазақ болатын. Үш қызы бар-ды: Қадиша, Мәдише, Зағипа деген. Шетінен жел аяқ. Мәдишесі жап-жас қыз еді. Алдыңғы жылы Семейге барып оқып, мұғалім боп келген. Сол Мәдише бір орыс командирімен жүреді екен. Соның арғымағына мініп катайтсыз қыла беруші еді. Түнде бақшада бірдеңе серең-серең етеді дейді. Бақша күзететін шал бұ не деп жетіп барса, екеуі екі жаққа қаша жөнеледі. Бірдеңе ағараң етеді. Қараса — шолақ дамбал. Шал дамбалды «шекеге» тапсырады. «Шеке» Мәдишені шақырып алып: «Мынаны танысың ба?» — десе, біресе дамбалына ұмтылып, біресе жыланды дейді. Ой, масқаралық-ай!.. Әлгіде соны айтып күлгеніміз ғой... Бұ қыз кәпірге дауа жоқ... Қазақ пен ноғай жетпеді ме екен?.. — деді.

Қызды бұлайша сөккеніне Бекболат көңіліне ауырлап, Ақбілекті арашалағалы:

— Өз еркімен де сөйтеді екен-ау! — деді.

— Е, бұл қаланың қыздарына қалтаң болса болғаны, — деп, Жылтыр басынан кешкен бір оқиғаны сөйледі.

Бекболат тыңдап отырып:

— Қала бір бұзылған жер ғой, — дей берді. Онысы Ақбілекке кір жуытқысы келмегені ғой.

Соны айтып отырғанда, кішкене қақпаны ашып, бір казак кірді.

— Е. Жаңбырбай, мал-жан аман ба? — деп Жылтыр ұшып түрегеліп, шұрқырай кетті. Елдің амандығын сұрап болған соң Жылтыр Жаңбырбайды ертіп, манағы дөңбек үстіне барды. Сөйлесті, сөйлесті. Бекболаттың екі көзі соларда. Бір мезетте Жылтырдың көзі Бекболатқа түсіп кетті де, Жаңбырбайды түртіп қап, бірдеңе сұрағандай болды. Жаңбырбай жауап беріп еді, Жылтыр ежіктеп тағы сұрады. Сөйтті де Бекболатқа жайрандап қолын бұлғады.

— Шүйінші! — деді.

Бекболат жымып:

— Ал, ал. — дей берді.

— Қыз аман-есен үйіне келіпті, — деді.

— Япырм-ай, шын ба? Япырм-ай, шын ба? — дей берді.

— Өтірік айтамыз ба? — деген соң:

— Япырм-ай, ә, япырм-ай, ә! — дегеннен басқа сөз айта алмады.

Бекболаттың қуанғаны сонша, Ақбілекті орыс алып кеткенін де, маскара болғанын да ұмытып кетті. Ақбілек дәл бір боранда адасып кетіп, не тауда, не орманда қалып, жоғалып табылғандай көрінді. Қуанған сайын Ақбілек таза, Ақбілек періштесінден болды. «Жаным, сәулем! Көзі мөлдіреп қай жерде отыр екен? Құрмалдығың болайын!» дегендей Ақбілекке мүлде құлап кетті. Әкесі базардан келген балаша қуанып, Бекболат тайрандап ауруханаға кірді. Ойы — дәрігерден кашан босатуын сұрамақ еді.

Ертеңінде жолыққанда, Жылтыр тағы да Матайдың Әбенін жамандап келіп:

— Мен тағы бір арыз бергелі отырмын. Сенің атыңнан берсек, қалай болар еді? — дегені.

Бекболат шошып кетті. Бұрын мұндай хат-қаламға араласпаған, мылтық ату, күс салу, бозбалалық құрумен әуестеніп кеткен серілеу жігіт қой:

— Жаным, менің ретім келмес. Мұндай жұмысқа мен өзім жок едім, — деп абдырап қалды.

— Сен өзін бір жасық жігіт екенсің ғой! Одан қорқатын түк жоқ. Барлық пактісі, міне, менің қойнымда отыр, — деп омырау қалтасынан, көп қағаздың арасынан бір қағазды суырып алды. Алды да: — Міне, міне, мына қағаз оның әкесін танытады. Танытатын жерге әлдеқашан жіберілген. Мынау шорнабай, — деді. Сөйтті де іс-міс жоқ, қағазын судыратып оқи бастады.

Бекболат амалсыз тыңдады. Кім біледі, кейін бір кереті боп қалар, біз де тынданық.

«Семей губребкомына. Копия «Қазақ тілі» басқармасына. Н. үйезі Сартау болысының қазағы Пәлен Пәленұлынан мағлұмнама.

Сартау елінің барлық қанын сорған, байлығын жиып алған Матай балалары. Себебі 1887 жылы Сартау еліне болыснай оправитль болған. Сонан үшбу уақытқа шакты еліне әмірінің жүруі бөлек: аптаномиялы, ханлы ел сықылды.

1. Халыққа тарайтұғын алым-шығын, збор һәм қара шығын, поштадан ат һәм лау ат, ауылнай старшин сайлану һәм елу басы сайлану — баршасы жалғыз Матай балаларының ықтийярында болған. Осындай өз қолымен сайлап қойған ауылнай старшинлар һәм народнай судьяларының мұһрлары Әбен Матайұлының қолында болды да, өзі керек қылған кезінде баса берді».

— Рас па?

— Біз қайдан білейік?

— Тында, ендеше.

2. «Иәне де елде ұрыларды көбейтіп, Әбен Матайұғлы олардан жүйрік жаксы атлар алатүн. Сол алған атлар осы уақытта қолында бар: бір шек кер ат — ұры Ақмет Сағынайұғлынан; япас қарагер ат — ұры Босаға Салықбайұғлынан; иәне де көк ат алған».

— Білесің бе?

— Мен білмеймін.

3. «Иәне де біреуінің қатынын бұзып, босатып, басқа біреуге малға сататүн. Сол ғадатын осы уақытта да істеп отыр. Беисен Әбішұғлының қатынын бұзып, Құлық Боржықайұғлына сатып отыр.

Иәне де көп кісілері билан һәр ауылнайға барып, қонақ болып, ол барған үйінің малы аса семіз болмаса, оған өзі

үкім қылады: пәлен атын, яки пәлен түйесін әкеп берсін деп. Осы ісінен қорыққан нашар ауылдар өзлері шақырып семіз малын сонып беретүн».

— Бұл де өтірік пе?

— Ел аралайтыны рас қой.

4. «Иәне де Әбен Матайұғлының малайлары: алты жылқышы, төртеуі түнге, екеуі күндізге; үш қойшысы, бірі түнге, екеуі күндізге; бір түйеші, бір сиыршы. Екі үйіне төрт биеші, екі тезекші. Иәне де екі үйінде малдарын сауатын алты қатынлар. Осының бәріне бір тиын ақы берген емес. Себебі: қайсыларының жесір дауы, қайсыларының мал даулары бар, қайсылары қатын алғысы келеді; қайсыларының қатыны бұзылып жүрген, қайсылары ұры атында, қайсыларын құлым деп жұмсайды. Осындай себеп илан қызмет істеп келеді. Ғұмырыңша «царь асбободитілден» кейін адамды құл қылып ұстайтын рәсім жоқ еді. 52 жыл болды. Мүсәпір Жайтуғанұғлы құл есебінде болып, жылқысын бағып жүр. Оның балалары құл болып қойын бағып жүр».

— Бұған не дейсің?

— Бұларды бекер деуге бола ма? Бай болған соң малай салмай тұра ма?..

5. «Иәне де 1914 жылы «Көпкөл» деген зауыт болған. О зауыттың тас көмір тартатын бәдіретін Әбен Матайұғлы алып, бұтына 11 тиыннан һәм барша кірекешлерге бұтына 9 тиыннан хисап берген. Бір мүлиен бүт тас көмір тасылған. Сонда барша кірекешлерден 20 мың сом пайда қылған. Ол уақытта орта қисап илан орта жылқы 20 сомнан болушы еді. Сонда барша кірекешлерден бір мың жылқы пайда қылған болар. Сол зауыттың опраблайшына екі иакшы ат беріп, тамыр болып, бір иакшы мылтығын алды, үш ауызды, алыстан тиетұғын. Ол бәдірет біліп, опраблайш қайтар уақытта тамыр болып берген екі буырлы атты өзі ұғырлатып алды. Осындай досына опасыздығы бар».

— Осыларды да естімедің бе?

— Естідік қой, мұның бекері жоқ. Бәдіреттен қанша пайда қылғанын қайдан білейік? Атын қайта алуы рас қой.

6. «Иәне де 1916 жылғы Сарыадыр жәрменкесінде Петропавлының көпесі Патқұлланың 30 мың бүт жиған жүнжабағысын бәдіретке алып, Ертіске түсіріп беруге бұтына

бір сомнан, кірекешке 90 тиыннан беріп, халықтың үш мың сомын жеді. Ол уақытта қой 6 сом еді. Сонда 500 қой пайда қылған болады».

7. «Иәне де 1916 жылғы 25 июнь жарлығы болып, бұратана елден қара жұмысшы шақырғанда, Қарабас зауытынан Әбен Матайұғлы қорғасын тартатүн бәдірет алып, сол бәдіретке кіргізіп қара жұмыстан алып қалам деп, кіргізген кісілерінен 96 ат алды, һәм ол тартқан қорғасынның кіре қақысын Әбен Матайұғлы өзі пайда қылды. Иәне де 19 бен 31 арасында болған жігіттерінің орнына бала салып, һәм кәрі кісі салып, һәм ауру болып қалғандарынан кісі басына бір ат алды, бермесен, көрсетем деп қорқытып. Осылардан алғаны 140 ат. Төрт кісі пайда серік боп бөліп алды. Ақып Жамшыбайұғлы, Адамбай Жүсіпұғлы иәне Сейіт Төлемісұғлы...» — деп келе жатып. Жылтыр мінгірлеп кетеді. Өйткені Сейіт Бекболаттың әкесі еді. Бекболат сасып:

— Жоқ, біздің әкей аман шығар... — дей берді.

— Аман болса, аман шығар, — деп Жылтыр тағы оқыды:

8. «Иәне де 1919 жылы дуандағы камендант Алексеевпен тамыр болып, жек көрген адамдарын абақтыға салғызды. Оларды шығарам деп көп ақшасын алды. Камендант Матайұғлын Земский сабранияға председатель сайлады. Бұдан кейін Әбен Матайұғлы Шили, Шенгелді елдеріне барып, қорқытып 30 ат әкелді».

9. «Иәне де осы биыл ағұс айында Қалшак өкіметі илан Земстба бұйрық қылды деп, опрабител Аббас Матайұғлы елге жариялады: 130 мың сом жиып налог салынсын деп, тез жинап сатмасаңыз атред шығарамыз деп, ауылнай поштабайларың шапқызып, барша аталмыш ақшаларны жиып алды. Сол ақшаның үштен бірін салып, өзгесін болыснай Аббас Матайұғлы, Әбен Матайұғлы һәм... (мінгірлеп кетеді) һәм ауылнай Жүсіпұғлы пайда қылып отыр деп естиміз».

— Бұған таласың жоқ шығар?

— Мен оған несіне таласайын? Ақша жиылып жүрді ғой. Бірақ кім-кімдер пайда қылғанын кім біледі..

— Білмесен, міне, тыңдай бер:

10. «Иәне де 1919 жылы ағұс айында Семен барып, Қалшак қазынасымен жақын болып, ғаскерге 300 ат беруге уағда қылып қайтты. Үйіне келіп, 70 ат жіберді. 70 мың

сомның кезлемесін, һәм бір иуз он мың сомның акшасын әкелген. Қалған 230 ат үшін Калшак өкіметі 500 сом перуат қылған. Мұнан соң қазынаға ат жиямыз деп, елдің иақшы атларын Әбен Матайұғлының қоса берген атларын жібер деп неше мәртебе тілгам келсе де жібермей, акыры сол 230 ат Матайұғлының қолында қалып, Ақбанұғлы, Темірбайұғлы, Төребай балалары һәм... (мінгірлейді) ...ұғлы пайдаланып кетті...»

— О жолы біздің әкей тәлімнен күр қалған шығар, араздығының басы сол ғой.

— Оған мен таласпаймын, әйтеуір бірге жүрген кісі ғой.

— Оны нетуге болмас па?

— Жоқ, оны артынан сөйлесерміз...

11. «Иәне де Калшак өкіметі жығылып, ақлар қашқанда Әбен Матайұғлының атағына келген бір палкауник, бір нашалник қанша жолдастары илан, баршасын алғашқы келген қызылдар ұстап алды. Бұдан бұрын Степанский полкының арты Сарытау сыртындағы Жаманқала поселкесінен жүргелі тұрғанда. Матайұғлы, Ақбанұғлы, Ермекбайұғлы, Темірбайұғлы һәм ...ұғлы басқа болыстан қанша жолдаслары бар ақтардың 60 гаскерін ұстап алған. Бір полемет, қанша ат-арба, қанша киімлар, қанша ақшалар — баршаларын олжа қылған. Ұстап отырған үстіне қызылдар келіп қалып, алған нәрселерді тап деп, иәне өзіне тән жылқыңнан бізге екі жүз ат даярла деп бұйрық салған. Сонан кейін Матайұғлы пленнің нәрсесін жиылған ел таратып алып кетіпті, кім алғанын білмеймін, бір кісі қосып берейін, өзлерің кісі жібер, солар жисын деп сұранған. Полк бастығы үш солдат қосып беріп, 4 кісіні нәрсе жинауға жіберген. Матайұғлы елден 200 ат жиғызып бергенде, бұлар арық ат нашар елдікі, өзіннен 200 семіз ат бер деп қаһарлы бұйрық қылған. Елден тағы да ат жинап жүргенде полктың жүретұғын уақыты болып, алдыңғы 200 арық атпен жүріп кеткен. Сол аттар баршасы кетті. 10 ат қайтқан еді, оларды Матайұғлы иесіне бермей алып қойды, себебі лаушыны мен жібердім деп, плен нәрсесін жиған 3 кісіге 3 мың сом, бір полемет беріп, қалған қанша қару-жарақ бұйымларны жоғарыда айтылмаш 3—4 адам пайда серік болып, бөліп алды...»

— Бұған не айтасың?

– Актың нәрсесінен пайда қылды ғой жұрт.

12. «Мүнден кейін елге сайлаушы шықты. Сарытау еліне келген Шәмен Айдарбекұғлы Матайұғлы илан сөйлесіп, 20 жылдан бергі 3-нші ауылнай старшины боп жүрген Жүсіпұғлын болыснай репком сайлады. Шар жоқ, ауызша сұрау жоқ, бір болыс елдің барша ауылнай репкомларын да жазған. Матайұғлы жаздырып жіберді. Мүнден кейін сойысқа 40 өгіз берсін деген бұйрық келді деп, өгізі бар 40 кісіге бөлдік деп, мелитсемен жиып алды...»

– Бұл рас. Біздікінен де бір өгіз алды.

«Сол малдарға қазына ақша бергенін де білмейміз. Берсе де, өзіміздің жалмауыздар жеп қойғанын да білмейміз».

13. «Иәне де Матайұғлы екі жерге қыстау салып отыр. Біреуі Шақат бұлағындағы Әлкебай балаларының, Қорабай, Боксарыұғлыларының... Жерін тартып алып, екінші көл басында, күнбатыс жағында Құрман балаларының, күншығыс жағында Тойбазар балаларының жерін тартып алып, тамам нашарларды жылатып, қаңғыртып отыр. Иәне де Әлкебай балаларының қора-мүлкі бар еді. Екі бөлмелі үй, қаншама қора-жабдық: есік-терезелерін өзіне бермей жылатып отыр».

– Бү да өтірік пе?

– Қыстау салып, жер алып отырғаны рас қой

14. «Иәне де бір қыстауынан бір қыстауын аударыстырып салатын ағаш үйиәне түрлі жұмыстарын елден жігіттер жинап, ақысыз олар жұмыс істейді. Өз үйінен тамақ жоқ, маңайдағы ауылдарға бұйрық салады: біз қонамыз, қымызын жиып, семізін даярлап отырсын деп. Халыққа зияны тимеген күні бір топ кісімен бір семізін сойғызып жеп кетеді».

15. «Ақыры Сартау елінің қазағы – қой, Әбен Матайұғлы – қасқыр. Қой қанша көп болса да қасқырға қарсы келе ала ма?

Осы аталмыш залымларды елге жолықтырмай, бір орынға жиып қойып, бір ғаділ адам үй басынан жүріп жауап сұраса, баршалары басынан кешкен оқиғаларын айтар еді.

Мағлұм қылғандағы максұтым: гадалатлы өкімет, гадалат, марқамат етсе, көп халықтан тәңір жарылғасын алысын деген.

Мен мағлұм қылушы сіздерден тіленемін: Мені Әбен Матайұғлына білдірмесеніз екен, Матайұғлының қаһары қатты еді, мені сау қоймайды ғой.

Да бұ мағлұм бергуші.

192 х жыл, 20 май».

Жылтыр арызды оқып болды да, сұқ қолын ортан қолына тіреп, тырнағымен арызды бір шертіп қалды:

— Міне, мынау 15 пакт, 15 статия көтіне тас байласа да, сүркілдетпей ме?! — деді.

— Біз қайдан білейік. Қара кісіміз ғой, — деп Бекболат алақанын жайды. Өйткені мынау арыздан өзі де шошыннайын деді.

Соңғы кезде Бекболаттың әкесі Әбенмен араз еді. Себебі Колчак тұсындағы жиылған ақшадан, 300 атқа алынған бұйымнан мәз тәлім бермеді деп өкпелеген. Сол өкпемен Әбеннің бір шақырғанына бармаған. Қорықса өзі тығылар деп, 40 өгіздің тұсында Бекболаттың әкесінен де бір өгіз алдырған. Сейіт оған ығыспаған. Содан кейін Әбен Сейітпен ауылнайлас Дүрбеуіл дегенді қолына ұстап, адам қылған. Сейіт Дүрбеуілге ел билетпеймін деп, ауылнай ішінен партия ашқан. Дүрбеуілге Әбен ат салысқан. Дүрбеуіл жақтағы біреудің Сейітке тән біреуде ақысы бар деп, милиция жіберіп, бір сиырын қудырып алған. Сейіт баласын жіберсе де, сиырды қайырмаған. Содан былай Әбеннің Сейітке тізе көрсетуі көбейген. О жақтың қатындарын, жесірін кетірткен, жер дауын туғызған, аласыларын бергізбеген, барымта кірістірген, әйтеуір пәлені еккен. Сейіт Әбенге қарсы тұруға қармаулы сүйенер ем болмай, бата соға алмай жүретін. Жақын арада осы Жылтырдың қуғынымен Әбеннің қойған болысын түсіріп, оның орнына қаладағы Күренбай деген коммунист етікшіні болыс қып сайлатқан еді. Жылтыр «өзі қойған» Күренбайын салғаннан Әбенге қарсы шығарып, бұрынғы ауылнайларды түсіртіп, өзіне тән адамдарынан қойғызып еді. Бұрын ел билеп көрмеген етікші қалай үйретсе де. Әбенге төтеп бере алмай, елді менгере алмай, есі шығып жүр еді. Кешегі пошта тартып алу да «жаман болысты» басынғандығы ғой. Бекболат Жылтырға жолыққаннан бері бұл әңгімелерге әбден қанған. Енді Жылтырды өзімсініп

— Біздің отағасы да Әбенге наразы адамның бірі ғой. Әлгі арыздан о кісіні шығарып тастауға болмас па екен? — деп сұрады.

Бекболаттың анқаулығын сезе қойды да, Жылтыр:

— Е, әбден болады, — деді (Әлдеқашан жіберіліп қойған арыз екенімен жұмысы жоқ). Неге десең, Жылтырға ел керек қой.

Бірақ Жылтырдың жымиғанын Бекболат та сезді. әлгі сөзді бапқамаи айтқанын біліп:

— Бірақ ол арызыңыз жіберіліп қойған жоқ па? — деді.

— Е, ол арасы оңай. Ретін табамыз, — деді.

— Ретін тапсаңыз дұрыс, — деген болды. Ар жағы Жылтырға сенбеді.

Бекболаттың Жылтырға сенбейтін де жөні бар ғой. Қалаи сенсін?

Жылтыр — аты шулы алаяқ. Оның қылмаған бұзақылығы жоқ. Ол әуелде Матайдың Әбеніне тілмәш болған. Әбенмен бірігіп елді қанаған. Әбенге шәкірт болған. Ол қазынаның ақшасын да жеген. Талай адамдардан «қарызға» ақша алып, дәт дегізген. Төңкеріс кезінде елге сайлаушы боп шығып, параны өкірткен. Бір тайпа ауылға «ет ас» деп өмір қылып, «еттерінді өздерің же» деп жүріп кеткен күндері де болған: ұлықтығын көрсетпекші ғой. Ол шалқасынан жатып, жеті қызға аяғын жуғызған. «Кемесермін», «болдомошнымын», «бұйрығым бар». «мандатым бар» деп, елден салық та жинап алған. О түгілі бұ Жылтыр кісі де өлтірген, ұрлық та қылған, подлог мөр, подлог документ жасап алу да мұның қолынан келген. Оның бүлдірмеген ісі, екпеген пәлесі жоқ. Ол абақтыға жүз түсіп, жүз шыққан. Ол бір — сынап. Оның өтірігіне найза бойламайды. Ол бір су, орысшаға да, қазақшаға да бірдей. Ол талай қызды алып қашқан, талайды тастаған, катын алу, тастау оған тымақ ауыстырып кигенмен бір есеп. Оның басына қандай тас тисе де, бір қайтпайды, ұрған сайын борсықша семіреді. Қашан көрсең де көзі ойнақтап, пұшықтау мұрнының жұқа танауы делдиіп, дөңес маңдайы жылтырап, қунақ күлаиша атығырылып тұрғаны. Өзі де орта бойлы. арам еті жоқ, қагілез, сайтан секілді ұшып тұр. Жүріс-тұрысына, бет кұбылысына, кол сермесіне көз ілеспейді, бір минутта жүз кұбылады.

Бекболат бұрын Жылтырды алаяк деп еститін, бірақ өзін көрген емес еді. Енді Жылтырмен таныс болған соң: «Мұндай да адам болады екен-ау! Бұларға өлім жоқ-ау!» — деп таңғалып жүрді. Әйтседе «бұ көпір әлде қай жерде аунатып кетеді?» дегендей қауіпсізді. Бет-аузы да, өзі де, сөзі де жып-жылмағай, қолға ілінерлік, табан тірерлік түк кедергісі жоқ, жылтыр мұздың үстінде тұрған кісідей болды.

«Не де болса, ауруханадан кетсем екен, елге, кеңге шықсам екен, байсалды қазақты көрсем екен, мынауын құрып қалсын! Адамның басын айналдырып жібереді ғой» деген оймен Бекболат ауруханаға кірді. Кірсе, дәрігер киініп кеткелі жатыр екен.

— Мені қашан шығарасыз? — деп тағы сұрады. Дәрігер:

Ертең, ертең, — деп басын шұлғыды. Бекболат көңілін бір демдеп, төсегіне келіп жантайып, Ақбілегін тағы ойлады.

Ертеңіне сәскеде дәрігер жарасын көріп, дәрі сеуіп, қайта байлап, шығуға рұқсат берді. Әкесі атқа мінесін, тойға барасың деген балаша қуанып кетті. Аурухана киімдерін тастап, өз киімін киген соң, адам сияқтанып қалды. Тысқа шығып шапанының өңірін сілкіп, жауырынын қимылдатып, қапастан шыққан құстай қомданып алып, артына қарамастан, қазандап жөнелді.

Күн бұлттау, түнде жауын жауып, жер сабыр боп қалған екен. Таныс қала, таныс көше. Олай-бұлай өтіп жатқан матүшке, солдат, үйіз кеңсесінің алды толған қазақтың аттары...

Бекболат екі-үш көшені айналып, салған бойымен Төлегеннің пәтеріне келді. Төлеген үйде жоқ, қызметінде екен. Қазаншы матүшке ас үйде тамақ істеп жатыр екен.

— Аман, аман, — деп тани кетті...

— Е, етті көп асып жатырсындар ғой?

— Қонақ келеді.

— Қандай қонақ?

— Камиссар, көп камиссар...

— Мен де қонақ болам. — делі күліп.

— Жарайды. Арақ көп, шошқа бар, — деп матүшке қал-жыңдады.

— Қой, шошқаң құрысын!

Матүшке күлді. Бекболат көр-жерді айтып тұрып, арғы ас үйге қарай жүрді. Матүшке:

— Ей, аяғың сұрт! — деп жеңінен тартты. Өйткені тақтайды жаңа жуып қойған екен.

— О, құрып қал! Аяғым таза, — деп, босағада жатқан дымқыл кенепке аяғын сүйкеп, арғы бөлмеге кірді.

Тап-таза екі бөлме. Ауыз бөлмеде ортада үлкен үстел. Жағалай орындық. Бұрышта Төлегеннің ілулі киімдері. екі шалбар, бірі қара шұға, бірі көк диагональ, күзен ішік, брезент сулық, шолақ кемзал, сырма шалбар. Соңғы екеуі Төлеген киюге лайық емес, «Мұны қайтеді екен?» — деп ойлады.

Бұл бөлмеде біраз отырып, киімдерді көтеріп көріп: «Осының бәрін бір өзі кие бере ме?» дегендей басын бір шайқады да, жоғарғы бөлмеге кірді.

Қос әйнектін арасында көк шұға жазу үстелі тұр. Ортасында — төрт бұрышты, бұрыштары былғары қалың қызыл қағаз, жез қақпақты, төрт қырлы тас дәуіт; оның екі жағында екі жез шамдал, қалам қыстыратын, шылым салатын тағы бірдеңелер; үстелдің ірге жағы — қаттаулы кітаптар, қарсы қабырғада, бұрышта жалтыраған солқылдақ кровать, ақ жастық, мауыт көрпе; кровать алдында, жерде кішірек қызыл масаты, қабырғаларда үлкен-үлкен 3—4 сурет, кроватьтың аяқ жағында айналы шкаф, жұмсақ барқыт қаптаған 6 орындық.

Мұнша аспаптар қайдан келген? Осының бәрін Төлеген ақшасына сатып алған деп ойлайсыздар ма? Жоқ. Төлеген мұның бәрін кеңседен алған, кеңсе қаланың байларынан жинаған, өйткені қызылдар келісімен байлардың мүлкін қазынаға көшірген ғой. Төлеген сияқты есебін тапқан қызметшілер қазынадан пайда қылмай тұрсын ба? Төлегеннің алатын да жөні бар ғой: ол өзі продком (азық-түлік) деген кеңседе, комиссардың орынбасары, өйткені Төлеген жылы жерді біледі ғой. Жақсы киім, жақсы тамақ продкомшілерден табылады ғой.

Бұлардың қайдан келгенін Бекболат қайдан білсін?

Төлеген қара басына құнтақты жігіт екен деп ойлады. Анығында да Төлеген құнтақты жігіт еді. Жақсы тұрған-

ды кім жек көреді? Сонда да Төлеген «ел пайдасы» деген сөзді ауызы айтқаны болмаса, ар жағы өз пайдасын көбірек қарастырушы еді. Ол қазаққа обал болар демеуші еді. Елден ылау, азық-түлік, салық жинайтын болса, комиссардың айтқанын екі қылмауға жанын салар еді. Жиылыста еш уақытта айтысып, тартыспаушы еді, өз ойын жарыққа салудан өлгенше сақтанар еді. Өзінен үлкен әкімге жағынудың ілімін әбден білген еді. Бірақ өте ақ жарқын, жайраңдаған жігіт еді. Анамен де, мынамен де «Ә, табариш!» — деп, өтірік күлгенсіп, иыққа қағып сөйлесер еді.

Өзіндей жастар партияға жазылып жатса да, Төлеген әлі жазылған жоқ. Жазылмауында есеп бар еді: қызылдар құлап қалса, кім біледі... Одан да байқай тұрайын деп ойлаушы еді. Атаанда партияға кірген жолдастарымен пікірі, қызметі, ымы-жымы бір еді. Пікір дерлік Төлегенде пәлендей пікір де жоқ. Көптің ауқымы — оған пікір, коммунистер не айтса — күп, алайда Төлеген пікірсіз де жігіт емес. Онысы рушылдық пікір еді. Қызметке адам сайланса, елге кісі жіберілсе, елден шығын жиылса, өз еліне, өз тұқымына бүйрегі бұрып отырар еді. Бірақ ол бұрғандығын өмірі сездірмей, еппен іс қылар еді.

Төлеген қолы ашық, мырза жігіт еді. Әсіресе оның мырзалығы жолдас арасында көрінер еді. Жолдастары Төлегенді «продком» деуші еді. Продкомнан табылмайтын нәрсе жоқ: киім, тамақ — бәрі сонда ғой. Төлегеннің «продком» болуы өзіне де, кейбір жолдастарына да теріс емес еді. Оны екі жағы да сезуші еді. Сондықтан Төлегеннің тұрмысы тәуір боп бара жатқанын көрген сайын олар жымып:

— Әй, сен осы мыналарды қайдан тауып ала бересің? — дегенде, Төлеген де мырс етіп:

— Е, елді-күнді табылады ғой, — деп салушы еді.

Міне, бүгінгі Төлегеннің қонақ шақыруы да сол жағынудың салдары еді. Жағынбай қайтсін! Шешесін өлтірткен, қарындасын маскаралатқан Мұқаш туралы партияда сөз болыпты, «Мұқаш еңбек сіңірді, оны бір жақсы орынға қою керек» десіпті. Қандай орын беруді ревкомға тапсырыпты: ревкомдағы Балташ, кім біледі.

Балташ кедейшіл, бір беткей жігіт, Мұқашты Сартауға болыс қып жібере ме? Және Әбен бай-болыспен ұстасып, шатақтасып жатқаны мәлім: Сартау болысын өзгертпей тұра ма?..

Мінеки, көк сүркейе қалпағының астынан кара бұйра шашы мен тышқан көзі бірдей көрініп, мұрты қырылған көк аяз еріні өтірік жымындап, жуан портфелін қолтықтап, әсем киімді Төлегеннің өзі де келді. Келе жатып, матүшкеден оны-мұны сұрап, үй ішін түгел шолып:

— Беликолепно, беликолепно! — деп сөйлеп кірді

Оның дауысы шығысымен Бекболат орнынан тұрып, алдынан қарсы шықты. Екі бөлменің арасындағы табалдырықта қарсы жолығып, Бекболат сәлем берді. Төлеген қолын созса да, табалдырықтан өтіп барып қол ұстап амандасты. Неліктен екені белгісіз: «Табалдырықта тұрып амандасқан кісі араз боп кетеді» деген орыс әйелдерінің ырымы сол арада ойына түсе қалып еді.

— Е. аман-есен шықтыңыз ба?.. Жақсы болды... Қызметтен қол тимей, барып тұруға да болмады, — деп, соңғы кезде көңілін сұрай алмағанын жайып-шуды. Онысы да өзінше есебі ме, кім білсін...

Портфелін үстелге қойып, ауыз үй жаққа барып, матүшкесіне бірдене тапсырып, қайта келе жатып:

— Ел жақтан да хабар бар. Сіздің ауыл да аман дейді... Біздің отағасы да... — деп келе жатып, әнтек кідіріп: — Жақсы көңілді болса керек, — деді. Онысы қарындасының табылғанын естіртпек болғаны еді. «Қалыңдығың табылыпты» деуге өзін қайын аға көріп, туралап айта алмап еді. Оны Бекболат та сезе қойды.

— Иә, естідім, жақсы болыпты, — деді.

Төлеген Бекболаттың Ақбілектен әлі көңілі айнымағанын сезіп, тәуір көріп кетті. Тәуір көргендігін немен білдірерін білмей:

— Шылым тартасыз ба?.. — деп қалтасынан күміс табетерткесін шығарып, әдемі шылымын алдына жайып қойды.

Бекболат шылым тартып машық қылмаса да, алмауды қолайсыз көріп, екі бармағының ұшымен, қолы әнтек қалтырап, шылымдарын шашып-төгіп, бірін алды. Екеуі-үшеуі үстелге түсіп қалып еді:

— Оқасы жоқ, оқасы жоқ, — деп, Төлеген Бекболаттан бұрын жинап, сауытына сала қойды.

Мынадай құрақ ұшып тұрған «оқымысты» қайын ағасын көрген соң, Бекболаттың көңілі Ақбілекке бұрынғыдан да бекіген тәрізденді. «Мынадай қайын ағасы, анадай қалыңдығы бар жігіттің не арманы бар?» дегендей көңіліне әнтек мақтаньш кірді. Бір жағынан өзі қарапайым қазақ болғанына «оқымысты» қайын ағасының алдында қорынайын деді. Әлгі қолының әнтек қалтыраған себебі де сол еді.

Төлеген қоржын шалбарының қалтасынан жұпар иісі мұңкіген ақ орамалын алып, олай-бұлай аяндап жүріп, мұрнын шұқылай сүртті. Бекболатқа оның бұ жұмысы да «үлкен төренің» қалпы тәрізді көрінді. Келген кісімен сөйлеспей отыруды тағылық деп білетін Төлеген күйеу баласымен тіл қатыспай отыруды қолайсыз көріп, аяндап мұрнын сүртіп жүргенде, не тақырыпты сөйлеуді ойлап жүр еді. Сыпайы сөз осы болар деп:

— Бүгін бір қонақ шақыруға қам қып жатыр ек. Дер кезінде жақсы келдіңіз, — деді. Қазақтың дәм үстіне келген адамға «мақтап жүреді екенсіз» дейтін мәтелін айтқысы келсе де, оным тым қазақшылық, тым ақтарылғандық болар, қайын аға басыма лайық болмас деп өзін-өзі тоқтатты? «Жақсы келдіңіз» дегенде, Бекболат та бірдеңе айтқысы келіп, қозғала түсіп, орынды сөз таба алмаған соң, «ниетім түзу ғой» дегендей, ажарланып:

— Ә-ә, — дей салды.

— Губерниядан бір азаматымыз келіп еді. Оны да шақырып едік, — деді. Оны айтқаны: бір есептен жақындықты білдіру үшін, өз әлемінен де хабар бергені еді, екінші — «губерния азаматтарымен де әріптеспіз» дегендей, күйеу баласына кішкене қоразданбақ еді. Әйтеуір сөз қатайын деп Бекболат қозғалыңқырап:

— О кім деген жігіт? — деп сұрады.

Төлеген ол келген Ақбала деген губревком мүшесі екенін білдірді.

Осындай сыпайы сөздермен біраз отырған соң, Төлеген: «Тамақты білейінші» деп, ауыз үй жаққа кетті. Жалғыз отыруды қолайсыз көріп, Бекболат та бой жазуға қораға шықты.

Қонаққа алдымен Ықан мен Тыпаң келді. Төлеген алдынан шығып:

— Ә, Ықа, келіңіз, — деп қолын ұстап, орындық ұсынды.

Бекболат та қолын көкірегіне басып сәлем беріп, қолын ұсынып еді. Ықан көзілдірігі арқылы сүзе қарап, қу сүйек мықыр қолымен бастау ұстап:

— Аманбысың? — деді.

— Ә, Тыпа, келіңіз, — деп Төлеген шотпақ қара кісіге орындық ұсынды.

Бекболат Тыпаңды тани кетті. Екі қолымды бергенім қате болды ма деп, жеңін сыбанып, қалақтай алақанын Тыпаңның жып-жылы жұмсақ уысына қырынан сұға қойды.

Тыпаң көзінің астымен бір қарап:

— Аман ба, шырағым? — деп, иегін болар-болмас қозғалтып, Ықаннның қасынан орын алды.

Төлеген екі қонағына жайраңдап:

— Қанша айтқанмен бұрынғының кісілері камшы салдырмайды-ау! Жаксы келдіңіздер! — деп білезігіндегі көздей сағатына қарады.

Төлегеннің сүйдеуі-ақ мұң екен. Ықан үлкен қылмысты болып қалған кісіше шошып кетті, көзін бажырайтып, ауызын үңірейтіп:

— Ерте кеп қалдық па? — деп басын қалтаң еткізді.

Ықанмен жарыса Тыпаң да:

— Белгілі қазекем баласы емеспіз бе? Ет дегенде бет бар ма? — деп, Ықана бір қарап қарынын бүлкілдетіп күлген болды.

— Жок, ерте емес. Алдымен келгендеріңізге қуанып айтам, — деп Төлеген жылмандап:

— Мінеки, тартыңыздар! — деп, манағы күміс сауытын ашып, алдарына қойды.

— Е, бәсе! — деп Ықанның көңілі жайланды. Көнетоз шолақ қара бешпетінің қалтасынан ұзынша ақ қалбырын алып, ептеп ашып, алдына қойып жатып:

— Рақмет!.. Мен өз темекімді тартпасам, қанбаймын, — деп орысша бір-екі сөз қыстырды

Тыпаң орған шабындының түбірі бейнелес шашын бір сипап, маукіл басын бір шұлғып, быртық саусағымен бір шылым алып:

— Бізге табылғаны бола береді, — деп, бопылдатып сора бастады.

Ықаң ақ қалбырынан төрт бұрыштап қиып, каттап салған қағаздан бармағын жалап бірді алып, қиыршық темекісін баптап орауға кірісті. Шылымын жуантық қып орап, қайта-қайта жалап жабыстырды да, шүмекке шүметей орнатқан анаша, ыс болған шолақ түтігіне нығарлап бұрай сұғып, жілік тістеген Майлыаяқша бір езуіне ырсыта қыстырды. Содан кейін каттаған уақ қағаздарын темекінің үстіне салып, қақпағын мықтап жауып, манағы қалтасына қалбырын жайғастырды. Мына қалтасынан оттығын алып, қабын сол бармағымен мықтап ұстап, оң қолымен шырпының түмсығын шарықтың қажалақ жеріне дәл тигізіп тұрып, сермеп кеп қалды, оттық пыс ете түсті.

Ықанның шылым жасап тартқанына Бекболат қарай қалды. Өйткені Ықанның шылым жасап тартқаны үлкен тақуалардың баптанып дәрет алып, намаз оқығанынан бір кейін болған жоқ. Мойындағы бір ауыр міндетті атқарғандай, өмірдің бір мақсаты сол шылымда тұрғандай сонша ықыласын қойғаны Бекболатқа жат көрінді. Ықаң шылымын тұтатқанда, әуелі аузын толтырып, түтінді жөлемелете будақтатып жіберді. Оны көргенде Бекболаттың көзіне кешке таман басына күл шашқан бұқа елестеді. Сөйткенше болмады, жел тұрып түтін азырақ серпілейін деді. Ықаң тұтатып алған соң ауызынан жел жіберіп, түтінді айдап, шылымын сұқ қолымен ортаң қолының арасына қысып рақаттанып отыр екен.

Әлдебіреу Ықанның шылым тартқанын осынша сөз қылғаны несі дер-ау! Десе, жетпегендігі де. Мұнда үлкен мән бар. Көңіліңді қына, көзіңді торта басса, күйінсең, өкінсең қайғыңды ұғар, сөзіңді тыңдар жан болмаса, қайғыға қарсы тұруға қайратың жетпесе, ішке толған қапырықты шылым, насыбай, апиын, арақ болмағанда немен сейілтер едің? Дәрігерлер темекі де, арақ та, апиын да у дейді. дененді улайды, тамырыңды қуалайды, қаныңды бұзады, дертті қылады, жасыңа жетпей қартайтады, өлтіреді дейді. Әлде көңілдің шері

у емес пе? Ол жаныңды жемей ме? Әлде мейірімсіз қорлық, зорлық, жауыз өмір у емес пе? «Зәрдің басын зәр алар» деп неге айтыпты? Әлім де, ілім де ұлын зиянын өзгелерге айта берсін, біз Ықанның шылымқұмарлығын сөге алмаймыз.

Сөге алмаптынымыз: Ықаң (шын аты Ыстыбай ғой) бұрын үлкен қалада тұрып, атбекеттік құрып, арғымақтың, арақтың игілігін көрген, орыстан қатын алған. «Керекең»¹ тұсында құрылтай мүшелерінің тізіміне де ілінген, өзінше болған-толған кіс ғой. Қызылдар келісімен сол салтанатты тұрмыстан жүрдай боп, шаштың ағында, өлер шағында ел тауып, осы қалаға келсе де, пәтер, отын, үй-сайманға жарымай, қызына пальто, ұлына етік таба алмай, кәрі кемпірі құлағын күнде мүжуші еді. Өзі бір бөлімнің бөлімшесінде (подотделде) орынбасарлық қызметін атқарушы еді. Енді Ықаң қайдан оңсын? Ашы темекісін бипаздап тартпағанда, Ықаң енді не бітіреді? Қой, Ықаң байғұсты не қыласыз? Тыпаң болмаса?

Тыпаң, міне, жаңа ботинкасын көлденеңдетіп, екі аяғын айқастырып отыр ғой. Қара шұға шалбары да (ескінің жұрнағы ғой), қоңыр пенжегі де әлі сыны кете қойған жоқ, қайырма жаға тақталы көйлегіне қара шұбар галстук те тағып қойыпты. Тыпаң деп отырғанымыз Тышқанбай деген кісі ғой. Ықаңдай үлкен оқулы болмағанмен, бұрын орын тепкен, беделді кісі болған соң, жұрт «Тыпаң» деп кеткен ғой.

Ықаң да, Тыпаң да дәулет құсы бастарынан үшқан адамдар еді. Ықаң жаңа тәртіпті түгелімен жаратпаушы еді. Өйткені омырау большевик келді де — баяғыдан бергі қызметті де, абырой-атақты да, әдет-ғұрыпты да талқан қылды. оқығаның, білгенің де, сақалыңның ағы да бес тиынға тұрмай қалды. Одан да жаман пәлесі — пенсия. Бола ма, жоқ па — қараңғы. Оның үстіне бірдемесімен жасты бала-шағаның «ұлық» болып, «олай қыл, былай қыл» деп бұйырғаны-ақ батып барады. Төлеген сияқты «құдайға қараған біреуі болмаса, Балташтар, әне бір қилы көздер, кез келгенде сәлем де бермейді. Ал Тыпаң көр-жерден «безобразия», пәлен-түген... деп, қабағын түксітіп бұдырағаны болмаса, Совет өкіметіне пәлендей қарсылы-

¹ Керекең – Керенский

ғы да жоқ, сығалап қызмет қылып, көндігіп келе жатыр. Өйткені Тыпаң тесік табатын епті кісі ғой. Ал Ықаңда ондай еп жоқ, «ну!» деп бір-ақ өлетін кіс еді.

Айтпақшы, Ықаң мен Тыпанның жасы туралы түк айтпаппыз-ау! Ықанды елуде десек те, алпыста десек те үлкен кателескен кісі болмайсың, өйткені маңдай терісі қырысып, бет-аузы тырысып, көзіне торта байланып тұратын кісі ғой. Ал Тыпанның жасын адам біліп болуы қиын, өте күбылмалы еді. Өйткені анкета толтырғанда Тыпаң 45-те болып шығушы еді, жасырақ әйел отырған жерде 30—35-терге түсіп калушы еді.

Төлеген қазақшылығы ұстады ма, немесе бір күніме керегі болар деді ме — жастардың қатарында бұл екеуін де қонаққа шақырған еді. Оған бұлар «біз де жас екенбіз» дегендей әлдеқандай боп, дарлиысып келіп отыр еді.

Тыпаң қыбыржып қарап отыра алмайтын кісі ғой.

— Қалай, Төлеген? Қызмет жақсы ма?.. Немене, өнеугі қалашылардың астығын қайтарттыңдар ма?.. Бұлары тіпті безобразия ғой... — деп, қазаққа қабырғасы қайысатынын білдіріп, зорлық, зәбір көрген қазақтардың арызын сөз қып отырды. Тыпаң әлде бірденені көптіріп айтқанда, Ықаң көзін ежірейтіп:

— Е, разве?! Е, разве?! — деп, таңырқағанын білдірді. Ықаңның таңырқайтын да жөні бар, өйткені баяндама, отчет, анкета, нұсқау секілді есепсіз мол қағаздың ішіне кіріп кетіп, басы қатып, сыртқы дүниеде не болып, не қойып жатқанынан хабары кем еді. Дала қазағының не күйде жатқанын сұрап білейін деген пәлен ой да жоқ еді.

Әңгіменің көбі жалақы, пәтер, отын, темекі — қысқасы, күн көріс жанынан болды. Сөйтіп отырғанда, жуан портфельдерін қолтықтаған өңшең қылқан кескендей жас комиссарлар да келіп қалды.

Бұл келген төрт жігіттің бірі: қошқар туған қозыдай келбетті, бітімді Ақбала еді, енді бірі келбеті де, киімі де қонырлау, жүріс-тұрысы да солапаттау Балташ деген жігіт еді, одан соңғы дүрдек ерін, жалпақ мұрын, бір көзін аса, бір көзін баса қарайтын Доға деген қара бұжыр жігіт еді. Төртіншісі — Доғаның жанында ершіктеп, Балташтың жанында шапашоттай жылмырайған Жорғабек деген кісі

еді. Анау — губерниядан келген Ақбала, мынау — уездін бастығы Балташ, Доға — «Әкбөлбас»¹, Жорғабек жер бөлімінде қызмет етеді. Комиссарлар саусылдап кіріп келгенде Төлеген:

— Ә, келіңіздер, келіңіздер! — деп алдарынан жүгірді. Біздің Бекболат та ұшып түрегеліп, босағада қаздыып тұра қалды.

— Ә... — деп Тыпаң да қутындап түрегелді.

Ықаң түрудың да, отырудың да есебін таба алмай: «Е» — деп күшеніңкіреп, орындыктан бөксесін тиер-тимес көтеріп, бүкшиді.

Тыпаң бір-екеуінің қолын ұстап, қалған екеуіне:

— Бүгін біз көрістік қой? — деп, өтірік жымыған боп жатыр.

Ақбалаға қарап Ықаң басын қылқын еткізді. Бір шетінде тұрып Бекболат та қалақтай алақанын қырынан жапсырып жатыр.

Комиссарлар қалай болса солай портфельдерін лақтырып тастады. Балташ кроватьға барып серең ете түсті. Жорғабек Тыпанды сағалап орын алды... Ақбала отырмай, үстелден кітаптарды алып, аша бастады. Доға әйнек алдына жеке отырып, бір көзін қысып қойып, шылым тартты.

Өңшен жақсы киінген «төрелер» кие-жара келіп, үйді билеп кеткен соң, Бекболат қымтырылып, әрқайсысының бетіне бір қарап, босаға жақта тұрды да, орындықтың шетіне таман ептеп отыра қалды.

Төлеген бір кіріп, бір шығып, ауыз үйге барып, пышақшанышқыларын сылдырлатып, тамақ дайындап жүр.

Ақбала бір кітапты қолына ұстап тұрып:

— Еи, мынада Каутский де бар ғой, — деді.

Төлеген ауыз үй жақта жүріп:

— Бізде Энгельс те бар, Маркс болудан да дөмеміз бар, — деді.

— Уай, қойшы! Сен Маркс боп жарытпассың, — деп төсекте жатып Балташ кекей сөйледі.

Жорғабек пен Тыпаң ымы-жымы бір кісіше бастары түйісіп, күбірлесіп, күлісіп, бірдене айтысып отырды. Тегі, арақтын жайын сөйлесіп отырды білем, Жорғабек:

¹ Әкбөлбас — жер бөлімінің бастығы

— Ішуге неге болмасын? — деп қалды.

Бұл мәжілісте адасқан қаздай ана шетте жалғыз қалған Ықан, бұл жақта Бекболат еді. О кісі төмен қарап тағы да шылым жасауға кірісіп еді. Шылымын тұтатып алған соң, Ықан теріс қарап аяңдап жүрген Ақбаланы нұсқап, Тыпанды ақырын түртіп:

— Бұ қай бала? — деп сұрады.

— Губревком члені — Ақбала деген жолдас, — деп Тыпан аузын толтыра жауап берді.

О кезде губревком члені естімеген кісіше, олең айтқан болып ыңылдады. Аяңдап жүріп әдемі кроватька, масаты кілемге, барқыт орындықтарға көзі түсті, қабырғалағы ілулі Ленин, Троцкий жолдастардың, олармен қатар Төлегеннің суретін де байқады, шкафты, үстелді, ана жактағы киімдерді де шолып өтті. «Тұрмысың жарайды, жігітім! Қонақ шақыратын жөнің бар екен» деген мәнде аяңдап жүріп:

— Үм-үм... да... — деді.

Үездік жерде кімдер қызмет қылады? Кім қалай тұрады? Кімге сенуге, кіммен істеуге болады? Олар немен шұғылданады? Қандай кітап оқиды? Орыстармен арасы қандай? Кедейшіл, байшыл, адамы, арамы қайсы?.. Міне, мұндай нәрселерді білуге Ақбала құмар еді. Әлгі олай-бұлай аяңдап, әр нәрсеге көз салғанда «үм-да» дегені — «сенің жайыңды да білдік» дегендей бір қорытынды пайда болып еді. Ақбала тұтқиылда Балташтың қасына тоқтай қалып:

— Мұндағы байлар, тегі, жақсы тоналған ғой? — деді.

Үйдің төбесіне қарап, шашын үрпите укалап, «сен коммунист болсаң, мен де коммунистпін» деген түрде шалжиып жатқан Балташ оқыс сұрауды естіген соң, еңсесін азырақ көтеріп, мойнын қыңырайтып, бір көзін сығырайтып:

— Е, сболыштарды өкіртті ғой! — деді. Онысы «бай итгі қанша тонаса да, менің қыртыма келмейді» дегені еді. Өйткені Ақбаланың не оймен сұрағанын білмей, өзінше байшыл, келеишілдігімді сынағалы сұрады ғой деп жорып қап еді.

Сұрауына Балташтың теріс мән бергенін Ақбала сезе қойды да, оған сенімін сездіргелі:

— Сол мүліктер орыстардың қолында кетті ме? Қазақтардан да пайдаланушы болды ма? — деп сұрады.

Бұл сұрауға бәрі де құлағын тігіп антарыла қалды. Балташ барқыт орындықтарға қарап:

— Е, мекемеге келген мүліктен біздің кейбір жігіттердің де алып, ұстап жүргені бар, — деді.

О кезде ана жақта жүріп, құлағы шала-шарпы шалып қалған Төлеген де жетіп келіп, Балташқа қарап:

— О не? — деді.

Балташ «саған келген пәле жоқ» деген кісіше, бетін тыржитып:

— Жай, әншейін, — дей салды.

Төлеген әнтек қипалақтап тұрып:

— Көне, жолдастар! Тамаққа жүріңіздер! — деді.

Қонақтар керенау қозғалып, ауыз үйге қарай аяндасты. Олардың арт жағынан келіп Бекболат та бір шеттен отырды. Жас «төрелер» Бекболатты жан екен деп елеп, кім деп сұраған да жоқ. Бекболат әнтек оған қорланып, ішінен оларды ұнатынқырамай отырды.

Тамақ мол болды.

Алдымен ортаға туралған ет қойылды. Оның артынан кеспе келді. Одан кейін домалақтап қуырған шапқан ет тартылды. Соңынан қарбыз сойылды.

Етті үстелге әкеліп қойысымен, Төлеген төргі үй жақтан ішіне тығып бірдеңе алып келіп еді, Тыпаң жымын ете түсіп, білмегенсіп:

— Сенің қолыңдағы не? — деп өңірінен тартты.

— Ештеңе емес... Кішкене әлгі не еді... — деп қолын үстелдің астына таман ұстап, қипалақтады.

— Немене, тазасы ма еді? — деп Тыпаң тағы қозғалды.

— Кішкене «боз жорға» еді, — деп Төлеген сыпайы қонағына қарап, жымиды.

— Өй, оның реті болмас, — деп Балташ түсін суытқансып, көзінің қырымен Ақбалаға қарады.

— Біздің құбыжығымыз жоқ, сендер болмасаң, — деп Тыпаң қарнын бүлкілдетті.

— Өзі де пәлен көп емес. Тек «аппетит» үшін, — деп Төлеген мөлдіреген бөтелкені суырып алып, үстелге қоюға ыңғайланды.

Бәрі де бөтелкеге қарай қалды.

— Құрғыр, сен мұны қайдан тауып жүрсің? — деп Жорғабек те бір тамсанды.

Төлеген:

— Елді-күнді бірдеңе болған да. — дегенде:

— Бұл табатын жерін біледі, — деп Доға да бір көзін сығырайтып тамсанды.

— Бүгін кешке заседание жок па екен? — деп Балташ Тыпаңа қарады.

— Бүгін жок қой... Өзі де бір шатынап тұрған нағыз білем, — деп, бөтелкеге қылмыңдады.

Бұлар солайша сөйлесіп жатқанда, Ықаңның екі көзі бөтелкені ішіп-жеп бара жатыр еді. Ықаң арақ татпағалы қашан. Мынау — бір дәулет қой! Әттең дүние, өзіне дербес тиер ме еді!.. Жұрт олай-бұлай десіп, арақтың градусын санап, қипақтап отырғанына Ықаң шыдай алмады. Алдында тұрған стаканды ұсынып:

— Бү жарықтықты әуре қылмай күйшы, қарағым! — деді.

Жұрт ду күлді. Манадан бері сыпайысып отырған Ақбала да:

— Ақсақал айтты ғой, күй енді! — деді.

Төлеген жымыңдап:

— Жөні со ғой! — деп даяр тұрған суды қосып, стакан-дарға құя бастады.

Балташ жан-жағына алаңдап, Бекболатқа:

— Әне бір әйнектің шымылдығын түсіріп жіберші, — деді.

Қонақтар стакандарын көтеріп:

— Кәне, мұны кімнің құрметіне ішеміз? — дегенде, мұндайда көсемсіп отыратын Тыпаң қыбыржып, Ақбалаға қарап:

— Жана келген қонақтың құрметіне ішу керек шығар, — деді.

Ақбала жұтып алғандай:

— Ол жарамайды. Басқа бірдеңе үшін... Әлеуметтік маңызы бар жұмыс үшін демесендер. — деп өзінің әлеуметшіл екенін, өзін көтермелегенді қаламайтынын білдірді.

Сол кезде Балташ ұшып түрегеліп, стаканды көтеріп:

— Жасасын Совет өкіметі! — деп әркімнің стаканына бір шағылыстырды.

— Жасасын! — деп бәрі де шу ете түсті. Жалғыз-ақ Ықан. Тыпандардың көз күйрықтары ұшырасып қалғаны болмаса, «жасасын» деген дауыстың кемдігі болған жоқ. Қайта Тыпанның «жасасыны» басым шықты.

Екінші көтерісте — большевикті, үшіншде — қазақ автономиясын, одан кейін — жаңа қонақты, ең аяғы үй иесін де жасатқызып, арақ бірте-бірте ішіле берді. Тек Бекболат бұл көтеріске қосыла алмай, көзі бажырайып, шанышқымен әлек боп отырды.

Бір бөтелке спирт екі жарым бөтелке арақ болды. Арақ ішілген сайын, күлкі көбейіп, мәжіліс қызуға айналды. Ақбала губерния жұмысын үш есе арттыра мақтап, өздері тындырып жатқан болды. Манадан бері салқындау отырған Доға мен Балташтар да Тыпаң мен Жорғабектердің қалжынына күлақ қойып, кейде олармен бірге күлісіп те жіберді. Ықан көбінесе араққа дәнделді. Ет жағына келгенде Доға мен Тыпаң битін салды. Манағыдай емес, қонақтар қызарып-қызып сөйлегенде бірін-бірі тізеге салып қалып, бірінің иығына бірі асылып, көздері кішірейіп, стаканды кейбірі түсіріп алып, шылымдар да қалай болса солай үстелде жатып қалатын күйге ұшырады. Орысшаласу, түтін салысу, күлісу... мидай араласты. Тамақтан кейін қонақтар төргі үйге кетті. Бұлардың сөзі де, өзі де Бекболатқа түсініксіз көріне бастады. Бұларды басқа дүниенің адамдарындай, өзі мен олардың арасын жер мен көктей көріп, оқымағанның кемдігін Бекболат сонда бір қатты сезді.

«Бұлар да өзіміздей жігіттер-ау! Оқысақ біз де осылардай боламыз-ау!...» деп азырақ күндегендей боп отырды. Әйтсе де өзін елемегеніне қорланып, намысы келді. Оларды да кемітпек болды. «Түтін бүрқыратып шылым тартқаны, арақ ішкені, қағаз шимайлағаны, орысшаласқаны болмаса, бұлардың өмірінде не қызық бар? Тар үй, тар көшеде, анау ұлан байтақ даланы, асқар Алатауды, жасыл орманды, ит жүгіртіп, күс салғанды көрмей неғып шыдап жүрді екен?! Неғып бойы жазылады екен?! Япырау, бұлар мүлде осыған үйреніп алған-ау! Әке-шешесін, ел-жұртын бұлар да ойлай ма екен? Бұлар да бізге ұсап Ақбілек сынды қызды жақсы көре ме екен» деген ойлармен ауыз үйде отырып қалды.

Матүшке келіп, орындықтарды қозғап, үстелдегі ыдыс-саймандарды жия бастады. Бекболат матүшкеге оралғы бола берген соң, тысқа шығып, қолын жуып бой жазды. Өйткені шылымның түтінімен басы зеніп қалған екен.

Есік алдындағы тепкішеkte Бекболат бір қыдыру отырып қалды. Ауруханада ағып тұрған Жылтырдың сөзіне басы даң болып, Бекболат тезірек елге кетсем екен деп бір ойлап еді. Енді мынау өншең орысша сөйлескен, шылым тартқан, арак ішкен, пысық, бықысқан қазақ әкімдерін көрген соң, тағы да елі есіне түсті. Тағы да елге қайтқысы келді. «Бұлардың шінде елеусіз бөтен кісі боп отырғанша, мен де өзімді ұғатын, өзіммен қалжындасып, өзімді қалірлейтін жолдастарымды көрсем екен. — деп ойлады. — Ауылдан кісі қатынасатын кезі болса керек еді. Неғып келмей жатыр? Әкей де сөзбен әулігіп кеткен бір түрлі зеңбас адам ғой! Мені керек қылмағаны ма» деп, ішінен әкесіне ренжіді.

Бекболат ауыз үйге кіргенде, төргі үйдегі «төрелер» қызу-қызу айтысып жатыр еді. Бір мезетте Бекболаттың құлағы «Матайдың Әбені», «Мұқаш» деген сөздерді шалып қалды. Мұқаш — кәдімгі Ақбілекті шығарып беретін Мұқаш. Әбен — мұның әкесімен араз боп жүрген Әбен. Екеуі де Бекболатқа керекті кісілер ғой. Бекболат ештеп кіріп, босаға жақтағы бос орындыққа отырып, әңгімеге құлағын тікті.

Сөйлеп тұрған Балташ екен. Үстелде жаюлы жатқан бір қағазды алақанының сыртымен соғып калып:

— Бұл арыздағы сөздің бәрі рас... Бай неліктен бай болады дейсің? Елді жеумен, нашардың қанын сорумен, солардың еңбегімен бай болады. Матайдың Әбені, менінше, елді күртқан, барып тұрған сболыш кісі, ең зиянды элемент. Менінше оның көзін жою керек. Мұқаштың үстінен мына материалды бергізіп отырған да сол сболыш!.. Рас, Мұқашты да мен тап-таза жігіт деп айта алмаймын. Елге зияны тиген де шығар, бірақ оның зияны байға тиді. Ол нағыз — коменес, идейный коменес. «Цель оправдывает средство»¹, — деп орысшалап барып, кроватька отырды.

¹Цель оправдывает средство — жақсы мақсатқа жету үшін жамандық қылса да оқа емес. Автордың ескертуі

— Жолдастар, маған кішкене сөз беріңізші, — деп бір көзін қысып. Доға қолын шошайтты.

Ақбала түмсығын көтеріп. Доганың бетіне қарады да.

— Е. айта бер, — деді.

— Айтқанда былай, — деп Доға бір қолымен мықынын таянып, мардымды кісіміп сөз бастады:

— Матайдың Әбені бай екені рас, болыс болғаны да рас. Значить, ол елге беделсіз емес, беделі бар. Бірақ күр бай екен деп, байдың бәрін бір күнде жоқ қылуға бола ма? Болмайды ғой. Значить, мынау арыздағы сөздің көбі бекер... бекер. Мұны жазып отырған белгілі отшайынның Тақырдың Жылтыры, Жылтыры. Оның қазір қылмысы мойнына түсіп, аристабайт етіліп отыр, етіліп отыр. Значить, бұл арызды қолданып іс қылуға болмайды, болмайды... Ал Мұқаш болатын болса, о да тонын партияға айналдырып жамылып жүрген бір қу, бір қу... Значить, оның ойы — болыс болу, болыс болу... Осы күні партияға ұры-қарылар да кіріп кетіп отыр. Жаман ауыл ячейкесіне жеті ұры жазылғаны кеше секцияда мәлім боп отыр, мәлім боп отыр... Значить, Мұқаш сияқты жігіттерді таза коменес деуге болмайды, болмайды. Оның қылмағаны жоқ: елді ақтарға шапқызған, талатқан, қыз, қатындарын бастырған, бастырған, шығарып берген... — деген кезде Төлегенге бір қарап қойды. Төлеген қызарып төмен қарады. Бекболат та жерге қарап кетті.

— Иә, значить, оның материалы, міне, қолда отыр. Значить, ол материалды тексермей, оны қызметке сайлауға болмайды, болмайды... — деп Доға көбінесе қолымен, басымен сөйлеп барып сөзін бітірді.

Ол бітірген кезде «маған, маған...» деп Балташ та, Тыпан да көтеріліп, қозғалып қалды. Ақбала:

— Ана кісі айтсын, — деп Тыпанды нұсқады.

Доганың Мұқашты жамандағаны Бекболатқа ұнаса да, Матайдың Әбенін жақтап сөйлегені ұнамады: «Мына кісі не дер екен» деп Тыпанның ауызына қарай қалды.

— Ау, жігіттер, жолдастар! Бұл жұмысқа қызуламай, қазақшылап қарайықшы. Жастар, жолдастар, сендер коменес болсаңдар да, қазақсындар ғой. Қазаққа бәріміз де қызмет етеміз деп жүрміз. Қашаннан бері етіп те келеміз...

Сендерден гөрі бір көйлекті бұрын тоздырдық қой, қазақ-тың жайын жақсырақ білеміз десек, мақтанған болар ма екеміз, — деп, «осы сөзім қалай шығып кетті?» дегендей Тыпаң бәрінің бетіне жағалай бір қарап қалды.

«Қазаққа қандай қызмет қылғаныңды білеміз» дегендей Балташ тыржиып, теріс қарады. Жорғабек «мынау бүлдірді-ау!» дегендей біресе Ақбалаға, біресе Тыпаңа қарап, қабағын түйді. Доға «айта бер!» — дегендей бас изеді. Ықан шылымын орап, өзімен-өзі болып, жем шокитын күс түмсыктанып, үстелге төніп қап отыр еді. Төлеген бұл әңгімеге қатысы жоқ кісіше төмен қарап, оттықты шыр көбелек айналдыра берді. Балташтың жаратпай отырғанын Тыпаң да байқады:

— Әншейін тек үлкендік . ағалық жөнінен неткеніміз болмаса, біз қатысатын да сөз емес еді. — деп манағыдай емес, жасып қалды. Тыпаңның мұнысын естіген соң Ақбала:

— Жок, жок, айта беріңіз. Сіздің пікіріңіз де керек. Ел жайына сіздер қанық екендеріңіз рас, — деп қуат берді. Оныкі де қулық еді. Қулық екенін Тыпаң да түсінсе де, қызып алған кісі — ер келеді ғой. «қашанғы қорғалай береміз» дегендей, сөзін тағы бастады, манағы «қазақпыз ғой» деген сөзден енді қашайын деп.

— Сөздің шынына келейікші, — деп тамағын бір кенеп алды: — Бұл шатақ жұмыс. Сартау елі қып-қызыл партия... Партиялықпен екі жағы да арызды жаудырып жатыр. Пәле салу, өтірік шағым дегеніңіз құдай сақтасын... Айтпақшы «құдай» деген сөзді не қылмаңыздаршы, сөздің аялғысы ғой... — деп тағы бір саскалақтап қалды. — Өзге толып жатқан қағазды қояйын, мысал үшін жақында ғана болған мына бір оқиғаны айтайын. . — деп, өнеугі пошта талату туралы Жылтырдың айтқан хабарын сөйледі. Соны сөйлеп болып: — Міне, осының қайсысына сенуге болады? Қазақтың өтірігіне, жаласына адамның көзі жетпейді... — деп бір қойды. Жалпы қазақтың кемшілік мінездерін бұлдыратып суреттеп келіп, аяқ кезінде сөзінің бетін Әбен жаққа бұрды. Әбен газет-журнал оқитын көзі ашық адам екенін, мектеп ашып, бала оқытып жатқанын, елдің кедейлеріне кәсіп тауып беретінін, үй тұрмысын, шаруа-

сын мәдениетті елдің қалпына түсіріп, елге үлгі болып тұрғанын, қазақ оқығандарына жәрдем беретінін, қашқан ақтардың шашыраңды отрядтарын қырып, қазақты жауынгерлікке үйреткенін, елін шапқыншылықтан қорғап қалғанын, игілік іске, алдымен халыққа басшы болатындығын, бір дуан елге беделі барлығын, онымен жауласса, ел бүлінп, көтеріліс боп кететінін — бәрін де сыпайы, майда тілмен айтып келіп, сөзін тоқтатты.

Тыпанның сөзі недәуір әсерлі болғаны ғой. Балташ жүген көрмеген бас асау жылқыша басын жұлқып тастап, қабағын түйіп, сөз сұрап, өршіп отыра алмады. Доға «ақтан тигіздің, жарайсың, сабазым!» деген кісіше, ма-сайрап, қыли көзін ашып-жұма берді. Балташ жұлқынса да, Ақбала үлкен жерден келгендігін, тәртібін көрсеткелі сөзді Жорғабекке берді.

Жорғабек жорғалап алды да кетті. Ол Балташтың сөзін де теріс деген жоқ, Доғаникін да кеміткен жоқ. Тыпанның кейбір сөзін де дұрысқа шығарды. Бұл әңгімені пәлендей үлкейткен де жоқ, қазақ арасының қашаннан келе жатқан шатағы, оған бола артық айтысудың да қажеті жоқ, әңгіме онда емес, қызықтың келшекте ел болуында, ел болуы үшін алдымен оқу керек, дұрыс сот керек, анау керек, мынау керек, оның бәрін істейтін қазақтың ендігі жастары, жастарда өзара бірлік болуы керек, ақылдасып іс қылу керек, бар үміт жастарда... деп жастарды мадақтай, бірлікке шақыра, дәнекер бола сөйледі. Қалайда Жорғабектің сөзінен белгілі бір қорытынды шығару киын болды.

Бұл айтысты есітіп отырған Бекболаттың кімдікі дұрыс, кімдікі теріс екеніне ақылы жете алмады. Әйтеуір Мұқашты жамандағанды тәуір көре берді. Одан өзгесін артық керек қылмады.

Бұл қалай болды? Бір жағы Әбенді өлгенше жамандап, Мұқашты мақтады. Енді бір жағы Әбенді көтермелеп, Мұқашты іске алғысыз қып шығарды. Бұлардың бір ауыз бола алмаған себебі не? Ол себеп ашылмады ғой. Ашылмайтын жөні бар. «Қайсы?» десеніз, ол мынау:

Балташ — уездің бастығы. Оның руы, атасы басқа, басқа уездің жігіті. Бұл елдің жайына жетік емес. Бірақ Балташ кедейдің баласы, қолынан келсе, өзі де кедейшіл бол-

ғысы келеді. Ол мына Доғаларды, Төлегендерді жаратпайды, ел жұмысына араласқан, былғанған деп есептейді. Балташ жоқта Доға мен Тыпаң Сартаудың болысын түсіріп, Әбеншіл біреуді қойған. Балташ келген соң оған ренжіп, үлкен кемесерлігін кылып, ол елге Күренбай етікшіні болыс қойып жіберген. Күренбай содан бері Балташтын кісісі болып, осы қаладағы бір тәуір келіншекпен тамыр қылған. Онымен де тұрмай, Күренбай Балташқа пальто қылатын күзен жиып берген. Балташ акша беріп сатып алса да, сол күзеннен өзі қауіптеніп жүретін. Күренбаймен ымы-жымы бірігіп, Әбенді жамандаған сөздерін көп естіген. Оның Әбенді оңдырмай отырған мәні сол.

Ал Доға ше? Доға да шет жердің адамы, қаладағы жатақтың баласы. Бірақ Доғаның нағашылары Әбен руынан болатын. Доға Сартау еліне сайлануға шыққанда, Әбен оны «жиен» деп, қолын сүйіп күткен, көк жорғасының майын берген. Ол ол ма? Доға дүниені де теріс көрмейтін жігіт қой; қалтасына жұмсақ қағаз да салынған. О да аз ғой. Доғаның ойында бір сұлу қыз алу да бар еді. Сол қыздың реті Әбен жақтан келе ме деп дәмеленуші еді. Неліктен оның сұлу қызға құмар боп жүргенін кейін естірсіз. Әзір түсін ашпай тұра тұрайық.

Тыпаң ше? Ой, Тыпанның өткен замандағы істерін санап бітіре алмаспыз. Тыпаң о баста Әбеннің тілмәші еді ғой. Кейін Мировойда тілмәш болып, бағы көтерілген ғой. Тыпанның руы да сол ел, алып отырған қатыны да сол елдің қызы. Әбен тірі тұрғанда. Тыпаңа не дәркер деісіз? Қаза беріп не қылайық, осы да жетер.

Ал Жорғабекке жол болсын? Бү кісі оқуды кешірек бітіріп, әлеумет жұмысына жаңа араласқан. Бұл өзі бір атақты болыстың баласы. Гимназияда оқып жүргенде-ақ зерек, пысық, шешен бала болған. Содан әлі пысық, бірақ Колчак заманында көрнекті орында қызмет етіп, көзге түсіп қалып, қызыл келген кезде елде қашып жүруші еді. Қызметке қазақ оқығандары керек болып, өткен істерге кешірім жарияланғаннан бері Жорғабек жақында келіп, жер бөліміне кіріп еді. Оның бар мақсаты: жастарды еппен ұстап, беделін, ықпалын жүргізіп, айтқанын істету еді. Қаза берсек, түпкі ойы — бір үлкен орын еді.

Ол ойы жүрегінің түкпірінде сары майдай сақталып жатушы еді. Сыртқы түрінде ептілік, шешендік, әлеуметшілдік, ішкілік, бүтіншіліктен басқа оғаш мінез білінбеуші еді. Әркімнің бетіне қарай құбылып, өз пікірін әсте сездірмеуші еді. Ол кәрімен де, жаспен де, коммунистпен де, емеспен де жанасып кетер еді. Онда дос та, қас та болмаушы еді. Сыртынан жамандап жүрген адамымен жолыққанда жақсы сөйлесіп кетер еді. Өзінше кумын, жұрттың бәрін алдап жүрмін деп ойлар еді. Төлеген екеуінің мінезінде бір ұқсастық бар секілді еді. Бірақ Төлегеннен гөрі бұл өтімді, тартымды, білімді, беделді. алғыр еді. Бір көрген, бір сөйлескен кісіні тез ұйытып ертіп әкетер еді. Топта сөйлесе, «Жорғабек – жігіт!» дегізер еді.

Жорғабек сөзін бітірген кезде манадан бері зорға шыдап отырған Ықаң Төлегеннен рұқсат сұрап, үйіне қайтты. Өйткені Ықаң бұл айтыстар түсініксіз, жат нәрсе еді. Ықаң қашаннан орыс ішінде жүріп, елден қол үзіп, алыстап кеткен кісі еді, елдің дау-шары о кісінің миына бармаушы еді, ел сөзінен гөрі о кісіге бір рюмка арақ қадірлі еді. Және манағы арақтан жүрегі қобалжиын деді ме, әлде үйдегі кемпірі тықыртар деп қорықты ма, әйтеуір Ықаңа тысқа шығу керек болып еді.

Манадан бері Төлеген түк сөйлеген жоқ. Несіне бой көрсетсін? Доға мен Тыпаңнан қалатын сөз бар ма? Оның сенгені де солар ғой. Өзге жолдастардың сөзін тыңдап отырған Ақбала енді өзі сөйлеуге оңтайланды. Ақбала төңкеріс болғалы топ алдында сөз сөйлеп, көсемдік қылып, ауызға ілініп жүрген жастардың бірі еді. Ол газет-журналда сөз жазатын, баяндаманы да жақсы істейтін, жұртқа «ой, пәле-ай!» дегізгенді сүйетін жігіт еді. Кейінгі жастардың арасында беделі де бар еді. Коммунист партиясына алдыңғы қатарда кіріп, казак жастарының партияға кіруіне де себепкер болып, шынымен коммунист болам деп жүрген пікірлі, білімді жігіт еді.

Ол бір жерде сарылып қызмет қылудан да жүргенді, сөйлегенді, думанды топты тәуір көруші еді. Өзі сөйлеп, өзгелер аузына қарап отырса, сонда оның жаны кіріп, жымың-жымың етер еді.

Ол съездін қаулысын, жаңа шыққан кітаптарды көп оқушы еді. Әсіресе Ленин, Троцкий, Бухарин, Сталин секілді атакты адамдардың съездердегі айтысқан сөздерін қызығып оқып, кейбір әдемі жерлерін, әдемі сөздерін жаттап алушы еді, жаттап алмағанда да, солардың сөз сөйлеу онтайын құлшынып оқығандықтан жадында қалушы еді. Білгіш адамдардың пікірін кейде өз пікірі қылып сөйлеп жіберетін де жерлері болушы еді. Естіген сөзін, хабарын ішіне сыйғызып тұра алмай, айтып салғанды тәуір көріп тұрушы еді. Әсіресе өткен жиылыстарда оның не айтқанын, өзінің не дегенін қайта айтып беруге шебер еді.

Бірақ сонысына карағанда, жеңілтек, ұшқалақ емес, жүріс-тұрысы, бойы сабырлы, айтыс-тартысқа шыдамды, табанды жігіт еді. Өзінің біліміне, өнеріне, шешендігіне өзі сенуші еді. Өзі жеңіліп, жығылып қалған жерлерде де көңілі көп жабырқамаушы еді, өзінше басқа план, басқа шара қарастырып, бір жұбаныш тауып алушы еді, келешектен үміті зор еді.

Ол қазаққа шын пейілмен қызмет етпекші еді, бірақ көп нәрсені қиял қылушы еді. Кейде сондай бір қиялмен алданып жүріп тұрмысқа жанаспайтын істерді де істемек болушы еді. Өз ойын, өз мақсатын жарыққа шығару үшін әмір иесі өзі болғанды қалаушы еді. Уезге келгендегі бір мақсаты да: жастарды өз соңынан ертіп, өзін бір танытып кету еді.

Уездегі қызметкерлердей ел жұмысына араласып, артық былықпаған, параға, беделге сатылудан аман, нағыз әлеумет қызметкері, нағыз майталман болуға өзін арнаған азамат еді.

Сондықтан Ақбала манадан бері айтылып жатқан сөздерге өзінше үлкен мән берді. Ол мән — осы Сартау елінің жұмысы жайлансын деген мән емес, үйездегі азаматтар арасындағы алалық жойылсын деген де мән емес, бірінікін мақұлдап, бірінікін теріске шығарып, бірін-біріне жығып берем деген де мән емес, сол айтыстан шығарып бір іргелі мәселені қозғап, енді өзіме қорытынды туғызуға болды деген мән еді. Ақбаланың бір жақсы жері: сөзді қазақша да, орысша да таза сөйлеуші еді. Ол қазақша сөйледі, Бекболатқа ұғымды болды.

— Иә, жолдастар! Мен енді өз пікірімді айтайын, — деп мұрнын орамалмен сүртіп, төмен қарап отырып сөз бас-

тады.— Мәселе болыс, үйез маштабындағы мәселе болса да жалпы қазақстандық мәселені қозғауға себеп болып отыр, — деп, кеудесін көтеріп, сүк қолымен бас бармағын укалап, басын әнтек шалқитып, қарсы алдында отырған Тыпанның қарнына кадала қарады: мәселе сол қарында тұрғаннан жаман.

— Біз төңкеріске дайындалған ел емеспіз. Төңкеріс бізге көктен түсті. Біз орыс пролетариаты, орыс балшебектері қан төгіп алып берген даяр олжаға ортақ боп отырмыз, — деп бір нығыздап қойды. Бұл сөз төңкеріс болғалы талай айтылып, талай жазылып, иі қанған ескі сөз болса да, Ақбала шыт жаңа сөздей қып айтты.

— Иә, өкімет жалшыныкі, кедейдікі. Жалшылар табы байлар табын жеңіп қашаннан иемденіп жүрген жер-суын, фабрик-заводын, мал-мүлкін астынан аударып алып отыр... Иә, иә, орыста тап күресі басталғалы жүздеп жылдар өтті. Бізде тап тартысы өлі басталған жоқ. Ол неліктен? Әлде бізде бай, кедей, жеуші, жегізуші жоқ па? Әлде біздің елімізде қой үстінде бозторғай жұмыртқалап тұр ма? Жоқ, жолдастар! Жеу, қанау, жаншу, зорлық, қиянат деген нәрселерден бізде көз тұнжырайды. Бірақ өкімет байлардікі, күштілердікі болғандықтан жылауқордың көз жасы көрілмеді, тілегі берілмеді. Іштен тынып, қапа боп, итшілеп күнелте берді... Иә, иә... бай тегіннен-тегін бай болмайды. Елдің байлығын, қанын сорып, малайдың еңбегін жеп бай болады. Бұл талассыз шындық. Әлгі Әбендердің бай болу себебі сол. Оған дау жоқ. Иә, иә... бізде кедейлер табы деген тап болып, байларға, жауыздарға қарсы тұра алмауы қалай? Олар да жан емес пе? Өз пайдасын, өлерін білмегені ме? Міне, бұған түрлі себеп бар. Бізде жалшылар, кедейлер бас қосарлық, ұйымдасарлық, мұн-мүктажын сөйлесерлік фабрик-заводтар сияқты ордалы дүкендер болмады. Езілген, жаншылған кедейдің басы бірікпей, әр төбенің түбінде бытырап жүрді. Шын мәнісінде бізде пролетариат болған жоқ, болса да олар әлі аз, енді бізден жалшылар шықпак, өйткені фабрик-завод кәсібі бізге де орнамақ. Кен жұмыскерлері бізде бұрын да бар ғой... Иә, иә... біздің кедейлеріміз, жалшыларымыз ақтан қараны айыра алмайтын, көзі соқыр бол-

ды. Иә, кедей баласы соңғы жылдарда ғана оқи бастады. Бұрын төрелердің, ақсүйектердің, байдың, болыстың баласы оқитын... (Жорғабек естімеген кісі боп, теріс карайды)... Иә, онсын бізде ру таласы деген пәле бар. Ру басы ақсақал, атқа мінерлер өз пайдасына бола ру-рудың кедейлерін жауластырып, кедейді шокпар қылды...

Иә, енді, міне, кедейдің өкіметі келіп отыр. Кедейді сүйе, кедейге теңдік әпер, кедейдің көзін аш, шаруасын түзет деп отыр. Кедейді сүйеу бізге керек пе? Керек. Тап жігін, тап тартысын ашуымыз керек пе? Керек. Қалай ашамыз? Қандай шаралар қолданамыз? Міне, мәселе осында, — деп қалтасынан шылым алып тұтатып, бір сорды да, сөзін тағы қозғады. Тыңдаушылар «тап тартысын қалай ашар екен?» дегендей, еңселерін сала құлақ қойды:

— Бұл мәселе туралы губернеде екі түрлі ағым бар... Жазаласа үш түрлі ағым бар деуге де болады. Бірақ мен үшінші ағымды ағым екен дегім келмейді. Өйткені олар бізде тап жоқ, тап тартысы деген орысқа еліктегендік. Бұл болмайтын әңгіме деседі, — деген кезде Жорғабекке көзінің қырын бір жіберіп қойды. Жорғабек «маған айтып отырсың ғой» дегендей, артынан мықтайтын кісіше көзін бір қысып қойды.

— Біздер, қазақтың коменестері, ол пікірді қолдай алмаймыз... Біз төңкеріс жолына түсуіміз керек... Иә, сонымен екі ағым бар.

Бірінші ағымның айтатыны: қазаққа төңкеріс жасау керек, байдың жер-суын, мал-мүлкін, жазаласа артық қатынына дейін кедейлерге тартып әперу керек, пышак үстінен бөліп беру керек. Бай, кедей деген айырманы жойып, қолма-қол теңгеру керек. Әйтпесе бай қолында малы тұрғанда, жері-суы тұрғанда, өмірі кедейге теңдік бермейді деседі. Бұл ағымды бастаушы кейбір орыс жолдастар, оларға қосылатын біздің Жақсылық етікші тәрізді қаланың да кедейлері және кейбір шолақ ойлы жастар... — деді. Соңғы сөздерінен Ақбаланың өзі бұл ағымға қарсы екені көрініп қалды. Өзіне қарсы кісілердің пікірін шолтитып, ондырмай сөйлейтін, өз пікірін дәлелдеп, нығайта сөйлейтін айтысушылардың әдеті ғой. Ақбала да осы жолды тұтынып, анау ағымдарды кеміте сөйледі

— Ал екінші ағым айтады: ондай тоңкерістен мән шықпайды, онымен кедей теңелмейді дейді. Бұлардың дәлелі...— деп, көп сөздермен дәлелдерін санап, түсіндіріп өтті. Ол дәлелдері: осы күнде байдың малын тала десе, бұзақылар талап кететіні, кедейлер байлардың малын пайдаға асыра алмай, жау малындай ішіп-жеп қоюы, сөйтіп, жалпы мемлекеттің байлығы кемүі, сол кездегі дерт, жұт, ашаршылық, соғыс елдің шаруасын күйзелтуі, байды кедей қыламыз деп жүріп, кедейді бай қып алу қаупі, кедей оңай олжаға қызығып, еңбекке үйренбей кетуі, елді еңбексіздікке үйрету — социализм, коммунизм жолына қайшылығы, кедей ақыл-ой, сана-саңылау жағынан теңелмей тұрып, жалаң малмен теңеле алмайтыны... Тағы сондай көп сөздерді айтып келіп: — Кедейді оқытып, көзін ашу керек, ұйымдастыру керек, әкімшілік, сот кедейдің қолында болу керек, кооператив, артель ашып беру керек, кедейді отырықшы қылу керек, кәсіпке үйрету керек! — деп бір тоқтап, сөніп қалған шылымын тұтатып алды. Содан кейін:

— Бай, кедей, тап мәселесіне бізде осындай негізгі көзқарас болу керек. Әбен жалғыз емес, Әбендер көп. Олармен біз алысуымыз керек, мүмкін ұзақ алысармыз. Өйткені оларда амал-аңда көп. Олар тесік таба біледі. Олардың агенті уез түгілі губернелік жерде, кіндікте жоқ емесін қайдан білеміз? Алдымен жуандардың ықпалынан, рушылдықтан, қазақ азаматтары, өздеріміз тазаруымыз керек, өзіміз тазармасақ, еш нәрсе жасауға болмайды, — деп сөзін тоқтатты.

Ақбаланың сөзі күшті шықты. Күшті шықса да, бұл тыңдаушыларға ұнамады. Алдымен «тап тартысын ашу керек» деген сөзі Жорғабек пен Тыпаңа ұнамады. Өйткені бұл екеуі әлгі кекетіп өткен үшінші ағымның адамдары еді. Бұлар қазақтың жауырын жаба тоқып, ел қылушылар еді. «Байдың жер-суын, малын тартып әперу керек емес» дегені Балташқа ұнамады. Өйткені Балташ шынымен кедейшіл жігіт еді. Бірақ Балташ айтысуды ойланса да, айтыспады. Өйткені манағы екі-үш рет сөз бермей, тоқтатып қойғанды ол кек қып отыр еді, оның үстіне «бірінші ағымдағы шолақ ойлы жастар» деген сөзі де бұған жайсыз келді. «Айтыса қалсам, мені де шолақ ойлы» деп

санаи ма деп қауіптенді. Және «Өзіміз тазаруымыз керек» деген сөзі де бұған арнап айтылған тәрізденді. Айтысуға өзі тығылып қалған кісі, толық дәлелдері де болмады. Өйткені Балташтың білімі де Ақбаладан гөрі кемірек еді. Бұл жиналыстағы білімі тәуірлеу, кітапты көп қарастырғаны Жорғабек еді. Жорғабек қабағын түйңкіреп алып, бірнеше сұрау берді. Сұрауларының сарыны мынау тәрізді еді:

— Орыстардың жұмысшыға, мұжыққа тұтынған шараларын, жолдарын өзгертпей, қазаққа да тұтынам деп ойлайсыңдар ма?

— Тап жігін ашуға, қазақтың қазіргі, бұрынғы тұрмысында қандай қолғабыс етерлік шарттар, жағдайлар бар?

— Тегінде тап тартысын саясаттың, өкіметтің күшімен жүргізуге бола ма?

— Қазақтың келешегіне қалай қарайсыңдар?

— Мал баққан, егін еккен, өнерсіз, білімсіз жұртта социализм орнайды деп Маркс айтқан ба екен? Мұндай оқиға, тәжірибе тарихта болып көрді ме?

— Жер жүзінде әлеуметшіл төңкеріс болмай тұрғанда, бір мемлекетте социализм орнатуға бола ма?

— Социалдық шаруаны қалай жасамақсыңдар? Қазақ капитализм дәуірін кешіре ме, социализмге бір-ақ секіріп өте ме?.. — деген тәрізді.

Жорғабектің сұрауларын Ақбала ішінен ұнатқан жоқ. Өйткені жауап беруге артық дайындығы да жоқ, түйдегімен келіп қалған, тосын сұраулар еді. Алайда, сыр білдірмейін деп:

— Бұл сұрауларыңызға мен қазір жауап беруіме де болады... Мәселен, капитал дәуірін қазақ басынан кешірмеуі мүмкін, өйткені енді дербес бай, саудагер болмайды (онда НЭП жоқ кезі). Бірақ бұл арада бұл сұраулардың бәріне жауап беруді артық көрем: біз қазір әрі кішкене қызыңқырап алған кісіміз, әрі Маркс, Лениннен дәлел келтірмеген соң жауабымыз жеңіл боп көрінуі мүмкін. Бұлар өзі тереңірек қарастыратын мәселе. Ал енді былайша, жалпы айта кетуге де болады.

Тегінде, біз орыс еңбекшілерінен бөлек ешбір жол таба алмаймыз. Біз солардың соңынан еріп, солармен қол ұстасып, теңдікке жетеміз. Қазақтың өз алдына саясаты да,

тарихы да бола алмайды. Сондықтан орыстан бөлініп іс қыламыз деудің, терең мәселелерді тексерудің бізге бұл күнде пәлендей қажеті де жоқ. Бізге күнбе-күнгі жұмыс керек. Мұжық арасында тап тартысын жүргізу мүмкін болса, қазаққа да мүмкін: шаруа-кәсіп жөнінен екеуінің пәлендей айырмасы жоқ. Мәдениет жөнінен де мұжық кара үзген жоқ. Біздің айырмамыз тек рушылдықта... Міне, осы жағына біз қатты көңіл бөлуіміз керек... — деген секілді бірталай сөздерді айтып келіп, аяқ кезінде: — Сіз Марксті оқыған көрінесіз... неғып төңкерісшіл болмай жүргенсіз? — деп кекей күлген болды.

— Төңкерісшіл емес екенімізді қайдан білдіңдер? — деп Жорғабек те күлімсіреді.

Бұлардың соңғы сөздері Бекболатқа құран сөзіндей түсініксіз болды. Бастапқы сөздерді де Бекболат әрең тыңдап отыр еді. Өйткені ол сөздердің ішінде Әбен, Мұқаштар бар еді. Сондықтан Бекболат «осылай дендер» деген кісіше:

— Ым-ым! — деп орнынан түрегелді.

Тегінде, күсбегілер, аңшылар өз сөзінен басқаға топас-тау келеді ғой. Бекболат та осы жолы өзінің топастығын байқайын деді; қай жерде, қай дүниеде отырғанын өзі де білмеді. Сөз көбейген сайын басы қатып бара жатқан соң, тысқа жөнелді.

* * *

Тұңғыш көбік қар. Тымық қатқақ. Әуе шыныдай, аттың ізі баданадай. Қаладан шыға беріс тепсеңде шерттіре аяңдаған екі атты. Бергінің мінгені — екі танасқан, ешкі бас, құлан сан тобылғы торы. Әсем басады, қарды уыстап лақтырады. Өйт шіркін! Шерттірі! Шерттірі! Құйысқан — қысқа, ер — ықшам, үзенгі — аяқтың ұшында. Тақым жабысқан. Сұр күшлі ақ құба жігіт камшыны сипай түседі. Аргының астындағы — жадағай жирен. Жарау, бірақ торының аяңына ілесе алмай, бүлкіл қағады. Жігіт пәс. Киім көне.

Желдей ескен аяңшылға мінгенің бар ма? Мінсен, білесің: ат үсті адамды аруақтандырады, көңілді көкке серпеді, аузыңмен күс тістейсің!

Торылы камшыны екі бүктеп, анау тауды нұсқады.

— Уай, шіркін-ай! Деген қансонар екен! Өттеген-ай! — деп саптамасын сарт еткізді. Жолдасы:

— Несін айтасын, — деді.

— Бүркітті қайырғалы қанша болды?

— Жаңада, бір-ақ жұма...

— Бүгін шықпаған соң не керек!

— Сонар болмаушы ма еді?

— Күсты ұмытып кеткенсіңдер ғой...

Мұны айтып келе жатқан Бекболат қой. Хабар кеш тиіп, Ақберген ат әкелгенше сол болыпты. Ертеңгі шайдан кейін елге тартқан беті еді. Дәл жүрер күні қар жауып, қан сонар болып қалар ма!

Бекболатта бір бүркіт, бір қаршыға бар-ды. Күстарын көрмегені ай боп қалды. «Мал-жан аман ба?»-дан кейінгі сөзінің көбі күстары болған. Ақберген күстарға жем іздеп, қоян атуға кеткенде, томағасы түсіп қалған бүркіт күшкке талпынып, екі шалғысын қиратып алған екен. Кешеден бергі «өттеген-ай!»-дың — бәрі сол шалғының өкініші еді. Ол екі шалғыны жамап алуға да болады ғой. Сонда да Бекболат биыл бүркітін баптап түлетіп, канат, күйрығын иір сымдай қып алдым ғой деп жүрген жылы еді. Бекболат құсына ренжігенде, Ақберген:

— Біз өзіңізді уайым қып жүрсек... Тәйірі, қолдан келетін нәрсе ғой, — деп жұбата беретін.

Ақберген — Бекболаттың жан жолдасы. Бала жасынан бірге өскен. Қашаннан бергі қоңсысы, жанынан екі елі қалмайтын серігі.

Ақбергенде кәрі шеше, екі сиыр, бір қатын, бір ат, содан басқа мал-жан жоқ. Оразасын өз үйінде ашқан, қысы-жазы үйде тұрған жан емес. Ол әрі күсбегі, әрі мерген, әрі әнші, әрі жақсы жолдас. Бекболаттың әкеден де, туысқаннан да артық сенетін адамы — Ақберген. Өйткені ол білмейтін сыр жоқ. Балалық, жастық, аңшылық, жел бастық, аштық-тоқтық, ойын-күлкі — екеуінің бірге тартқан тауқыметі. Бірге күйінген, бірге сүйінген.

Бес арқан бойы түпсіз құздардан Бекболат үшін Ақберген түлкінің күшігін алған. Аяғын әнтек жазатайым салса, ажал аузын ашып тұрған тік жартастың бетімен шыбынша өрмелеп барып, бүркіттің балапандарын әкелген.

Бүркіт қашқан қаралы күндерде үш күн, үш түн дым сызбай таутас кезіп, үнгірге түнеген. Сақырлаған сары аяздарда бүркітті жауратпаймын деп, ішкі тонына баласындай бөлеген. Әккі түлкіге бүркіттің аяғын шайнатпаймын деп өлерін білмей шауып, қия тастан ат-матымен домалап, бұғанасын киратқан. Асау құсты үйретем деп арпалысып, қолына әлденеше сүнгі сұқтырған. Жастықтың талай тар кезеңдерін асқанда үнсізде — тіл болған, жолсызда — жол тапқан, қасқыр боп торыған, мысық боп жорғалаған, ит боп ірге тырналаған, қазақ боп ат ұстаған. Мұнан артық еңбекті, туған ана болмаса, кім сіңіреді?

Онысына қарай Ақбергеннің аты да, асы да, киімі де Бекболаттан болатын. Қатын әперуге де Бекболат себеп болған. Бекболат үйленіп, бөлек отау тіксе, өз алдына саба орнатса, Ақберген қара лашығын жанына қондырса, Бекболаттың отауын емін-еркін билесе — міне, Ақбергеннің ендігі арманы.

Дүниеде дос деген болса, сондай шын дос Бекболат пен Ақберген еді. Бұларды дос қылған екеуінің де құмарлығы, әуесі — аңшылық еді; екеуінің сүйегінде де жалқаулық, серілік бар еді; екеуі де шаруаға қырбай еді, әкесі Бекболат екеуін «екі әуейі» деуші еді. Алайда екеуінің жаратылысы екі басқа еді.

Ақберген Бекболаттан гөрі қажырлырақ, шыдамдырақ, айлакерірек, қисығырақ, кекшілірек еді. Бекболат одан гөрі аянкесірек, қиялшылырақ, жасығырақ, мақтаншақтау, әуесқойлау еді.

Бекболат қысылған, сасқан, кейіген жерде Ақберген ақыл тауып, тоқтау айтып, демесін болушы еді. Жазаласа Бекболат оның тілін көбірек алушы еді. Қатты қайырым бейнеттің бәрін Ақберген көрген соң, Бекболат өзім істетіп жүрмін деп жұбанушы еді. Ақберген ондай ауыр бейнетті — қажырым, ерлігім артық болғаннан істеп жүрмін, менен басқанын қолынан келмейді деп ойлаушы еді. Ақбергеннің еңбегі болмаса, Бекболаттың тіршілігі де қызық болмас еді. Бекболаттың аты, асы, киімі болмаса, Ақбергеннің күні де күн болмас еді. Бірінде жоғы бірінен табылып, екі жарты бір бүтін боп, тату-тәтті өмір сүруші еді.

«Есептескен дос болмайды» деп жұрт айтады. Есептеспеген досты көргеніміз жоқ. Сыртына шығармағанмен, екі достың есебі ішінде жүреді. Есепсіз кетсе, бірін-бірі алдаған, арбаған боп табылады. Оның түбі теңдік емес — зорлық. Міндетсіз, сілетсіз, мақтансыз, қаяусыз, айнымас дос болады дегенге нанбаңыздар, өйткені өзін ұмытып кететін адам табылмайды: әркімге алдымен тіршілік керек, тамақ керек. Әрі өз басының, әрі достың пайдасы бірдей табылған соң адам шын дос боп жүреді (әлде «шын ұлтшыл», шын әлеуметшілдерде де сондай ма екен?). Бекболат пен Акберген де сондай достар еді.

Кешеден үй ішінің көр-жер аманатын орындап және Төлегендікінде болған соң, Бекболат досымен емін-еркін сөйлесе атмап еді. Атқа мініп, онаша шыққан соң әңгіме қозғауға айналды. Бекболаттың әңгімесі Акбілек болу керек қой. Бірақ Бекболат салған жерден Акбілектен бастауды қолайсыз көріп, күс жайынан қозғағаны соның беташары еді. Акберген «о күнде жұрт құсты ойлағандай болды ма?» деген кезде, Бекболат «енді Акбілекті сөз қылудың кезегі келді ғой» деп ойлап

— Иә, ол күндер естен қалмайтын күндер болды ғой. Нағыз жұлдыздың терісінен шыққан екенбіз... Бү қояны құрғырдың жолы қатты болмай қоймайды... Со күні жолықпаймыз деген ойда бар ма еді?.. — деп бір қойды.

— Е, құдайдың әмірі десейші... О да бір соры бар қыз екен, — деді Акберген мырзасының ойын білгелі.

— Не сорын айтасын? Орыстың қолына түскенін бе, басқа ма? — деп сұрады Бекболат жолдасын байқағалы.

— Соры бар емей немене? Ел-жұртқа әшкере болды. Әбиірі кетті. — дегенде Бекболат та оның ойын біле қойып:

— Кім өмірі әбиірлі боп өтер дейсін. Тағдыр да, — деді

— Е, тағдыр ғой... Акбілектің пердесін өзіміз ашпаймыз деген кімнің ойында бар? — деді.

Бекболат Акбергеннің арбасып келе жатқанын білді де, сөздің бетін ашқалы:

— Сен де қу боп кетіпсің-ау! — деп жымыды.

— Оны неліктен айттың? — деп түсіне қойып, Акберген де жымыды.

Өйткені бұрын бұл екеуінің арасында пернелі, қалтқылы сөз болмайтын. Ойлағандарын бүкпесіз айтып салатын ғой. Мынадай тұзсыз әңгіме екеуіне де ұнамады. Не бірін бірі тосаңсып, жатырқап қалғаны болмаса өзге бір себептің барлығы сезілер еді. Ол себеп: әбиірінен айрылған Ақбілекті қалай өмірлік жар қыларсыз деуге Ақбергеннің аузы бармай, «Ақбілекті әлі де болса аламын» дегенді Бекболат та ашып айта алмай келе жатуы еді. Бекболат елдің, досының аңысын андамақ еді. Ақберген мырзасын сынамақ еді. Неге десен, бұл өзі зор мәселе ғой. Өмір серік жар табу бір қиын жұмыс. Тапқан жары Ақбілек еді. Ол мұндай күйге ұшырап отыр. Ақбілек оқиғасы қазақ баласының басында болмаған, төтен оқиға ғой. Жалғыз Бекболат пен Ақберген емес, мұндай оқиғадан кейін не істеу, қалай болу керектігін бүкіл қазақ баласы ойлап көрген жоқ қой.

— Қу боп қапсың? Мені жатырқағаннан саумысың? — деп Бекболат жолдасына назын білдірді.

Соны айтқанда Ақберген манағыдай емес, ажары саза-рыңқы тартып:

— Сенен мен не жатырқайын? Сені жатырқағанда менін табарым да белгілі ғой. Бірақ не айтудың жөнін таба алмай келемін... Өзің не ойлайсың? Әуелі соынды естіртші... Саған дегенде менде бөтен ниет болып көрген жоқ, кара басым кара жерге кіргенше ондай болар деп ойламаймын, — деп, достықтың нышанын көрсетті.

Бұл сөзге Бекболаттың жүрегі еріп кетті. Жолдасын күшақтап, сүйіп алғысы келді. Бірақ ондай дағды өмірі болып көрген жоқ қой Сондықтан:

— Сенде бөтен ниет болады деп мен де ойлаған емен. Әуелі құдай, құдайдан соңғы жақыным да, досым да сен деп білем. Сен білмейтін сыр жоқ. Сенен басқа ақылдасар кісім де жоқ. Әкей екеш әкей де ананы қоя беріп, Ақбілекті айттырғанымә іші ырза емес еді. Оны өзің де білесің... Енді жұмыстың түрі мұндай болды, — деп Бекболат бала жасынан бері қарай қозғап, балалықты, жастықты, ойын-күлкіні, жолдастық-достықты, елдің партиясын, партиялық тақырыпты, әкесі бұған қыз айттырғанын, оны менсінбегенін, екеуі ақылдасып, Ақбілекті көріп келіп, ұнатқанын — бәрін жыр қылды. Аяғында келіп: «о болса

ондай болды, бұл мұндай боп отыр. Маңдайымның соры бар ма? Қайдан білейін. Ендігі ойым. Тағы да қыз іздеп, тағы да әкейді ренжітіп жүргенде өмірдің бірталайы өтіп кетер. Одан да не де болса тәңірінің жазуы шығар, жұрт не десе, о десін, тәуекел деп соның өзін алғым келеді, — деп күрсініп тоқтады.

Бекболат сөйлеп келе жатқанда, Ақберген «айтқанының бәрі рас» деген кісіше: «Е, е» деп басын изей берді. Бекболат тоқтаған соң, Ақберген де өзінің нашарлығын, жалғыздығын, қоңсылығын, достығын, тілеу бірлігін айтып шықты. Бекболаттай ұзартып сөйлеген жоқ, шағымды, тиімді жерлерін басып өтті. Ақырында:

— Өз індінің солай болса, онына мен де бөтен сөз айта алмаймын. Жалғыз-ақ дос бар еді, дұшпан бар еді, күрбы-күрдас бар еді... Тек солардың табасына қаламыз ба, бірде болмаса, бірде бетіңе салық қып, сүйегіңе таңба бола ма деп артын ойлағанымыз болмаса, — деген сөзге әкеп тіреді.

— Онысын енді күдайдан күттім. Менің жамандығымнан болып отырған нәрсе емес. Түтқиылда кез келген тәңірінің бір апаты. Оған кім ара тұра алады? Айта берсек, сол өңірде орыстан сау қалған әйел бар ма екен? Бірақ қайсысы безіп жатыр әйелінен? Ашылмаған қауіп, жарылмаған жұмыртқа іздейтін баяғы бейбітшілік шағымыз бар ма? Елдің не қымбаты, не асылы құрбан болмай жатыр? — деп, Бекболат жолдасын дәлелмен жеңбек болды.

«Артының намысы» дегеніне Ақберген де артық таласқан жоқ.

Жолдасын өзіне серік қып алған соң Бекболаттын көңілі бір демдегендей боп:

— Ел не дейді екен? Біздің үй іші қалай көреді екен? — деп сұрады.

— Ел деп енді, ел не демейді? Елдің сөзіне артық құлақ қойған да кісі жоқ... Жалғыз-жарым Сайлаубай, Аязбек секілді бықсыма күншілдер айызы қанады білем. Қарындастарын алмай қойған соң, сөйтпей қайтушы еді? Ал тілеулес ағайынның әзір суық сөзі естілмейді. Өз үйлерін болғанда, би әкесі пәлен деп тіс жарып, ештеңе айта қойған жоқ білем «Ақбілек табылыпты» деген хабар естілгенде: «Е» депті де қойыпты. Ал Жанболат ағаң болса, ол енді

аузы жеңіл кісі ғой: «Е, біздің Бекболат енді ол қызды алмайды: орыстың сарқытын неғылсын?» — деп, үйіне келген-кеткен кісіге соғып отыратын болса керек деді.

— Е, о жігіт енді соға береді ғой. Елде жоқ, күндей перизатты тауып алған неме! — деп Бекболат күлді.

Ақберген қошемет қылды.

Өйткені ағасының алып отырған қатыны да партия тақырыпты атастырған бір жетесіздеу адамның шажа байталы бейнелес кілбиген, маймақ, көрі қызы еді. Қарны шерміп, борбайы шыт-шыт боп, тек жыл сайын бір баладан қоздата беруді білуші еді. Женгесін Бекболат пен Ақберген дәйім мазақ кылып, ашуландыра беруші еді. Оны көргенде — екеуінің де жыны қозып кетуші еді. Бұл жолы да күлуге сол себеп болды.

Ауылға жеткенше екеуінің әңгімесі — әйел болды. Әнел деген жарықтық өмірі таусылмайтын, адамды жалықтырмайтын қызық әңгіме ғой. Әсіресе біздің екі әуейі әйелдің әңгімесіне жалыққаны бар ма? Ауыздарынан сілекей, көздерінен жасы аққанша күлісіп, мәз-мейрам болды.

Бекболат бір жасап қалды.

* * *

Балташ кабинетіне кіріп келді.

Қызыл шұғамен кежімделген емен үстел. Сұр ала тас дәуіт, қалам сауыт, шамдал, басқыштар. Былқылдақ барқыт орындық. Тақтай — айнадан. Үстел — шытырдан. Онында — Ленин, солында — Сталин суреті. Үстелде — телефон. Қолын созса — электр. Бір түймені басып шылдыр еткізсе — хатшы жетіп кел, мойнын қылқың еткізеді.

Осы сынды кабинетіне Балташ кіріп келді.

Орындық та, үстел де, қаламдар да жегулі аттай жаландап «отыр да өкірте бер!» деп тұр.

Балташ сары портфельді үстелге бір алып ұрып, бетті бір сипап, былқылдақ орнына алшая келіп отырды. Сол қолының түймелі жеңін ашты да уақытты білді. Тоғыздан қаңғып барады екен. Сол жағындағы қаттаулы қағаздарды алдына таман алып, қой қырқатын кісіше икемдей баурап түйіліп қарай бастады. Біріне «анықталсын», біріне «тексерілсін», біріне «мәжіліске салынсын», енді біріне

«қаржы жоқ», тағы біріне «тыңдалмасын», «қайқайтылсын» деген тәрізді бұрыш-бұрышына қиғаштап «резолюция» тартып қап жатыр еді. Есік тырс етті.

— Можно? — деді.

«Можно?» болса, «уфинотделдің»¹ бастығы бірдеме «штейн» екен. Отыра қалып, қағаздарын будыратып, қолын сиқыршыларша тулатып, сықпыртып еді. Балташ ә дегенде «Мүмкін емес» деп басын шаиқаса да, әріберіден соң «Ә, ол мүмкін» деп қолды қоя берді. Балташ ақша жұмысына онша жетік емес еді. «Параграф», «квартал», «декрет», «секрет» дегендер көбейіп кетіп, солардың қилтипанына миы жете алмай жүр еді. Жауапты қызметкер болған соң бір жерімнен мүлт кете ме деп сақтанушы еді, бірақ қай жерінен мүлт кетіп жүргенін өзі де білмеуші еді. Анығында пәлендей тіресетін де мәселелер емес еді. Алайда Балташ әуелі бір тіресіп, бетін қайырып алуды әдет қылып еді. Ісі фалыш болса, алғашқы дүрсе қоя бергенде беті қайтар, дұрыс болса безектер, дәлел табар деген өлшеуіші болушы еді. Бірдеме «штейн» кеткен соң, басын бір сипап:

— Шорт ызнат, сбольштар қайдағы жоқ бәлені тауып, ақша алады, — деді.

Балташ өкшесін тіреп, орнынан көтеріліңкіреп, орындығына ұмтылып, орны беріктігін сезгендей қайта ыңғайлана отырып, келген адамдарға түйіле қарап, біріне қол сермеп, бірінің қағазына қолын орактатып, аяғына бір тартып қалып жатты.

Бір мезетте Тыпаң кіріп кеп, жайрандап бас изеп, жұп-жұмсақ қолымен комиссарының қолын ғашық жарының қолындай жақсылап қысып:

— Сәлемет пе? — деп ақырын жымың етті. Өйткені кеше қызу үстінде қаттырақ кеттім бе, бірлене деп қойдым ба деп, ұйықтап тұрғалы зәресі жоқ еді. Мынау майда амандасу соның майдалауы еді. Майдалап болған соң, «енді бір састырайын» деген кісіше:

— Бүгін сіздің баяндамаңыз болады екен. — деп бір жапырақ қағазды ұсынды.

¹Уфинотдел — уездік ақша бөлімі

Балташтың тоқ ішегі қылп ете түсті. Қорқақтықтан дейсіз бе? Жок. Өз жұмысын білмейтіндіктен дейсіз бе? Жок. Баяндаманы талай істеген, орны да берік, арты да мықты. Сонда да баяндамасы түскір кісіге бір қыпыл кіргізбей қоймайды. Қашан соны істеп, жауап беріп, айтысып-тартысып аман-есен өткенше, көтіңе қыл батпайды. Қыл көпір тәрізденеді де тұрады.

Балташ:

— Барлық материалды жинап, реттеп беріңіз, — деді.

— Болады, — деп Тыпаң иек қақты да, шығып кетті.

Әйтсе де манағыдай емес, Балташтың сүреңі келіңкіремейді. Сөйтіп отырғанда таңқы мұрын, бадырақ көз жігіт кіріп келді. Келе:

— Амансың ба, жолдас? — деп үстелден асыла қолын созды.

Өзі сүреңі бұзылып отырған кісі, мына қыр қазағының омыраулап келіп қолын созғанын жаратпады.

— Аман, — деп көзінің қырын түсірді.

Бұл келген Мұкаш еді.

Мұкаштың неге келгенін Балташ та біліп отыр еді. Қанша жақсы көрген кісін болса да қайта-қайта келіп мазанды ала берсе, ішін пәлені тәуір көрмейді ғой. Және Мұкаштың материалы тексерілсін, оған дейін қызмет берілмесін деп кеше Ақбала бар, бәрі қаулы кылысқан. Сондықтан Балташ оған «отыр» деп те айтқан жоқ, қараған да жоқ. Мұкаш өзі барып, жақын орындыққа отырды. Балташ көз қырымен тағы бір қарап қойды. Мұкаштың кеудесі күпсиген, көзі ежірейген, тындырып келдім деп түрі айтып тұр. Онымен де қойған жоқ, отырар-отырмаста:

— Кәне, жолдас! Мені не қылатын болдыңыздар? — деді. Не боларына көзі жеткендей-ақ. Өйткені ол бюрода да мақтау алған ғой, орынға қой деп, Балташқа тапсырған ғой.

— Сен немене? Қандай қызметке тұрғың келеді?! — деді Балташ не сұрарын білмей, көзін жұмыңқырап.

— Қандай қызмет болады? Жұрт істеп жатқан бір қызмет болады да, — деді.

— Елдегі қызметті қалайсың ба? Қалада болғың келе ме?

— Қала қызметіне менің оқуым жоқ қой. Елде болғаным дұрыс қой.

— Елде қандай қызметті қалайсың?

— Осы күні кім болса сол болыс боп жатыр ғой. Біз де соның біріндеп қызмет қытармыз.

— Ә, болыс болғың келе ме?

— Қолдан келсе, неге болмайық дейміз? Бұрын байлар да болыс болды. Өзіміздің өкімет келгенде біз де болайықта, — деп жымыды. Онысы Балташты өзімсінгені еді.

Балташқа бұл сөзі ұнамады.

— Сен партияға не мақсұтпен кірдің? — деп сұрады.

Бұл сұрау Мұқашқа шәлкем-шалыс келді. «Мені тергеуші сен бе едің?» дегендей:

— Не мақсұты болады? Кедейді жактайды, қызметке кедейді қояды, бандың малын кедейге әпереді деген сон кірдік. Біз езілген таппыз. Малайлықта да жүргенбіз. Мойнымызға ершік салып, жүк те көтергенбіз. Енді біздің күніміз туған жоқ па? — деп ажырайыңқырап, бірталай өзі білген қызыл сөздерді айтты.

Балташ Мұқаштың мақсаты болыс болып, мал табу екенін байымдады, ішінен «сен де бір сболыш екенсің, Доғанікі дұрыс екен» деп ойлады. Мұқаштың надандығын одан басқа мақсат оның ойына кіріп шықпайтынын ескермеді. Мұқашты өзіне қоятын өлшеуішімен өлшеді. Сондықтан оған қызмет берудің орнына өзін бірталай сөгіп, тергеп пікірі терістігін айтып келіп:

— Сенің бұл ойынды білсе, партиядан дереу қуыласың... Елге сенің зәбірің көп тиген көрінеді, — деп, оны қорқытуға айналды. Мұқаш оған пәлендей ыққан жоқ. «Сен қоймағанмен бюро қояды» деп ойлады да:

— Сонымен, маған орын жоқ па? — деп түрегелді.

Балташ: «Мелитса болсаң қайтеді?» — деп еді, Мұқаш басын шайқап: «Болмаймын» деді.

Балташтікі де ұстап кетті:

— Болмасаң, жүре бер! — деп қолды бір-ақ сілтеді.

— Көрерміз, — деп Мұқаш есікті тарс қойып шыға жөнелді. Шыға беріп Балташтың әкесінен қозғай бір бөктап алды да, атына мініп, бюроға тартты.

«Совет өкіметі кедейдікі дегені қайда? Кедейдікі болса менен артық кедей бар ма? Менен артық Советке еңбек сіңірген кім бар? Әлгінің қыртып отырғаны не? Ол түмсы-

ғын неге көтереді? Бұл бір буржой ғой. Оқыған неменің өстіп селтие қалатыны бар. Сен қоймасаң да қоятын кісіні табармын» деген оймен атын борбайға бір салып, жортып келіп, танымал мекеменің алдына түсе қалды.

Бюрода Иванов дейтін арық, қу жақ орыс бар еді. Ауыз да әркімдер есік күтіп тұр екен. Мұқаш есікке таман келіп, кимелеп ашайын деп еді: «Кезекпен кіресің» — деп, балау орыс иығынан тартып кіргізбеді. Амал жоқ, қамшысын екі бүктеп, қолын артына ұстап, іріленіп, ежірейінкіреп тұрды. Алдында ноғайшалау киінген бір мұғалім тұр еді. Мұқаш биікте тұрған кісіше жан құрлы көрмей, көзін кепиеттене бір салып қойды. «Болыс болатын мен кіремін! Жаман мұғалім, саған не бар» деген қарас екенін мұғалім қайдан білсін, жай тұрмай:

— Жолдас, қай елдікі боласың? — деді.

— Не керек? — деді Мұқаш тұмсығын көтеріп.

— Тарбағатайлық болсаң, елге баруға серік бола ма деп едім.

Мұқаш сөз қатуға ерініп, таңдайын бір қағып, басын шайқады. Әлден уақытта Мұқашқа да кезек келді.

— Ә, Мукашка! — деп Иванов қол ұсынды.

Мұқаш бүктеулі қамшысын сермеп, балдыр-батпақ тілімен Балташтын қызмет бермегенін сөйледі.

— Не айтады?

— Тыңдамайды. Өзі бір буржой көрінеді, — деді «Қасқырдың кара құлақ деген шамы» дегендей, «буржой» десең-ақ большевик шамланады деп ұғынушы еді, «буржой» деген сөзді боғауыздан кем көрмеуші еді.

— Как буржуй? — деп Иванов жымьндап, телефон қақты.

Мұқаш тыңдап тұр.

«Қандай материал?», «Тастаңыз, тастаңыз», «білем», «бос сөз», «қалдыр» «пажалыста», «жарамайды» деген сөздерін ұқты. «Қайда қалдыр» деп, неменеге «жарамайды» деп жатқанына түсіне алмады. Бірақ Ивановтың қабақ түйісінен, қол сермесінен өзіне болысып сөйлеп жатқанын сезді.

Иванов телефонды шылдыратып қойды да:

— Күте тұр. Ертең мәжілісте қараймыз, сені орналас-тырамыз, — деді.

Мұқаш «пажалыстаны» қағып, қол ұстап қоштасып, «кираттым ба?» дегендей апырандап тысқа шықты.

Көшеде келе жатыр еді, бұрыннан танымал Жакып деген жігіт жолықты. Жакып біресе агент, біресе милиционер, біресе инструктор боп жүретін орысшаға Мұқаштан гөрі жетік, пысык жігіт еді. Сөйлескен жерден:

— Қайырлы болсын! Болыс болды деді ме? — деді.

— Кім айтты?

— Сартау жігіттері айтып жүр.

— Жоқ әлі.

— Ойбай! Ендеше, сені болыс қоямыз деп сұранып жатқан кісілер бар.

— Кім, кім? — дегенде Жакып Мұқашты ертіп, ауруханадағы Жылтырға алып келді.

Жылтыр қашаннан күтіп отырған немеше асты-үстіне түсіп жылпылдап, бай біткенді оңдырмай, оның ішінде Матайдың Әбенін іске алғысыз қып, аяғында Мұқашты болыстыққа сұранып жатқандарын айтты:

— Болыстықтан басқа қызметке тұрма! Сені қайтсек те Сартауға болыс қоямыз. Бізге тек Әбеннің енесін ұрып берсең болғаны! — деп, Мұқашты әбден кұтыртты.

Мұқаш не іс қылса да мұнан былай Жылтырларға ақылдасып тұрмақшы болды. Жылтыр өзі «науқас себепті» ауруханадан шыға алмай жатқанын ескертіп, Жакыпқа: «Мұқашты апарып қонақ қыл, не керегін тауып бер», — деп тапсырды.

Жакып кешке таман қаланың шет жағындағы өзі сияқты жылмаңдаған бір қазақтың үйіне әкеліп ет асқызып, самогон ішкізіп, қонақ қылды, атын жемге көміп қойды. Қалтасына «жұмсақтан» да басты. Көңіл көтеретін бір әйел де табылды. Мұқаш мыршымға кірді. Мұқаш көкіді. «Болыс болмаймын» деген ой жоқ.

Ертеңіне салып отырып Ивановына барды.

Иванов кешегідей емес, «Мукашка!» деп қолын созған жоқ, салқын амандасып:

— Қандай қызметті қалайсың? — деді.

Балташқа айтқан сөзін Мұқаш тағы айтты.

Иванов басын шайқап:

— Агент боласың ба? — деп еді. Мұқаш болмайтынын

білдірді. Кешеден бері қарадай болыс боп қойған кісі емес пе? Агент болам деп бұрын былғанғаны тағы есінде, Иванов:

— Олай болса, үйіңе қайт. Керек қылсақ, алдырармыз, — деді.

Мұқаштың салы суға кетті, не айтарын білмеді.

Әңгіме былай: Доға, Төлеген, Тыпандар бас болып, Мұқашты Сартауға болыс қылмаудың әрекетіне кіріскен еді. Өйткені олар Әбеннің кісілері ғой. Бұлардан басқа да Әбеннің тілектестері әр мекемеде бар еді. Қалайда Мұқашты қаралау үшін «ЧК»-ның бір агентін соңына салып қойған еді. Мұқаштың қайда барып, қайда тұрғаны, кіммен сөйлескені, қонақта болғаны, самогон ішкені, әйелмен жақындық қылғаны — бірі қалмай «ЧК»-ның «лауқыл мақпұзына» тіркеліп еді. Кеше Балташтың сөзіне сенбей, Мұқашты жақтап отырған Иванов бүгін сылқ ете түсуі сол «лауқыл мақпұздағы» жазуды көріп еді. Мәжіліске ол көргенін айтпағанмен, Балташтардың Мұқаш туралы материалды тексерейік деген жобасына «қазақ жұмысына кіріспейтіндіктен» көнген еді.

Мұқаш Жылтырына барып, келте сөйледі. Ол таңғалды. «Иванов солай дедіні» естіген соң, о да кешегідей жылпылдамады.

— Мұнда бір машина бар екен. Сен енді өз шаруаңа жүре тұр. Біз мұның ізіне шөп салып көрейік, — деді.

Сонымен Мұқаш әрі елге жексұрын боп, әрі өкіметтен жақсы ат ала алмай, пұшайман болып, қалада бір-екі кеш сандалып жүріп, аулына қайтты.

Үшінші бөлім

ҚАЙҒЫ

Мінеки, Ақбілек үйіне келгелі он бес шақты күн болды. Алғашқы кездегі Ақбілектің ісі: басына қара салу, бата қыла келген қатындарға көрісу-жылау, уһілеу, күрсіну, алдына тосқан құманға қолын тосып, көз жасын шаю, дастарқандағы дәмді шымқып аузына салу, түзге барып келу, қайта келіп, бір орыннан тапжылмай отырумен өтті. Бұрынғыдай емес:

•Жылқы ішінде Шұбарым,
Жібектен таққан тұмарын
Әлпештеген жан анам
Таркамай қалды-ау құмарым.
Есіктің алды қазған жар,
Жар жағалай қаз қонар.
Жан апамнан айрылып,
Ішімде қалың қайғым бар. .» —

деген тәрізді, жырынды жеңгелері үйреткен, құрама-сұрама жоктауын, кісі келсе, сұңқылдатып қоя беретін болды. Жеңгелері солай деп жокта деген соң, Ақбілек солай болуға тиіс екен деп айта берді. Өйтпесе ішіндегі қалың қайғысын білдіруге «Жылқы ішіндегі шұбар», «есік алдындағы қазған жар» сияқты сөздердің түк лайығы жоқ, мәнсіз, жат сөздер еді. Қалай да сол мәнсіз, жат сөздер мен жүректегі қайғының арасына сөйлеген сайын, жылаған сайын бірте-бірте көпір салынып, жалғасқан, байланысқан тәрізденді.

Әуелгі кезде: «Апыр-ау, осы байы өлген, баласы өлген қатындар өлісімен қалай сұңқылдатып жоктай алады екен? Неғып жүрегі аузына тығылып қалмайды екен?..» деп ішінен таңырқап жүрді. Өйткені Ақбілек әнеукүні Әмір ағасын тосын көргенде, одан кейін әкесіне, қатындарға, аулына көріскенде түк айта алмай, екі сөздің басын ұйқастырып қоса алмай, тығылып қалды ғой. Кейін жеңгелерінен жоктау үйреніп алған соң, сондағысы өзіне бір түрлі балалық, топастық, жігерсіздік, ұят сияқты көрінді. «Бірақ ол күндегі менің жайы-күйімді жұрт ұғар: мен онда шұғылдан көрістім ғой, аузыма сөз түскендей болды ма? Бұрын мен дауыс қып көрдім бе?» деген ойлармен өзін-өзі жұбатушы еді.

Аулына алғаш кеп түскенде қатындар қолтықтап, сүйрелеп әкеп, әкесіне көрістірді. Жабыла кертгілесе, апасы тірілетіннен жаман, ауылдың біткен еркек, әйелі көкпарға тартқан серкедей созғылап, илеп, жұлқылап, керіп, әбден есенгіретіп, әлсіретті. Бәрі де: «Қарағым-ай!», «Шырағым-ай!..», «Көз жасым-ай!..», «Еркежан-ай!..», «шырайлым-ай!..» деп, есіркеді, аяды, өзеуреді; беті-қолын жуғызып, алдына дәм қойып: «Іше ғой, жей ғой, қарағым!» деп үстіне түсіп, өліп-өшіп, күтті, сыйлады. Ақбілек бәріне

де нанды, бәрі де бауырым екен, мені аяйды екен, әлі де мені жақсы көреді екен деп ойлады. Ауыл күткен сайын, «қарағым», «шырағым!» деген сайын, өнеугі аулына таянып келе жатқандағы өзінен-өзі именген, өзен ит тиген астай көріп жиренген, дүниенің қайғысын бір өзінің басына орнатқан, өмірге қол серметкен қалың ой, ауыр сезімдер бірте-бірте алыстап, үстін тот басып, ұмытып бара жатқандай болды. «Басыма қара тұманды бекер орнатқан екем, жұрт маған онша өзгерген, тосырқаған, менен үріккен, жиренген көрінбеңді ғой. Мен әлі де осы ауылдың, осы үйдің ардақты бір баласы екем ғой...» деп, өз ойына өзі үйренгендей, бауыр басқандай болды.

Күндерден күн өтті. Үнемі кірген, шыққан танымал кісі, күңгірлеген біркелкі «күлхуалда», «күледкүлла», «оллаһу ядғу...», жаттап алған «шұбар», «тұмар», «есіктің алды...» дауыс қылған сайын Ұмсынайдың қашанғы олген Әбілдасын жоқтауы, өзі кім болса, соған көріскені, қатындардың айырғаны – бәрі де жапырақтың сыбдыры, судың ағыны, түйенің боздағаны тәрізді Ақбілекті тербетіп әлдилеп, қалғытып, перде үстіне жапқандай, қайғысын бүркей берді. Бірақ қайғы ұмытылған жоқ, оның үстіне жаңа қайғылар жамалды.

Алғашқыдай емес, бата қылушылар сиреді. Ет пен шай кеміді. Онымен бірге ауылдың қатындары да қатынасын сиретуге айналды. Жалғыз-ақ жақсы көретін Ұрқия жеңгесі жанынан кетпеді. Бәйбіше өлгеннен кейін осы үйдің шаруасына араласқан сол екен. Әлі де бас-көз болып жүр. Балалардың үсті-басын да сол қарастырып жүр.

Балалар дедің бе? Оларды айтпаппыз-ау, Ақбілектің 12 жасар Қажікен деген бауыры, 7 жасар Сара деген сіңлісі бар-ды. Ақбілек өзінен бетер сол екеуінің жетімдігіне қабырғасы қайысқан. Қажікен ойын баласы ғой, көбінесе балалармен ойнап, далада жүреді. Монтиған Сараян Ақбілектің жанынан екі елі айрылмайды; шашы жалбырап жабысып отырғаны. Ей, байғұс-ай! Әйелдер дауыс қылып жатқанда Қажікен үйге келмейді. Сара Ақбілектің дауысы шыкса, көзінің жасын көреді де, бірге жылайды. Қажікен апасының жоқтығын артық елемейді, Сара жүдеп кетті. Ақбілек біраз есін жиган соң, Сараның кірін жуғызып, жыртылған

көйлегін тепшіп, үзілген түймелерін қадап берді; білтеленіп, биттеп кеткен басын жуып, шашын тарап, оңашада тізесіне жатқызып, битін қарап отыратын болды.

Әкесі бұрын да үй ішімен көп сөйлесе бермеуші еді; енді мүлде тұнжырап кетіпті. Малшыларға: «Түйе келді ме?.. Көк ат суарылды ма?.. Қой қалай шықты?.. Ана жүгенді үйге апаршы!» деген тәрізді шаруаның бірденесін айтады. Кейде Қажікенді шақырып алып, атқа мінгізіп, бұзау қайтарып келуге жібереді. Бірақ келгелі Ақбілекке әкесі сөз қатқан жоқ. Ақбілекке әуелі қараманды да.

Бұрын көзіне көрінбесе: «Ақбілек қайда жүр?» деп сұрап отырушы еді. «Қарағым, ананы нетші!» деп оны-мұныға жұмсаушы еді; кейде Ақбілек еркелеп қасына таман келгенде: «Қарағым!» деп маңдайынан иіскеуші еді, «жел қарысар, белінді бусайшы, түйменді салсайшы» деп жаны ашып отырушы еді. Енді оның бір де бірі жоқ, жатырқап қалған тәрізді, «Апамның қайғысы шығар... үйде кісі болған соң именетін шығар...» деп ойласа да, Ақбілек әкесінің оңашада бір ауыз тіл қатпағанына қапа болды. Ол түгілі әкесі Ақбілекпен оңаша қалудан қашатын тәрізді. Әкесімен екеуінің арасын қара мысық кесіп өткендей, бір өткел түскенін Ақбілектің жүрегі сезеді. Әкесінің қабағы қашан жадырар екен, қашан жылы қарар екен, қашан тіл қатар екен?.. деп сарылып, сарғайып күтеді; әкесінің көзі түсер ме екен деп көзінің қырымен жансыз аңдып та отырады. Бір қараса да қайғысы жеңілетіндей, бақытты болатындай көреді. Сонда да әкесі көз салмайды. Енді Ақбілекке шешесінің олімінен де мынау жаман батты. «Жан дегенде жалғыз әкем мені жек көрсе, енді мен кімге сиямын?» деп қайғырды. Міне, Ақбілекті ендігі ауыр күрсіндіретін жаңа қайғы осы еді.

Ақбілек бұл қайғысын тірі жанға сездірмей көп жүрді, көп күтті, көп дәмеленді. Далаға барса да, Сарачен екеуі оңаша қалса да, сіңлісін бауырына басып, көз жасы бұршақтай домалайды. Неге жылай беретінін сіңлісі білмейді, көзі жаутаңдап: «Тәте, қойшы, тәте, қойшы» дей береді. Ақбілек көзін сұрткен болады, бауырын ұатып, басынан сипаған болады. Аз толас болып тұрады да, жаңбыр тағы тамшылайды.

Ақбілектін бұл дерті ұлғайды. Ұлғая-ұлғая шіне сыймауға айналды. Кімге айтар? Кімге шағар? Кім болушы еді? Жасынан бергі сырласы Ұрқия жеңгесіне айтпаса.

Ұрқия — Өмірдің қатыны. Өмір Мамырбайдың немере інісі (Өмірдің әкесі Тәуірбай Мамырбаймен бірге туысқан ғой). Өмір өзіндік ораза ашары бар біртоға, момын жігіт. Ұрқия түскелі 10 жылға айналып барады, жасы 27-ге келді. Бар айыбы — пушпағы қанаған жоқ, әйтпесе жібі түзу әйел. Бәйбіше тірі күнінде Ақбілегін ойынға немесе бөтен ауылға жібергенде, жалғыз Ұрқияға сеніп, қасына соны қосып беруші еді. Туған шешесінен соңғы Ақбілектің жақсы көретін жақыны да, әдеп-өркен үйренген ұстазы да Ұрқия еді. Өз үйінде айналар бала-шағасы, қаусар шаруасы болмаған соң, Ұрқия бәйбіше өлгелі Мамырбай ақсақалдың туған келініндей болып үйін ұстап тұра қалып еді. Осы Ұрқияға бір күні Ақбілек дөң астында отырып, қайғысын сөйледі. Ұрқия тыңдады да:

— Шырайлым-ау! О кісі апамның өліміне қайғыратын шығар. Сені неге жек көрсін?.. — деді.

Десе де, ақсақалдың баласына салқындағанын Ұрқияның да іші сезуші еді. Ақбілектің көңілін аулағалы әлгідей дегені болмаса, о да төмен қарап, шөпті ширата берді. Онысы өз ойын айтарын да, айтпасын да білмей, ойланғаны ғой. Ұрқияның ойланғанын Ақбілек те сезді.

— Мен байқаймын ғой. Менен бойын қашықтата береді. Мені көрмеген кісі секілденеді. Неге сезбейсің? Сен де сезген шығарсың. Кеше Сара екеуміз оңаша отырғанда үйге басын сұға түсіп, бізді көрді де шығып кетті. Ілешала сен де келдің. Сен сезсең де, маған айтпайсың ғой. Мені ренжір деп аяйсың ғой... Сенің оныңды мен білмеімін бе?.. Апамнан соңғы бар сырласатын кісім сен едің. Сен де ішіңе бүкпей сактайтын болғаның ба?.. — деп, Ақбілек жылап жіберді.

Ақбілек жылаған соң, Ұрқия да жылады. Жылап отырып:

— Бауырым-ау! Сенен не бетіммен бүкпе сактайын... Білген нәрсем болса, сенен жасырып... Ойбай-ай! Енді қайтейін!.. О не дегенің, қалқам?.. Үлкен кісілердің не оңайлатынын кім біледі?.. Саған айта алмай жүрген бір сөзім бар екені шын, оны жасырмаймын. Қалқам, ия-ау! Жұрт-

тың неге таңырқайтынын білмейсің. Осы үйге кім келсе де бар ғой, бәрінің көзі сенде болады (бір тамсанып қояды). Саған жұрттың таңырқап қарағанына ішімнен мен күйіп-пісіп отырамын... Сондағы ойлары не екен десейші?.. Дәу де болса, ішім айтады: «Орыстардан кейін қандай боп қалды екен? Өзгерді ме екен? Жок, бұрынғы қалпында ма екен? Орыстар оған не көрсетті екен?..» деп қарайды-ау деймін. Әйтпесе таңырқайтын несі бар?

«Жұрттың ойы» десе де: Ұрқияның өз ойы да осы еді. «Орыстар апарған соң, не істейді екен?» деген сұрау өз аузына да келіп қайтып тұрушы еді. Бірақ өзі мынадай сорлы боп отырған «шырайлымынан» қалай беті шімірікпей, аузы барып сұрасын.

Әлгі сөзді естігеннен кейін Ақбілек жасын тыйып, көзі мөлдіреп, қиялға түскенде, алдында тұрған жез шәуітмеге карап, бедірейе қалды. Қарашаттағы күйын соққандай астан-кестен күндер заматта көз алдынан шапқан аттай бұлдырап өтті.

Ақбілектің бедірейе қалғанын көрген соң, Ұрқия ойын білейін деп:

— Сені аман-есен келеді деген тірі жан болған жоқ... Өзіміз де күдер үзіп қойдық... Орыс шіркін өлтіріп тастады ғой деп ойладық: үлкен апамды көзіміз көрді ғой. Құдай сақтайын десе, қайда сақтамайды? Шыбын жаның қалған соң, не керек... — деді.

Ұрқияның «ернінің емеурінінен» оның ойын Ақбілек те біле қойды. Орыстардың неғып жібергенін бұ да естігісі келеді екен деп ойлады. Ұрқия сездірмесе де, ай-жай болған соң, Ақбілек сырын өзі де айтпақшы еді. Бірақ «мақтанған кісіше не айтам? О бір жақсы нәрсе болса екен...» деп, ішіне сактап жүруші еді. Енді айтатын орын келді ғой деп, женгесіне бастан-аяк көрген оқиғасын сөйледі. Женгесі тамсанып, тыңдай берді. Қара жұрттың атып тастай жаздаған жерін, қасқыр қамаған жерін айтқан кезде: «Ойпырым-ай, ойпырым-ан!» деп үрейленіп, әңгіме біткен соң:

— Қалкам-а-ай! Қалкам-ай! Көрмегенді көрген екенсің ғой... — деп таңдайын қағып, басын шайқады.

Бұл сырды тірі жанға аузынан шығармаска — Ақбілек женгесінен уәде алды. Содан кенін екеуі бұрынғыдай қалт-

қысыз дос боп кетті. Оңаша болса, жеңгесі Қарашат жайынан оны-мұны сұрап қояды. Ақбілек дүние көрген кісі боп, кейде кара мұрттың қылықтарын асырыңқырап айтатын да болды. Өткен күндер бір түрлі жиренішті болса да, айта-айта жиренішті жақтары ұмытылып, сұлу жақтары көбейіп, ертегі тәрізденіп кетті. Сырын айтқаны Ақбілекке де тәуір болды, бірсыпыра қапырығы сейілген іспеттенді.

Алайда «әкем неге түзу қарамайды?» деген жұмбақты Ақбілек шеше алмады. Ол жұмбақтың шешуін Ұрқияның іші сезсе де, Ақбілекті аяп, айтпады. Ақбілек бұл тұрмысқа да жүре-жүре көндіккендей болып, анасының орнына үй шаруасын басқаруға кірісті. Жарылып өлсін бе, қайтсін?.

Мамырбай неліктен баласына салқындады екен? Не ойлағаны бар екен? Әңгіменің бетін солай қарай бұрайық.

Сыртына шығармай, дөң айбатпен жүретіні болмаса Мамырбай ақсақал тегінде балажан кісі еді.

«Кім баласын сүймейді?
Сен туғанда, Нұралым,
Төбел бие сойдырдым,
Төрт қырлап ошак ойдырдым.

.....
Қара кеске бөлеттім,
Ақ қара кес батад деп,
Бала кеске бөлеттім.
Алтыннан шүмек ойдырттым,
Күмістен түбек қойдырттым * —

деп, би Едіге — ер Едіге айтқандай, кім баласын үлде мен бұлдеге орайын демейді? Кім баласының арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты, Аплатондай ақылды, Жиреншедей нақылды болғанын, сақалының ағында, өлерінің шағында үйде ырыс, түзде өріс болғанын тілемедей? Мамырбай ақсақал да баласының жақсы болғанын бір кісідей тілуші еді. Тілегені емей немене: заманындағы құрбы-құрдасынан кейін қалмасын, өнер үйренсін, адам болсын, жатқа жалындырмасын... деп, Төлегенін 12 жасында қалаға оқуға беріп еді. 6--7 жыл оқып, ол, міне, адам болды. «Жат жұрттық бала ғой, бізбен қанша жолдастығы бар? Оң жакта аз күн тайрандап, дәурен сүрсін!» деген бәйбішесінің тілін екі қылмай. Ақбілегін маңдайға шерткен жан

емес еді: оның тана-моншағына, сән-салтанатына дүние аяған жоқ еді. «Жыламайтын теңі ғой» деп, бәйбіше ұнатқан соң. Ақбілегін Бекболатқа тәуелді қылып еді. Ана екі баланы қойшы, — әлі жас қой.

Бала қамын жесе де, ақсақал «баладан қол жалағам жоқ» деп ойлаушы еді. Неге десең, оқып, өзі адам болғаны не керек, қалада жатып, хат жазғаны, болмашы істен жан тартқаны не керек, Төлеген «қокиып орыс боп кетті», жаз бір-екі ай елде тұра ма, тұрмай ма?.. Он ай көз көрмейді. Онысы да оқа емес қой. Төлеген айттырып қойған әжептәуір қалыңдығын қоя беріп, малын босқа шығын қылды. Оған да артық қынжылмас еді. Бірақ суық хабар естіді: Ресей жақтан қаңғып келген, атасын, жетесін білмейтін бір ноғайдың қызын алғалы жүр деседі. Мамырбай ақсақал «ноғай» десе, аза бойы қаза түрушы еді: өйткені баяғыда Насырден деген бір бақалшы ноғай құла атының ақшасын жеп кеткен ғой. Ақсақалдың Төлегенге әсіресе ренжігені: кешегі бәйбішеден өлідей, Ақбілектен тірідей айрылып, басына қара күн туып, жалғыздық көргенде, сол шіркіннің бір көрініп кетуге жарамағаны еді. Келмейді деген кімнің ойында бар? Ағайын да, ауыл да күтті. Қолынан еш нәрсе келмесе де қарап, суалып отырған әкесін жұбатып кетсейші, о жаман туған шіркін!

Төлегені түз баласы болғалы, көзіне тоғанақ болып, өзін күтетін, сыйлайтын қарағы Ақбілек еді. Ажары да, мінезі де қолайына жағушы еді. Қақ-соқпен жұмысы жоқ, әдепті, өркенді, салмақты болып өсіп еді. «Құдай бұйрығынан» кұтыла алмай, атастырып қойғаны болмаса, Ақбілегін қолынан шығаруға қимаушы еді. «Ең болмағанда, 4–5 жылға дейін бермеспін» деп, құдасынан мал алуға да асықпаушы еді. Сөйткен Ақбілегі мұндай күйге ұшырады...

Алғашқы кезде ақсақал Ақбілекті өлгенге санап жүрді. Бірақ «өлді» десе де, өлімге іші қимады. Кеше ғана күлкісі бүлбүлдай сайрап, сүйріктей боп өсіп келе жатқан көзінің құрты, алданышы, қуанышы емес пе! Бәйбішенің орны бір үнірейіп қалса, Ақбілектің орны одан да бетер үнірейіп, үйі мүлде қуарып, адыра қалған қоладай көрінді. Анау екі жас бала бұралқы күшіктей сеңделіп, кірлеп, биттеп, күрттап жүдеубасқа айналып бара жатқанын көргенде

Ақбілек тіпті керексізді. О болса, апасының орнына балалардың үсті-басын қарастырар еді, үйді үнірейтпес, қуартпас еді: қашан бір қатын алып, үйлігін түзеткенше, шаруаға да бас-көз болар еді. Туған-туысқанға не сенім бар? Бәрінің көздегені өз пайдасы.

Бірақ Ақбілегі «барсакелмеске» кетті. Жай кеткен жоқ, сүйекке таңба салып, масқара болып кетті... «Пәленшенің қызы сондай бопты...» деген атақ мәңгі жойылар ма? Әкесін бүйтіп қор ғып кеткенше алланын ақ өлімнен кетсе, не арманы бар еді? Ақбілегін жақсы көргені, аяғаны, қызғанғаны, өкінгені, жиренгені, қорланғаны — бәрі араласып, ақсақалдың жүрегінде зіл қара тастай бір бітеу жара пайда болған еді. Әнеуі «ақтар ұсталыпты» деген хабарды естігенде, ақсақал қорлықты да, намысты да ұмытып, аталық мейірімі жөніп: «Ақбілек қайда екен?» деген сөз аузынан қалай шығып кеткенін өзі де байқамай қалып еді. Сол қызудың үстінде кісі аттандырып, сұрау салғызып еді.

Енді Ақбілек табылып, үйіне келген соң, оның сорлы болған түрін көрген соң, оның масқаралығын ойлаған соң, ақсақалдың намысы кайта қозғалды. Бұрынғы нәрестедей бала, ақ қағаздай таза көріп жүретін Ақбілегі, енді күйе жаққан қағаз, бала емес, қатын болып қалды. Ақсақал баласын күдай қосқан күйеуінен де қызғанатын іші тар кісі еді. Баласы кірсіз, таза болғанын қалаушы еді. Енді — Ақбілек баласы емес, бөтен әйел іспетті. Кімнен қалған әйел десейші! Қазақ болса да бір сәрі ғой. Ол ол ма? Келген, кеткен кісінің көзі Ақбілекте болатынын алдымен әкесі сезеді. Бәрі де: «Мамырбайдың орыс талқылаған қызын кара!» деп, ақсақалды көзге шұқыған тәрізденді. Енді Ақбілек әкесіне масыл болды. Бала ұстаған емес, жұртқа тамашалаушы маймыл ұстап отырған кісі тәрізденді. Ақбілектің қырсығынан ақсақал өзін масқара болып, абыройынан айрылғандай көрді. Міне, ақсақалдың өз баласына түзу қарай алмай, кашкақтап жүргені сол еді. Қызғаныш, жиреніш, өкініш, аяныш, ыза, қорлық — бәрі ұласып, оның тірі қалып, көзге күйік болғанына бармағын шайнап, зығырданар еді. Бірақ өз қолын өзі кессін бе? Өз ішіне өзі пышақ ұрып, жарылып өлсін бе? У жеген қасқырдай іші алау-жалау боп өртеніп, шықпаған сүлдесін сүйретіп жүр еді.

Кейде ақсақал онаша отырып, терең ойға батар еді «О пақырда не жазық бар?» деп баласын бір уақ аяр еді. «Оны да құса қылмайын» деп бір ойысып келсе де, оның басынан өткен күндер еске түскенде, Ақбілекті кеудесінен итеріп тұрғандай бірдеңе оның маңына жолатпаушы еді. Бір уақ: «Тезірек құтылсам қайтер еді» деп те ойлар еді. Бірақ қалай құтылар? Бекболат жуырда ала қояр ма? Үйі болса иесіз тұр. Әуелі өзі бір шүйкебас тауып алып, оның қамын содан кейін ойлаған дұрыс қой. Соңғы кезде ақсақалдың ойлап-ойлап тапқан түйіні осы еді.

Бірақ ақсақалға енді қатын ала қою да оңай жұмыс емес. Жасы жер ортасынан асып, міне, елудің бесеуіне шықты. Енді қартайғанда мал шығарып, біреудің жас қызын алып, баулып адам қыла ала ма? Ол алғаны қандай адам болып жолығар? Бала-шағаны ол күте алар ма? Кәрі кісіге қанағат қылып отырар ма? Ұяты бар біреу кез келсе — құба-күп, жеңіл саяқ біреу килігіп, бозбаламен жыртаңдағанын көрсе, одан да өлгені артық қой. Соны ойлайды да, «бесік көргеннен» ойды қуады, «есік көргенді» салмақтайды. Қайтып келген қатын, тегінде, жеңіл ойлы-ұятсыз болады деп жаратпайды. Байы өлген қатынның не баласы, не әменгері болмай тұрмайды. Сыбай-салтаң, ар-ұяты бар, шаруаға ұқыпты әйел қайдан табылар екен? Ой тәңірім-ай! Дүниеде қартайғанда қатының өлмесін! Одан үлкен қырсық болады деймісің? Бабы табыла ма? Пәле-дағы! Сол пәле Мамырбай ақсақалдың басына орнаған еді.

Мамырбай ақсақал артық бай болған да кісі емес, жоқшылық зарын тартқан да кісі емес. Өзі өз болғалы жаз саумалы мен бір тоқтысын, қыс бір табак етін қонағына беріп, әңгімелесіп, күліп-ойнап отырып жегенді — өмірдің бір қызығы деп білген кісі еді. Ауылнай ортасында, болыс ішіне де содырынан қадірі басым, салмақты, тартымды, табанды кісі еді. Ертеде бірер сайлауда би болып, кейінгі уақытта оны тастап, қалаған адамын қарақшы қылып қойып жүруші еді. Әйтсе де ағайын арасының сөзі ақсақалдың алдынан тараушы еді. Жалаң сөз қуып кетпей, бір жағынан шаруасын да қарап аттан түспеуші еді. Бата қылған, «қайырлы болсын» айтқан ағайынның аяғы сиреген соң, үйге ие табылған соң, ақсақал бір беткей ша-

руа жұмысына кірісті. Қыс болса түсіп қалды, Қарашаның қары жауды. Атымсағы, берімсегі, соғымы, қаласы, даласы дегендей, орда-шарқы үйдін жабдығы аз ба?

Ақсақал сөйтіп шаруасына айналып жүргенде, бір күні үйіне бір жолдасымен Әлдекей деген тұрғыласы келіп қонды. Пісекем үйінің камшылар жағы тілік, мінер жағы солақ, сол жақ танауының шегі бар, төбе таңбалы жалпак торы биесі, Ысқақ үйінің мінер жак құлағы ойық, ақ айыл, ақ жал, бөдес сары биесі жоғалып, соған сұрау салып жүр екен. Әлдекей жолыққан кісіге осыны саулатып жүріп, замандасына «сәлем беріп бата қыла кетейін» деп түскен екен. Қоналқаның кезіне келіп қалды ма, кім білсін, әйтеуір Әлдекейіннің айтысы солай.

«Әлдекей түсіп жатыр» дегенде ақсақал: «Осы да қанғи береді екен» деген. Өйткені Әлдекей жоқ қуып, дау сауып, ел кезе беретін, өзі кедей болса да, еті тірі кісі еді. Ақсақалдың әлгідей дегені болмаса, Әлдекейден пәлендей жиренген де жоқ. Өйткені әрі замандас, әрі әңгімелесіп, көңіл көтергісі де келді. Сондай біреу болмаса, өзінен именетін ауыл-отанның кісілерімен көсіліп сөйлесе ала ма? Үнемі ауыл-үйдің адамы кісіні жабыландырып, тынысыңды, өрісінді тарылтаып, катын басшы, үй күшік қып жібереді ғой.

Әлдекей «әліп-ләмға», «күлхуалданы» үш еселеп қосып, құран оқып, амандасып болған соң, өткендегі бір ханның қайғылы боп басын көтермей жатқанда, бір бидің көңіл айтқанын айтып, басын көтерткенін мысалдап, замандасына баптап көңіл айтты. «Қайғы келсе, қарсы тұр, құлай берме!» деген Абай сөзінен де бір ауызды айтып жіберді. Бұл Әлдекей ескіше бірталай сауаты бар, ескі сөзді көп білетін, «Мың бір түн», «Қырық уәзір», «Тотының тоқсан тарауы», «Алты бармақ», «Қысасұл әнбиелерді» жатқа соғатын шежіре кісі еді. Жасында Байшуақтан бір жаман жығылғаны болмаса, балуан, домбырашы, әнші, насыбайшы, сылқылдаған бозбала болған, қалжыңға да ұста кісі еді. Бұл күнде насыбайы, қалжыңы, ескі сөзі, «ондай қыл, мұндай қыл» деген ойыны болмаса, өзге өнерінен жүрдай болып дау қуып, ет аңдыған, екі күрек тісінен айрылған, саптамасының қонышы салпылдаңқырап кеткен сұқымдау шал еді.

Отырысымен-ақ Әлдекей әңгімені шерте бастады. «Арун Рашидтен» қозғады. «Әз Жәнібек» те, «Жиренше шешен» де, «Лұқман әкім» де кіріп кетті. Сол елдегі пәлен «жақсы», түген билердің сөздері де еске алынды. Қалайда Әлдекей отағасының сөзі желге кеткен жоқ. Көкірегін қапырық басып жүрген біздің ақсақал әңгімені тыңдаған сайын ауыл-қоганнан қиялы алыстап, басқа бір дүниеге кіргендей, бұ жалғанның опасызын білгендей, көңілі жадырайын деді. Жадырағаны ғой:

— Уай, әлгі қойшыны шақыршы! Мына кісіге бір тоқты әкеп сойсын. Кәрі саулықтың еті бар еді, оған тісі өтпес, — деді.

О кезде Әлдекей қаз мойын қара шақшасын жаман қоныштан суырып, бас бармағын сүк қолымен қаусырмалап, тырнағына насыбайын нашына келтіре сілке бастады. Манадан бергі тіл мен жакты безеп отырғандағы қарасы да — бір тіске жұмсақ еді. Енді қара шақшаны қалай құтыртып сермесен де жарасты, қак, шіркінді, қак!

— Сен осы үйден бір күл жағып, насыбай уқалап алшы, — деп балалау жолдасына әмір қылды. Бағылан сойғызған соң Әлдекейдің әмірінен күшті кім бар? Әлдекейдің серпілетін де жөні бар: мылтығы бар милиция, агент, немесе болыс болмаса, елдің кім көрінгенге мал соя беруі де сиреуге айналған, баяғыдай мол дәулет жоқ, шығын көп. Және соғым соймаған бір жаман мезгіл ғой. Кешегі қонып шыққан үйі бір сүрі жегізіп, Әлдекей түйіліп, өліп қала жаздап, жолшыбай боқтап келген ғой.

Әлдекей отағасы жеңінің аузын қоңыр тібенмен ұштаған сүр күпісін желбегейленіп, қызыл елтірі тымағының мінер жақ құлағын айқыш-үйқыштай жымырып, шалқайып отырып шайды да жақсы ішті. «Әйел баласы бір аяулы бала екен? Әттең, орыс сүніп тастағаны болмаса!» деп ішінен ойлап қояды. Өйткені әкесі тоқты сойғызған соң, бұл бір сый кісі екен деп, Ақбілек қара шай салғызып еді. Шайға қанып, құрыс-тырысы жазылып алған соң, Әлдекей қайдағы жоқ күлдіргі кулық тауып алып, бәйбішесі өлгелі езу тартпаған ақсақалды күлдірді: тоқтының етін ақтап жеу керек қой. Қашан ет піскенше Әлдекейдің аузында дамыл болған жоқ. Бір сөздің кезегінде:

— Балаларды жүдетпей бір шүйкебас алуыңыз екен, — деп басып өтті. Ақсақал Ақбілек жакка көзінің қырын бір салып:

— Ой, Әлдеке-ау! Енді қартайғанда, қатын алып не мәз боламыз? — деді. Онысы арғы жағы — қатын алуға бел баилап қойса да, өзі қатын іздеген кісі болмай, жұрт ұйғарып әпергенді қалағаны еді. Және бала-шағаның көзінше «қатын алам» деп қалай айтсын!

— Е, о не дегеніңіз? Әлі тұғырдан түсетін кезіңіз болған жоқ қой. Екі күрек тісім жоқ, мен де Сәлиманды құшақтап жатырмын. Қатын алмаған соң ретіңіз келмейді ғой, — деген тәрізді бірталай «наштакат» айтты. Сөйтіп отырып: — Сізге лайықты кім бар екен, ө? Қыз алуға сіздің әптіңіз келмейді ғой. Қыз енді ұстатпайды. Шаруаға ұқыпты, байы өлген тұл қатын болса, ой, сізге сол мәш келер еді, — деп, елдегі тұл қатындарды бір-бірлеп екшей бастады. Ақсақалдың өз ойына мұныкі де дөп келді.

Ертеңінде шайдан кейін ақсақал қораның бұрышында Әлдекей екеуі отырып, бірқыдыру сөйлесті. Не сөйлескенін қайдам? Әлдекейдін аты ерттеулі түр еді, есік алдында тұрған Әмірлерге ақсақал:

— Уай, мына кісіні аттандыршы! — деді.

Әлдекей келіп кеткеннен былай, не гажап екені белгісіз, ақсақалдың Ақбілекке бұрынғы қарасы өзгерді. Баласын жылы тартып: «Қарағым, ананы өйтсейші, мынаны бүйтсейші!» деп шаруаның, балалардың жайын сөйлесуге айналды. Ақбілек тірілді, әкесін жаңа тауып алғандай болды. Содан кейін ішкен асы бойына тарап, ажары кіре бастады.

* * *

Әйнектің тарам-тарам қырауы табандығына тырс-тырс тамады. Іркінді суда тоназыған шыбындар жүзеді. Күзгі күн төрдегі сары жайнамазға аппақ сәулесін төгеді. Әйнек алдында бастары түйісе жаздап, шүңкілдесіп екі жас әйел іс тігеді. Келіншек көк суыртпақты ерніне тістеп, суылдата суырып, жіп ширатады. Сұлу қыз кішкене көк кемзалды тізесіне салып, омырауына ойған тана, күміс қадайды. Олардың артында бұрышта қара шашы жалбырап маң-

дайына түскен томпиған бала бақайын жыбырлатып, ақ қайшымен қуыршағына көйлек пішеді. Сұлу қыз артына бұрылып. «Келші, қалқам!» дейді. Қалқасы алдына келіп селтиіп тұра қалады. Әпкесі жаңа бітірген көк кемзалын кигізіп, шашбауын төмен басып, омырауынан сипайды. Жаңа кемзалына бала мәз. Тігіп кигізгенге әпкесі мәз. Екеуі де жымың қағады. Жаңа кемзал киген бала қуанғаннан ыршып түсіп, әпкесінің мойнын құшады. «Қалқам, енді былғамай ки!» деп әпкесі бетінен сүйеді. Қандай жарасып тұр. Жалғыз-ақ келіншектің ажары келмеңді. Ауыр күрсінеді.

Бұл күрсінген — Үркия еді. Жаңа кемзал киген кішкене Сараның гүл-гүл жайнаған ажарын көргенде, ішкі дерті тағы бір қозғалып еді. «Ой, дүние-ай! Тым болмаса жасаған осындай бір жалбыр шашты қимады ғой! Дүниеде баладан қызық, баладан тәтті не бар дейсін? Қуарған қу бас өмір — бейне жапырақсыз ағаш. Онда не көрік, не дән бар? Баласы болса, Үркия да осындай кемзал тігіп кигізбес пе еді? О да тана-моншаққа омырауын саусылдатпас па еді? Балапанын бауырына басып, еміреніп, еркелетіп, жеп қоярдай құшырлана сүймес пе еді? Көңілдің бар кірбіңі демде жойылып, мауқы басылмас па еді? Ой, бала шіркін-ай! Неден мұндай ыстық болды екен?»

Бала десе Үркия ішкен асын жерге қояды. Балалы қатындарды көргенде іші жарылып кете жаздайды. «Осылардың да арманы бар ма екен?» деп ойлайды. Кедейлік, жоқшылық, аштық, дерт, қайғы — бәрі де бір баланың қасында түк емес тәрізді. Қандай ғана қатын аузы барып баласын қарғайды екен, жылатады, ұрады екен? Саранын сәнденгенін көргенде, баласыздық Үркияға тағы қатты батты. Баланы өмірі мұндай тілеп көрмегендей болды. Баланы аңсап, шөлдеп, үш жүз алпыс екі тамыры түгел кеуіп, суалып бара жатқандай, емешесі құрыды. Неше күн шөлде жүрген адам да мұндай шөлдемес.

Үркия күйеуім қатын алады-ау, мені шетке қағалы-ау деп қорықпайды, күйеуіне сенімді ғой, қайта «тоқал ал» дегенді зарыққан кезде өзі айтып жүретін ғой. Десе де, кім біледі, жасаған иіп, бойына бала бітіп қала ма деп, екеуі де дәмеленетін. Үркия жатса да, тұрса да құдайдан

бала сұрайды, баксы-балгерге қаратқан, кожа-молдаға үшкірткен, әулие тасқа әлем байлап-түнеген, құдайы садақасын да талай берген, мойнына бұршақ салып тілеген, сонда да әлі бала жоқ.

— Еркежан, бері келші! Сен маған бала болсаң қайтеді? — деп, Ұркия Сараны алдына алып, қысып-қысып сүйді.

— Боласың ба? — деп Ақбілек жымыды.

Сара «шын айтып отыр ма?» дегендей, әпкесіне қарады.

— Ой, жасаған-ай! Біз де бала сүйетін күн болар ма екен? — деп тағы бір уһілеп қойды Ұркия.

— Басың жас, құдайдың қазынасы кең ғой, сүйерсін.

— Қайдан білейін! Айтқаның келсін-ай! Шырайлым-ау, саған жорытайыншы. Бүгін мен бір түс көрдім. Түсімде біздің ауыл көшкен екен деймін. Сенімен екеуміз көштен адасып қалған екеміз деймін. Бір асудан ассақ, алдымыз екі таудың қуысындай, бір құдайдың уысындай құлама күз екен деймін. Күздың үстінде қалықтап жүрген бір қара бүркіт бір мезетте бізге таман төніп келді де, сені көтеріп алып кетті. «Ой-бай-ай!! Өлтіреді-ау!» деп қайтерімді білмей безектеп тұрмын. Бүркіттің бауырында көйлегің желпілдеп, тура күн шығысқа қарай кетіп барасың. Алыстаған сайын қара бүркіт ақ бауыр торғайдай боп көрінеді. Бүркіт сорғалап, төмен күлдилады. «Енді жейді-ау, енді жейді-ау!» деп тастан-тасқа секіріп, жүгіріп келем... Қарасам, сен бір ақ үрпек балапан болыпсың. Бүркіт жоқ. Жартастың басында көзің бақырайып отырсың. Қайдан келгенін білмеймін, ар жағынан әнеугі өзің айтқан Іскендір дуана шыға келді. Балапанды қолына қондырып келе жатыр. «Дуана-ау! Балапанды маған берші!» деп едім, дуана ұстата берді. Балапанды бір қолтығыма қысып келе жатырмын... көзіне қараймын... аумаған сенің көзің... Балапан дегенім сен екенсің... таң-тамашамын... Шырайлым-ау! Бү қалай түс? Сен жорышы!

— Ойпырым-ай! Тамаша түс екен! Мен қалай жориын? Құдай-ай! Мен тағы бірдеңеге ұшырайтын болармын ба? — деп Ақбілек көзі бажырая қалды.

Олай жориды, бұлай жориды. Екеуі де жори алмады, қорықты. Ақырында «түс түлкінің боғы» да десіп, бірін-бірі жұбатты.

Сара байғазы сұрап ауыл қыдырып кетті. Ақбілек пен Ұркия шәугім алып, түзге жөнелді.

Күнгейдін қырбық қары кебірленіп, өкшеге жабыс-ды. Желкем. Қоңыр салқын. Ақ киімді алып таулар ауыл-дын үстіне төніп тұр. Ақ шымылдықтың бетіндегі кара шыбындай, анау беткейде қой жайылып жатыр. Тау ба-сындағы бүркіттей болып қойшы көрінеді. Сырттағы терең сайда аттардың жоны қылтылдайды. Бауырдан артына тая-ғын көлденең ұстап, талтандап біреу келеді.

Ұркия мен Ақбілек шапандарын бүркеніп, күнгей жак төмпейден асып барады.

— ...Сондағы басбағып келгені осы төмпей ғой? — деді Ақбілек, төмпейге шыға беріп:

— Осы төмпей, — деді Ұркия жан-жағына қарап.

— Оқтың қиюындай, ей жасаған-ай дейім-ау, тап со күні сап ете түсуі қалай?

— Апырым-ай десейші...

Осындай әңгімелерді сөйлескелі төрт-бес күн болды. Әкесінің қабағы түзелгеннен бері Ақбілек күйеуін есіне ала бастап еді. Бекболаттың жараланғанын, қалада жатып емдетіп жазылғанын Ұркия энеукүні естірткен ғой. Бірақ ол кезде Ақбілек егжей-тегжейін сұрағандай болған жоқ. Жатса-тұрса әкесінің өзгеруін уайымдады ғой. Енді көңілі бір жайлы болды. Келімді-кетімді кісі азайды. Оңаша үйде Ұркиямен отыруы көбейді. Ұрқиядан бүгетін сыр бар ма? Күйеуін сөз қылғанды сүйетінін сезіп, оңаша болса Ұркия да әңгіменің бетін солай бұра беруші еді. «Бекболаттың көңілі бұрынғы-дай ма екен, жоқ өзгерді ме екен?» Екеуінің шеше алмай жүрген жұмбағы сол еді. Сол жақтан келген жігітке «білші» деп тапсырып жіберіп еді. О жігіт қатынамағалы бірсыпыра болып барады. Түзге шықса, екеуі төңірекке көз салар еді. Кісі кара көрінер ме екен дейді ғой.

Сонғы күндері неге екенін қайдам. Ақбілек күйеуін көп ойлайтын күйге ұшырады. Бұрын бозбалаға да онша телміре карамаушы еді. Еркекті аға, өзін қарындас деп санаушы еді. Күйеуінен өзге бозбаланы — берісі өзілдесуге, өрісі орамал тастасып, беттен сүюге болады, бірақ қойны-на жатқызуға болмайды деп ойлаушы еді. Енді еркек көрсе қойынға жатқаны, құшақтағаны қандай екен деп ойлай-

тын болды. Киімшен еркекті жалаңаш түрінде көзіне елестеткісі келеді. Ол ойынан өзі ұялып, безейін десе, безе алмады. «Япыр-ау, мұным қалай? Ұят-ау! Шынымен бұзылып кеткенім бе?! Қатын болғаным ба?!» деп танданар еді. Әйел біткеннің бәрі осылай ойлай ма екен? Жалғыз мен бе екем деген сұрау келсе де Ұрқия бұзылған екен деп ойлар деп, сақтанушы еді. Өйткені Ұрқияның көзінде әлі бала ғой, кеше ғана қолында өсті ғой.

Күндерден күн асқан сайын Ақбілектің күйеуін көксеуі толғақша жиілене берді. Күйеуін ойламаса отыра алмайды, ойлау тұрсын, тілейді, тілеу тұрсын, ынтық болады. Үй оңаша болса, Ақбілек керіліп-созылып, шалқасынан жатып, көзін жұмып, қиялына күйеуін әкеледі. Құшақтаса, сүйсе... Сонда құмары тарқайтын тәрізді. Енді Ұрқияны көрсе:

— Ана жақтан хабар жоқ па? Жасаған-ау, неге кешігіп жатыр? — деп, серт байласқаннан жаман Бекболаттың келуін күтті.

— Хабар жоқ... Кім біледі, о жақтағы елдің не деп жатқанын, — деп Ұрқия күдік сөйлесе де, Ақбілек ол ишараға түсінбей:

— Неге хабар бермейді екен?.. Неге кісіні әуре қылады екен?.. Қыздың күні де бар болсын! — деп өз ойын сөйлей берді.

Бір күні апақ-сапақта Ұрқия келді. Шам жағудан гөрі ерте, алайда үй жарық емес. Ақбілек бұрыштағы кішкене кілемнің үстінде жастық шынтақтап, жалғыз жатыр еді.

— Шырайлым-ау! Бейуақытта неғып жатырсың? Шам жағатын уақ болды ғой? — деп еді, Ақбілек енжарлана есінеп, еркелі, назды, майда үнін созып:

— Жа-ғы-лар, — деді.

— Шам қайда еді? Мен жағайын...

— Жеңеше, несіне асығасың... Ерте ғой, — деп Ақбілек бөксесін бұраңдатты.

«Жақпағаныңды көрермін!» дегендей, Ұрқия қасына таянып, қолын созып:

— Мынау қолымда не бар? Тапшы, — деді.

— Қолыңда ма? Құрт.

— Жок.

– Кант.
 – Жок.
 – Күміс.
 – Жок.
 – Енді не? Түрі қандай?
 – Ақ.
 – Ақ... ақ... Жұмсақ па? Қатты ма?
 – Онысын айтпаймын. Әйтеуір өзі тәтті нәрсе.
 – Өзі ақ, тәтті – кант тағы.
 – Кант емес, бірақ ең керек нәрсе.
 – О немене, женеше?
 – Бұл сондай қымбат нәрсе, өмірдің бар қызығы осында.
 – Ойпырым-ай! Бү немене екен?! Мұдуар қылмай айтшы, женеше!
 – Әуелі сенің бағың да осында.
 – Өй, алақай-ай! Хат екен ғой!
 – Таптын, таптың... Бермеймін деп едім, – деп Ұркия қалжындап, тұмарша бүктелген кішкене қағазды алақанына басты.

Манадан бері шам жақпай, енжарланып жатқан Ақбілек дереу атып тұрып шам жағып, жерге қойды да, қағазды жеп қоятындай қалала қаралы.

Хаттағы сөз мынау:

«Ғиззет.лұ, уә құрмет.лұ газиздан көргеуші мағшұқым Ақбілекжанға көптен-көп езгү саламларымызны ырсап айладық. Бағдында бізден хал-ахуал сұрасаныз, атқамды лелла, сағ-саламат деп білерсіз. Қиын ағамыз Төлегеннің ярдемі арқасында жарақатымыз жазылды. Бұл күнде атқа мініп, құс салуға да жарадық.

О бағдында сіз ол тарапта кәпірнің қолынан аман-есен қалас болғаныңызды есітіп, шад уә қарам болып, алаға шүкірана еттік...

Тағдырда язмыш шан дарыпанадан, дарылбақия рақылат еткен шапағатты анамызның иманы саламат болғай еді. Қазаға ыразы, бәлеге сабыр етіңіз.

Үшбу Ақберген иолдашымын сізге көңіл айтып, аманлық білу үшін жіберіп отырмын, һәр нешік болсын, біздің көңілімізде бөтен ниет жоқ. Сіз де көңіліңізге бөтен нәрсе алмағаныңызды тілеймін. Аз күнгі қайғы-жапаға сабырлық

қылыңыз. Не нәрсе болса, қайырын тілейік. Онда сіздер, мұнда біздер аман болғай едік.

Дәйю қалам тебіреткуші бірадарыңыз Бекболат деп білерсіз».

Бұл хатты анау-мынау әйел оқыса, қуанғаннан секіріп түсер еді. Ақбілек мырс етіп күліп жіберді.

— Жеңешетай-ай! Жаксы болды ғой! — деп, хатты қалтасына салуға қимай, қайта-қайта ашып, айналдырып көре берді.

— Айтқам жоқ па?

— Ақберген қайда?

— Біздікінде отыр.

— Маған жолықпай ма? — деді де: — Жоқ, ол болмайды екен, — деп, өзін-өзі тоқтатты. Ақберген бір түрлі жылы көрініп кетті, өйткені ол жарынан хат әкелді ғой. Көргісі келсе де, басы қаралы екенін, жолығу жеңілдік болатынын ойлады. — Енді қайтеміз? — деді.

— Қайтесің? Сен де хат жаз.

— Не деп жазам?

— Өзің білесің, көңілдегі сөзінді сен де жаз. Ұяласың ба?

— Апырым-ай! Енді не деп жазам?

— Таңертең ерте жүреді. Қазір дайындап қой. Мен бір айналып келем, — деп Ұрқия кетіп қалды.

Ақбілек қол сандықтан кесте сызатын қызыл қарындашы мен бір парак қағаз алып, «Қыз Жібекті» астына салып, етпетінен жатып, қарындашын жалап қояды.

«Ғазіз көргушіні», «бағдында хал-ахуал сұрасаңызды» бұл да жазды. Содан кейін аузына сөз түспеді. Сөз самсап-ақ түр, бірақ қайсысын жазарын білмеді. Біресе бәрін айтқысы, көп жазғысы келеді, біресе әдепті ойлайды. Қанша жазса да, ойдағының мыннан бірін жеткізе алар емес. Қарындашты жалай түсіп, біреу келіп қала ма деп, сасқалақтап отырып:

«Бізде де бөтен ниет жоқ. Үшбу хатты алғаннан кейін бір келіп кетпегіңізді тілеймін. Асығыс жазылды. Ғайып етпеңіз... Дәйю Ақбілек» деп жазды.

Аздан соң Ұрқия келіп, хатты алып кетті.

Ел жатса да, Ақбілек ояу. Оның қиялында — келешектегі сұлу өмір. Өзін ұзатқан екен дейді. Басында — жібек же-

лек, кигені — үлде мен бүлде. Жанында Ұрқия мен Сара, ауылға таяу жасыл сайда тамылжып, сызылып тұрғанда, алдынан самаладай болып қызылды-жасылды қыз-келіншектер келеді. Олардың көйлегі де, көк шалғын да, күлкісі де судырлап, сынғырлап кетеді. Шекесіне тырстыр еткізіп, қатындар шашу шашып, балалар аяғының астынан таласа-тармаса алып жатады.

Құлпырған шайы шымылдықты алдынан ұстап, қаз қатар қыз-келіншектің қас ортасында желегінен екі көзін жылтыратып, Ақбілек келе жатыр. Жұрт мәре-сәре, у-шу...

Жасауын жайнатып жиып, кілем, көрпе-төсегі оюлы ақ отауға әкеліп кіргізеді. Құрулы шымылдық ішінде бықырлаған қыз-келіншектердің ортасында Ақбілек отырады. «Келінді көреміз» деп үлкен қатындар келгенде. Ақбілек сызылып түрегеледі. «Ашшы бетін!» деген бір үкім дауыс шыққанда, желегін бір қыз ашады. Ақбілектің келбеті ай мен күндей. Қатындар таңғалады. «Көп жаса! Отыра ғой, шырағым!» дегенде, Ақбілек жібек көйлегін судыратып отырады....

Той өтеді. Ел тарайды. Ақбілек ақ отауында... Ол — келіншек. Басына жаулық салындырыпты, сыртында — желегі. Төсекағаш алдында ақ саусағы майысып, күйеуіне ақ көйлек қайып отыр. Жанында домбыра шертіп, Бекболат жантайып жатыр. Ақбілек ол әдемі күй шерткенде, жаны сүйсініп, күйеуінің бетіне жымия, жылы қарайды, ішнен: «Жаным-ау!» дейді. Бекболат та жымып, қолын созады. Ісін қойып, Ақбілек шынтақтап, күйеуіне таман жақындайды. Күйеуі мойнынан құшақтап, үлбіреген аузынан, мамық тамағынан тәтті сүйеді. Бірінің көзіне бірі қарайды. Қараса да тоймайды.

Үлкен үйдің самауырыны қайнағанша Ақбілек отауының түндігі ашылмайды, жібек шымылдық күлімдеп күн сәулесі жабықтан түскенде Ақбілек тұрайын десе де күйеуі қыпшасынан қысып, қытықтап, күліп, жібермейді. «Болар енді, сәулем!» деп Ақбілек тұрып киініп, жез құман алып, майысып, дөң астына түзге кетеді.

Ілек-ілек болып жүгіріскен, ойнақтаған бота, желі басында құлын ұстаған, бие құған бала-шаға, тезек терген

ән салған қыз-келіншек .. Соларға қарап Ақбілек ақырын аяндап келіп отауға кіреді. Өзі дәрет алып болған сон күйеуінің қолына су құйып, шымылдың бауындағы кестелі орамалын әпереді.

Кешке таман қанжығаларына қатарлап қаз-үйрек байланып, бедеу мініп, қаршыға ұстаған күйеулері келе жатқанда, Ақбілек ақ отаудың жанында қарап тұрады.

Көшкенде, Ақбілек желегін қайырып, беліне қыстырып, отауын жығысып, жүк артысады. Көш жөнеліп кеткен соң, артта қалған өңшең қыз-келіншек көк жорға мінген Ақбілекті орталарына алып, көшке жеткенше жарыс салады. Бұлар көш қасында топтанысып келе жатқанда, қолдарында қаршығасы, бір топ болып күйеулері де сыпылдатып өте шығады...

Ақбілек бала көтереді. Күйеуіне тартқан бір жақсы ұл табады. Күйеуі Ақберген екеуі ана жақта қаршығаларын айналдырып жатқанда Ақбілек бесіктегі бөбегін тырбиған саусақайынан сүйіп, арқалығына асылып, еміреніп, емізіп отырады. Ағасы атқа мініп кеткенде, басына үкілі тақия кигізіп, бөпесін алып алдынан шығады.

«Ағанды қарашы, шыбыным!» дегенде, бөбегі ұмтылады. Ағасы бөбегін жоғары көтеріп, насыбайын иіскейді...

Бұдан да сұлу, бұдан да тәтті қиялдарда жатып, Ақбілектің көзі ілінеді...

Таңертен Ұрқия келгенде, Ақбілек

— Кетіп қалды ма? — деп сұрады.

— Кетіп қалды, — деді Ұрқия.

Өйткені кешегі хатта күйеуін шақырғаны ұят болғандығы артынан есіне түсіп еді.

* * *

Арада төрт-бес күн өтті ме, қалай.

Аксақал үйде жоқ еді, Ақбілек Сарасын қолынан ұстап, әйнек алдында тұр еді. Малшылар мал қоралатып, малшы қатын сиыр сауып жатыр еді, қораның жоғарғы бұрышынан әйелдің жаулығы ағараң етті. Ұрқия екен.

— Қалқам, құлағыңды әкелші, — деді ..

— Шын ба?

— Шын емен

Ақбілек Қажікенді шақырып кел деп сіндісін жіберді де, ауызы жабыса қалды.

— Енді қайтеміз?

— Біздікіне түседі де...

— Ағайдан ұят емес пе?

— Жоқ, ойбай! Екеуіннен бөлек онда не ой бар дейсін.

— Біздікінен бір тоқты сойындар.

— Шырайлым-ау! О не дегенің? Оған бір күн қонақ асы бере алмағанымыз ба?

Ақбілектің жүрегі алып-ұшып барады. Үйге кірді. Шам жақты. Шай жасады. Алашаның қайрылған жерін жазды. Жайнамазды дұрыстап ілді. Әйтеуір бір жерде байыз тауып отыра алмай, оған да, бұған да аландай берді. Ол бейне бір осы үйдің ішін көруге, сынауға, мінеуге келген кісі тәрізді. Бәрі де жинақы, таза, ретті болса екен деиді. Самауырын да, Қажікеннің жеңі де, малшы қатынның бет-аузы да, дастарқан, орамал да кір тәрізді.

— Қарағым-ау! Жеңің салтақ-салтақ боп кетіпті ғой! Мұрныңды жеңіңмен сұртпесенші, әлдекімнің баласына ұсап. — деп, Қажікенді иегінен қакты.

Қажікен Сараның қолындағы бауырсағын қағып түсіріп, Сара ыңылдап жылағалы келе жатыр еді:

— Айналайын, күнім! Қоя қой енді. Бауырыңа тимесейші! Сенің есің бар ғой! — деп екі бауырын уатып, басалқы айтты.

— Үрбие-ау! Бетіңді кішкене жуып жүрсейші! — деп, қазаншы қатынның алдына бір уыс бауырсақ тастады. Жаулығы тозып кеткенін жаңа көргендей, апасының ескі кимешегін бермек болды.

— Күнзайын далала жүргенде іштерің пыспай ма? — деп, қойшыға да тіл қатты.

«Бү қай сөзі» дегендей қойшы таңырқап:

— Неге пысады? — деді.

Ақбілек бәрінің қамқор анасы өзіндей, бәрін де қанаты астындағы балапанындай бауырына басып, жылытқысы келеді. Бәрін де өзіндей қуанышты, бақытты болса екен дейді. Ешкімді ренжітетін, ешкімге жамандық ойлайтын түрі жоқ. «Неге пысады?» деп, қойшының қоңырайғанынан да жарастықты көреді. «Қайтсін, бақыр! Шаршап келеді ғой» деп ойлады.

Шай күндегіден ұзақ шілген тәрізді. Саранын ұйқысы келмейтін тәрізді. Қарадан қарап отырып асыға береді. Шай жиылысымен балалардың төсегін салды, тысқа шықты. Ас үйдегі Үрбиеге барып: «Қазанды тезірек қайнат, ертерек жатамыз, ұйқымыз кеп отыр», — деді. Қайтып кеп, жұпар сабынын бұрқыратып, бетін, мойнын, білегін әбден тазалап жуды. Әбдірені ашып, мәре көйлегін алып, балаларға көрсетпей апасының ескі жаулығына орап, көрпенің арасына қойды.

Ет піскенше Сара ұйықтап қалды. Қажікен қойшының қасында отырып. «Жалмауыз кемпір» деген ертегісін айтқызды. Ет түсірілді. Ақбілектің ет жегісі келмейді. Малшыларға «жеңдер» дей береді. Етті жеп болып келе жатқанда Үркия келді.

— Женеше, ет же!

Үркия:

— Ауыз тиейін, — деп бір жапырақ салды.

Ет жеп болғаннан соң, Қажікенді жатқызып, Үркиямен екеуі тысқа шықты, әйнек алдында тұрып, екеуінің күбірлескендегі әңгімесі — қалай жолығу, қай жерде жолығу еді. Үркияның ойы Ақбілекті өз үйіне апарып екеуіне бір табақтан дәм жегізу еді. Ақбілек Әмір ағасынан ұялып, әрі үйдегі балаларды жалғыз тастап кетудің есебін таба алмай, бармауды қалап еді. Қаласа да Үркияның ойы дұрыс, шамның жарығында оны көріп отырып, бір табақтан ас жеген қандай жарастықты! Бұл тұңғыш жолығуы ғой, әрі сөйлесіп, бері сөйлесіп Ақбілек балаларды ұйықтатып, баруға бел байлады.

Балалар ұйықтаған кезде Ақбілек мәре көйлегін, таза кемзалын киіп, жұпар иісін аңқытып, биқасап шапанын жамылып, аяғын ептеп басып, есікті ептеп ашып, буыны дірілдеп, табалдырықтан аттады. Ай жарық. Қар күмістей жылт-жылт етеді. Жұлдыздар жайнап тұр. Екі үйдің арасындағы жалғыз аяқ жол қарауытып жатыр. Бұл жол — жұмаққа апаратын жол секілді. Осы жолмен барып қызықты, тәтті, сұлу өмірдің есігін ашатын секілді. Басқан сайын бақ есігі жакындайды. Жүрегі дүрсіл қағады. Үркия алдынан шықты.

— Әмір ағам қайда?

— Ауыз үйде. Сендер онаша боласыңдар.

Ой, алла-ай! Ақбілек шын сонымен бірге отырғаны ма?

Ұрқия есік ашты. Қатты ұйықтап оянғандай, қараңғы үй кенет жарқырап кетсе, көзін қандай ұялады. Бак есігі ашылғанда, Ақбілектің беті де ұялып, кіруге жүрексініп, әнтек кідіріп қалды

— Кір, қарағым, кір!

Олар көрінбейді. Бірақ осы үй толған олар. Көйлегін судыр еткізіп Ақбілек кіріп келді. Бекболатқа отырған үйі нұрға толып кеткендей болды. Ақбілек жеңгесінің артынан еріп, сызылып келіп, төменірек отырды. Тура қарауға дәті шыдамай, төмен қарады.

— Есен бе, қарағым? — деп әуелі Ақберген амандасты. Бекболат қалай амандасудың есебін таба алмай:

— Есен бе, қарағым? — деп жолдасының сөзін айта салды.

Ақбілек:

— Шү-шүкір, — деп ернінің ұшын қыбырлатты.

Тым-тырыс.

— Анаңның арты жақсылығын берсін! Құдай әмірі, бәрі мақұл. Тек өз маңдайларың ашылсын! — деп, үнсіздікті Ақберген сейілтті. Бекболат үндеген жоқ.

Ақбілек уысындағы торғын орамалымен көзін сүртті. Бекболат төмен қарады.

Ол екі арада Ұрқия етін түсірді. Қонақтарының қолына су құйып, дастарқан жайды. Төсін салып, семіз тоқтының жарты етін түгел асқан екен. Он шақты тоқтының маңдайы ғой.

Ақбілек күйеуіне онша таянбай, арасына бір кісі сыйғандай қылып, табакқа таман отырды. Ақберген пышағын алып: «Тураймыз ба?» дегендей Бекболатқа қарады. Бекболат ым қакты.

— Құдағи, мұнда келіңіз! — деп Ақберген астың алдын ана жақтағы қайын ағасына жіберу керектігін білдірді.

«Ойбай, жей беріндер, қарақтарым! Күйеу кәдесін содан соң істерсіңдер», — деп еді. Бекболат сақау кісіше ымдап болмаған соң, Ұрқия табакты ауыз үйге апарып, бір жапырақ кесіп беріп, қайта әкелді. Күйеулер Ұрқияны шақырып, төртеу болып, табакты жағалай отырып, ет жеуге кірісті. Ұрқия отырарда Ақбілекке қарап:

— Қарағым, жақын отыр! Бекболаттан несіне ұяласың. Екеуіңнен жақын кісі жоқ. Бү де бір мереке емес пе? — деп тұртіп еді, Ақбілек әнтек қозғалды. Әйтсе де табаққа да. Бекболатқа да қашығырақ еді.

— Иә, сөйтіндер, тізелесіп отырыңдар! Ұялатын үлкен кісі жоқ қой, — деп Ақберген де айтты. Екеуі бірдей қоймаған соң, Ақбілек қозғалып, Бекболаттың оң тізесіне шапанын сүйкей отырды.

«Жендер, алыңдардан» басқа дастарқан үстінде пәлен сөз бола ма? Жасырын келген күйеу түгілі, етке бас қойғанда, Әлдекей ағайлардың да аузына құм құйылып қалады. Бәрі де әдепті, сыпайы, бірін-бірі қалтқысыз сыйлап, шын көңілімен жақсы көріп, өліп-өшіп отыр. Ет жеп отыр деймісің? Бұлар ырыс жеп отыр ғой.

Бекболат көз қырымен жарының бетіне қарап қояды. Ақбілек бұрынғыдан да сұлу, әдепті, салмақты, сәулім болған екен деп ойлайды. Мұндай жары болғанына ішінен мақтанып, мұртынан жымыңдайды.

Ақбілек әнтек іменіп, бетінің ұшы ойып алғандай қызара береді. Бекболаттың бетіне тура қарауға шыдамайды. Оның салалы саусақтарына көзі түскенде «қара мұрттың» саусағы есіне түсіп, өз ойынан өзі ұялып отыр еді. Күзді күнгі беймаза қара шыбындай, дәл осы арада есіне түсіп мазасын алғанға ішінен қынжылып еді. Бірақ Бекболат оны сезбеді. «Сезді ме» екен деп Ақбілек шашын сипаған боп шалқайыңқырап Бекболаттың бетіне бір қарады да, көзіне көзі түсіп кетті. Оның көзі «сүйгенім бір сен» деп тұрған тәрізді. Талмау, буалдыр көрінді. Ақбілек: «Мен де сенің жолыңа жаным күрбан» дегендей салалы, оқ кірпігін салмақпен қағып, жылтыраған қара көзін бір төңкерді. Екеуі де біріне-бірі көңілі тойды...

Тамақтан кейін Ұрқия күйеу мен қалыңдықты ертіп, шығарып салды.

Екі жар қораның сыртына жеткенде, аяқтары қоюлады. Әнеки, тоқтады. Жар қолы жардың белін қысты. Ақбілек назданып жоғары қарағанда: Ай жүзін аспанда ай көрді. «Сүйсең сүй!» дегендей, жұлдыздар жымың қақты. Қылыш мұрт бал ерінге тигенде:

«Дем алыс ысынып,
Саусағы суынып,
Белгісіз қысылып,
Пішіні құбылып,
Иығы түйісіп,
Үндемей сүйісіп,
Мас болып . » —

жатқанын ақын Абай болмаса, біз суреттей алмаймыз...

Аңсап жолыққан екі асық тар төсекте не айтысып, не қойысады? Таң атқанша пыш-пыш деп көп сыбырласты, ол сыбдырды жазуға орман — қалам, аспан — қағаз, теңіз — сия болу керек... Және қараңғы үйдегі күйеу, қалыңдық-тың сыбырын тыңдайтын жеңгесі біз емес, оны жеңгелерінен сұрай жатасыз; әйтеуір ел тұрмай, Бекболат атқа қонды. Ақбілек шапанын бүркеніп қасында тұрып, жеңгесі қолтықтап аттандырып, саулық тілесті.

Бекболат келіп кеткеннен былай, Ақбілек анасының қайғысын аз-аздап ұмыта бастады. Өйткені өз тілегі, өз өмірі, өз бағы қызықтырақ, басымырақ бола бастап еді. Бекболаттың жиі келіп жүргенін тіледі, онсыз өмірде қызық жоқ тәрізді көрінді. Алайда ол тілегін күйеуіне білдіруге ұялып еді.

Бір күні жүрегі айнып құсканы... Жүрегі бейжай болады да тұрады. Жұмыртқаға зауқы шабады. Таңданады. Жерік болғаны ма? Бекболат келіп кеткелі бес күн аралаған жоқ қой. Онымен де тұрмады, Ақбілек толғақ науқасқа ұшырады. Ұркия өзі бала көтермесе де, бала көтерген әйелдердің жерік болғанда қайтетінін біледі ғой. Ақбілектің жата беретіні, жұмыртқа іздегені, толғағы — аумаған бала біткен әйелдің белгісі. Ақбілек жеңгесінен дертінің мәнісін сұрай берген соң:

— Қалкам-ау, бойыңа бірдеңе бітті ме деп шошимын, — деді.

— Қойшы, жеңеше? Қайдан бітеді?

— Кім біледі.

— Жаңада емес пе еді?

— Қайдам...

— Тез білінуші ме еді?

— Біраз ай өткенде білінсе керек еді.

— Ендеше бұрын болды ғой.

— Сөйтіп маскара болмаса...

Айтқандай-ақ екі қабат болғаны күн асқан сайын мәлім болуға айналды. Етегі де көптен бері сынбапты, іші томпиған іспетті... Ақбілекке бұл — жаңа дерт болды. Ұзатқалы отырған қыз емес. Күйеуінің келгенін жұрт білмейді. Және күйеуінен екені де екі талай, дерт болмай қайтсін... Жеңгесімен сыбыры тағы молайды. Баланы қалай түсірудің амалын кеңесті.

Ұрқия жансыздан, кәрі қатындардан бала түсірудің емдомын сұрастырды. Бала бірденеден шошығанда, жығылғанда, оқыста түсетінін білді. Ұрқия қаранғы бұрышта тығылып тұрып, Ақбілек келе жатқанда, «ап» деп шошытып байқалы, ойнағансып, ішке түртіп байқалы. Оған түсетін бала көрінбеді. Ақбілектің ішкені ас болмады. Жатуды, күрсінуді көбейтті. Сөйтіп жүргенде, бір күні отырып, Ұрқия:

— Шырайлым-ау! Мен де екі қабат болдым білем, сарымсаққа зауқым шабады, менің де жүрегім лоблып құсатын болдым. — деді.

— Сенікін қойшы! Сенің тілегің бала ғой... Құдай көз жасыңды игені де, — деді Ақбілек.

Ұрқиянікі рас екен. Бір күні ауылдың бір-екі қатыны қабу қабып отыр еді. Ұрқия ауыз үйге барып, лоқсып, құсып келді. Қатындарға келіп, жерік боп жүргенін, бала біткенін айтып:

— Өсітуші ме еді? — деп сұрады.

Қатындар:

— Құдай берейін десе, қиын ба? — деп тамсанысты, «Құтты болсын» айтысты. «Ұрқия екі қабат» деген хабар кешікпей-ақ ауыл арасына жайылды. Тілеулес қатындар: «Байғұсқа болсын» деп, Мамырбайдікіне араласқанын күндейтіндер: «Әй, қойшы! Ол бала тапса, біздің сұр төбет те күшіктер» десті. Дегенмен Ұрқияның екі қабаттығы анық болуға айналды. Бір-екі айдан кейін іші де білініп қалды.

* * *

Аздан бері ақсақал аттан түспейтін болып кетті. Ағайын арасының дау-шары, кемпір назы дегендейін ақсақалдың алдына келмей тұрмайды. Біреуге о деп, біреуге

бү деп сөзге кіріспесе, ептеп-септеп өз құлқынын да ойла-маса — ел адамының адамдығы, айбыны бола ма? Дос сүйініп, дұспан күйіне ме? Әйтпесе «ақсақал» атана ма? Мамекен де «ақсақалдық» қалпын құрып, атқа мініп жүр еді.

Не жұмыс барын кім білсін, бү күн қасына Ұлтаракты ертіп, Әбен ауылына кетті. Ел адамдары ол ауылға осал-оңтағай жұмыспен бармаса керек қой. Ақсақалдың барысы да, сірә, тегін емес қой. Жүрерінде ауылдағы өрімші Тайкөтті шақырып, сақал-мұртын тұжыртып, кеңірдек жүнін қырдырды. Ақбілектен жуылған көйлегін сұрап кіді. Төс қалтасына сегіз бүктеп, таза орамал салды. Етігін де түкіріктеп сүртті. Көптен бері бүйтіп түзелгенін Ақбілек көрген жоқ еді, бір сый жерге баратынын іші сезді.

Әбен ауылы отыз шақырымдай еді. Біздің Қыдекендер болса, жолда бір ауылға қонып, бір ауылға түстеніп отырып, алтыншы күні қоналқаға әрен жетер еді. Мамекен ондай қолы тиіп жүрген азбан ақсақал емес қой. Жолда атын бір шалдырып, қонаға Әбен ауылына келді. Жайлауда болмаса, қыстауында отырғанда Әбен ауылына бармағалы екі-үш жыл аралап кетіп еді.

Әбен ауылы Алтайдың бір шорай қойнауында. Был-кылдақ бұлақ. Бұлақ бойы — тал. Сырты — орманды, ақбарлы заңғар тау, алды — бұйрат. Бұйрат ішінде — қамысты көл. Бұлақтан өте берістегі ұзын қора Әбендікі. Анау — таудың ет-бауырындағы жеке қора әкесімен туысқан Сатай қажыныкі.

Мамырбай ақсақал бұлақтан өтіп, қораның ығындағы тармақ дінгекке таман келе жатыр.

Арты тұтас, алды ашық, жарыса созылған екі ұзын қора. Ортасы — беті ашық аран. Бұл аранға 5—6 жүз жылқы сыйып кетеді. Теріскейдегі ұзын қораның күнгей беті жағалай есік. Мұның бәрі қойға, түйеге, сиырға, ботаға, тайыншаға арналып соғылған бөлек-бөлек мал қора. Анау артқы көлденең өңшең ат қора. Күнгейдегі ұзын қора байдың үйлері. Өзі отыратыны бір басқа, екі қатынның үйі екі басқа, баласының отауы, қонақ үй, малшылардың үйі, шошала, еттік, астықхана...

Қораның төңірегі тап-таза. Аранның түкпірінде буы бүркырап, екі күр ат суып тұр.

Аксақал аттарын діңгекке байлатып, етегін қамшымен бір қағып, қақырынып, теріскей жақтағы кішкене есіктен байдың қорасына кірді. Қадалары бір-бір кісідей көш құлаш дөңбекпен, сыбысы шырышпен жабылған бүп-бүтін оқтай заңғар қораға кіріп келгенде недәуір-ақ денелі аксақал баладай боп кетті. Өмірі мұндай қораға кіріп көрмеген Ұлтарактың көзі бажырайып, ауызы аңқиып қалды. Толып жатқан есіктің қайсысына кірерін білмей, аңырып тұрғанда, бір есіктен онтайлы аттай даяршы жігіт шыға келіп, сәлем беріп, қонақ үйге бастады. Сықырлаған жаңа есіктің табалдырығын аттап, қонақтар үйге кірді. Аксақал сәкі тақтайға отырар-отырмаста даяршы жып етіп, етігін тартты. Ұлтарак қолбандап, жете алмай қалды. Етік қоятын жері де бөлме тақтайлы қабырғадан шығарған шкаф екен. Үйдің асты тақтай, төбесі қолдың саласындай мүсін шырыппен итаркалау қыла жауып, ақпен сырлап тастапты. Кіре беріс жер аласа, күр тақтай, одан арғы жер төрдегі үлкен әйнектерге шейін киіз, алаша, көрпе, бөстек төсеулі биіктеу сәкі. Екі әйнектің арасында жоғарыда желдеткіш шырылдап ән салып тұр. Ұлтарак диірмен бе деп ойлады. Бұрыштағы карнезді нар пештің қуысында — қаз мойын жез шәугім, пештің алдында — үлкен жез шылапшын. Төрдегі көлденең сырықта — қызыл ала тек жайнамаз, екі сүлгі. Осы секілді үш қонақ үйдің ортадағысына Мамырбай аксақал келіп отырды. Оң жақтағы үйде де қонақтар бар екен. Күбірлеген дауыс естіледі.

Қас қарайған кез еді. Даяршы жігіт жетілік лампыны жағып, қайыңның безінен нақыштап істеген үш сирақты күрсіге орнатып, ортаға қойды. Біраздан кейін даяршы кіріп: — Бай келе жатыр, — деді.

Аксақал өңірін жиып, кобдиланып тамағын кенеп ұлық келе жатқандай шалқайыңқырап, сіресіп қалды. Бай келді. Аксақал ұшып түрегеліп, қол қусырып сәлем берді. Бай дауысын әрең шығарып, әлік алды.

Жарықтық әлі қартайған жоқ екен. Без белді қара бүркіттей, айыр сақал, қылыш мұрт, қабақты, қасты, мұрынды, айбынды, арғымақ, ақ сары кісі. Келбеті бұрынғының батырындай. Байдың қасында Мамырбай — аксақал емес, қарын тұғыршық тәрізденіп кетті.

Бай гүрегеіп тұрып, даяршыға аяғын ұсынды. Даяршы мысықша жып етіп, етігін еппен суырып, тері шалбарының құрысқан балағын жазды. Мамырбай ақсақал екі қолын ұсынғанда, бай бір-ақ қолын берді, тіп-тік болып, қара ешкі терісі бөстегіне келіп отырды.

— Шаруалар амандық па? — деп келте ғана амандасты.

Ақсақал байдың күйі-жайын, ауыл-аймағын да қазып, амандық сұрағанда, бай:

— Аман, — деп бір-ақ рет жауап берді. Аз тым-тырыстан кейін: — Сапар, оңғарылсын! — деді.

— Әлей болсын! — деп ақсақал қауаңдады.

— Анау үйдегі кісілерді мұнда келтірші! — деп бай даяршыны жұмсады, деуі-ақ мұн екен — төрт-бес кісі жетіп келді. Байдың:

— Сіз берірек, — деген сөзінен ақсақал қадірлі қонақ өзі екенін сезіп, мардамсып қалды.

Ол келген қонақтардың ішіндегі сорпаға шығары: Иманбай би. Әлдекеі, Мүсірәлі екен. Қалған екеуі — солардың жолдасы. Бұлар сол ретімен ақсақалға таяу жерден орын алды.

Қонақтар амандасып, жаиланған кезде, үлкен көк дастарқан жайылып, бауырсақ шөмеле боп төгіліп, ақ тәрелкемен екі жерден сары май қойылып, сары бие самаурын күжілдеп үйге кірді. Самаурынның екі жағындағы екі епті даяршы қара подноса қызыл кәрлен шыны аяқтарды қатарлап тізіп, шай кұюға кірісті. Шай кұюы да тәртіп: бір де бірінің аяғын ауыстырмайды, ілгерілі-кейінді кұймайды, ернеуінен асырмайды, біріне-бірін соғыстырмайды, әккі дүкеншілердей қолы-қолына жүкпайды. Төрдегілердің шайы күрен. қаимағы кесек болып кұйылады. Мүсірәліден төмен кеткен соң, шай көгілдірленіп, ар жағынан Семей көріне бастайды. Май да, бауырсақ ұйтқысы да ақсақал алдында, төменгі жаққа шашырандысы барып жатыр. Біздің Ұлтарактар шетке шыққан бауырсақты қасқырша қакши берген соң, бай:

— Ана жаққа бауырсақ жіберші, — деді.

Мамырбай ақсақал: «Бауырсақты үркітіп отырған сен бе?» дегендей, жолдасына зілді көзімен бір қарап қойды.

Бытырап жайылған тоқтыларға содан кейін азырақ күт қонайын деді.

Шай үстінде пәлендей сөз бола қойған жоқ. Ақсақал сегіз бүктеулі орамалын суырып, маңдайын сипай түсіп отырғанда, бай шыны аяғын төңкерді. Кейін қалса, айып төлейтіннен жаман, өзгелері де төңкере бастады.

Шай жиылды. Байдың малдасын құрып отырғанын көріп, бір адам аяғын көсілген жоқ. Әлдекей өзіне-өзі келіп, қара шақшасын суырды. Бай ым қакты — топырақ салған, қалақшасы кішкене шылапшын Әлдекейдің алдына жетіп келді. Сондай бір шылапшынды өз алдына қойып түкіріп отырды. Оны көрген Ұларақтар қалай болса солай былш еткізуді доғарып, қақырғысы келсе, тысқа шығатын болды.

Әлдекей қаз мойынды баяғы қағысына салды. Мүсірәлі күс көрген қаршығаша қобдиланып, алақанын жайып еді, Әлдекей бетіне ажырая қарап, басын шайқап, шақшасын тұтамдап отырып алды. Алақаны жоюлы қалған соң, Мүсірәлі ұялыққырап:

— Кішкене, кішкене, — деді.

— Өзіндікін атсайшы, — деп Әлдекей қырын қарады.

— Әкел бері! — деп Мүсірәлі омыраулап, тізеден тартты.

— Болмайды, — деп Әлдекей оны елең қылмай, жайымен түкіріне берді.

Сол кезде бай жымыып, Әлдекейге қарап:

— Мүсірәлі саған неге жабыса береді? — деуі-ақ мұн екен, Әлдекей қоқиланып:

— Білмеймін, осы иттің маған не ғып үйір боп жүргенін! — деп, бір жымыып алды.

Мүсірәлі Әлдекеймен құрдас еді, әзілге доғал болған соң, Әлдекей оның иығынан түспеуші еді. Бай сонысын біліп, әлгі бишараны «тағы бір қолға ал» дегені еді. Байдың мұнысын сезген соң, Әлдекей ұзын кеңірдегін созып:

— Баяғыда осы Мүсірәлі Шаян ноғайдың бақалын қыдыртып жүр еді, — деген кезде-ақ отырған жұрт жымындап, күлуге ынғайлана бастады. — Бұл онда Бөкетпен құда ғой. Бөкет бір тілді адам еді. Сонда Мүсірәлі қалмақшы Исабаймен оңаша сөйлесе беріпті. «Құлаңыз сізді

керек қылмай кетті-ау!» деп, жұрт Бөкетке қалжындаса керек. Сонда насыбайын атып болып, Бөкет айтқан екен: «батыр мен батыр маңдайласқан жауда бас қосады; шешен мен шешен тандайласқан дауда бас қосады; молда мен молда жайнамазда бас қосады; ит пен ит жер ошақта бас қосады. Анау — калмақшының иті, мынау — қасқыр тымақтың иті. Екі иттің бас қосқан жері осы болды ғой», — деген екен.

Жұрт ду күлді. Мүсірәлі қызарақтап:

— Уа, шіркін-ай, уа шіркін-ай! Қашан сүйдеп... Өзің кім едің?.. — деп келе жатқанда, Әлдекей тағы киіп әкетті:

— Тәнті мырзаның аузынан жалыны шығып тұрған кезі. Біздің Сәрсекене қырындап жүрсе керек. Қозыкеге келіп түсіпті. Қозыке: «Сәрсекен алдына жай, Сәрсекен алдына жай» дей берсе керек. Сонда Тәнті мырза дастарқанды серпіп жіберіпті. Жұрт антарылып отырып қапты. Омарәлі ділмар адам екен, сөзді со кісі бастапты:

— Ертеде бір жақсы хан жаман хандікіне қонаққа келген екен. Жаман хан салған жерден: «Е, хан еліңіздің қатыны буаз ба? Малы жуан тыша ма?» — деп келе жатқанда, ана бөлмеде отырған қатыны шыжымды тартып қапты. Жаман хан борбайын ұстай-мұстай тұра жөнеліпті. Жаман ханның данышпан уәзірі бар екен. Жақсы хан уәзірден: «Ханың неге кетіп қалды? Қатыны буаз ба? Малы жуан тыша ма» дегені қай сөзі?» — деп сұрайды. Сонда уәзірі отырып: «Қатыны буаз ба?» дегені — «Еліңіздің өсімі қалай?» дегені еді; «Малы жуан тыша ма?» дегені — «Шаруасы берекелі ме?» дегені еді. Сіз сол сөзіне түсінбеген соң, кетіп қалды депті. Жақсы хан аттанған соң: «Мені не деп кетті?» деп, Жаман хан уәзірінен сұрағанда, уәзір манағы жауабын айтып: «Сізді мактап кетті», — депті. Сонда Жаман хан: «Уай, өттеген-ай! Шыжымды ерте тартпағанда, одан да дәмді сөздерім бар еді», — деген екен. Сол тәрізді бұ кісінің шыжым тартып отыратын бәйбішесі еді. «Қозыкенің сөзінде парық жоқ», — деген соң, Тәнті мырза мырс етіпті, жұрт та күліп, қошемет қып, тамақ жеуге кіріскен екен. Біздің Мүсірәлі де Жаман хан секілді. Өзінен қатыны тәуір адам, — дегенде, жұрт тағы күлісті.

Манағы — манағы ма, Мүсірәлі одан жаман қызараңдап, дабырлап:

— Сен бір надансың! — деп келе жатыр еді. Әлдекей тағы бір мысал сөйледі:

— Әкімбек мырзаникіне Алшымбайдың Сламбегі келіп отыр екен. Жанәбіл қожа, осы Асекеңдер де бар екен. Бір сөздің кезегінен Сламбек Жанәбілдің қожалығына тиіп сөйлесе керек. Сонда Жанәбіл отырып:

— Имам Ғалламай Таптазани мен Қожайы Баһауидден бір мәжілісте отырса, біреу: «Я зұлжалал!» депті. Таптазани ғалым кісі екен: «Зұлжалал емес, залжалал деген дұрыс» десе, Қожайы Баһауидден: «Зұлжалал» дұрыс деп жатып таласалды. Баһауидден қызып кетеді: «Ендеше Лаукыл мақпұздың өзінен қарайық» дейді. Қараса, «Зұлжалал» екен. Сонда Таптазани назаланып: «Ей, тәңірі! Залжалал еді ғой! Мынау үтірді сызып тастайын ба?» дегенде, Құдай тағала: «Сенікі де дұрыс: «залжалал» еді, бірақ мына Баһауидден кереметті құлым еді, осыны ұялтпайын деп, «зұлжалал» қып түзетіп қойып едім» деген екен, — депті.

— Құдай өтірік айта ма? — деп, Сламбек Жанәбілді ұялтты.

Жанәбіл Сламбекті тоқтатқалы: «Қаз дауысты Қазыбек өлгенде Бегі Мысық әулие өлікті асасымен үш салып, төртінші сала бергенде: «Жындымысың?» деп, біреу қолын ұстай алған екен. Сонда Бегі Мысық әулие: «Әй, қолымды бекер ұстадың-ау! Енді бақ-дәулет үш атасына шейін-ақ барар» деген екен» дейді. Сламбек Қазекеме үш атадан соң келеді екен: сөзден жығылыпты.

— Бұл Мүсірәлі, рас, Таптазани сияқты ғалым адам. Одан-бұдан жинастырған сөз болмаса, бізде мұныкіндей ілім жоқ, — деп Әлдекей «надансың» дегенге тағы оңдырмай кекетті. Жұрт тағы қарық болысты.

Жақсылардың бұл канқулап отырған Мүсірәлісі — құдасы келінін бермейтін болған соң, байдан жәрдем сұрай кеп отырған кісі еді. Партияда бес түндікті артынан ерте алмайтын, ағайынға сүйкімсіз, малжанды, қарау адам еді.

Мүсірәлінің иін қандырған соң, қызыңқыраған бай бір жігітіне ым қағып, домбыра алдырды. Жынды Қара деген жігіті қазақ пен сарттың айтысқанын айтып, қонақтарды ду

күлдірді. Өлеңнен жалыққан кезде, байдың бір ым қағуымен Жынды Қара ұртын кушитып, ернін шүрттітіп, екі қолын артына жіберіп, шапанын көтеріп канат қылып, еңбектеп, секектеп, бүркіт болып, төменгі жактағыларға төніп, екі аяғының арасынан насыбайын саңғыды. Оның қызығы басыла бергенде, Жынды Қара кетіп қалып белдемше байлап, басын ақ орамалмен тартып, буаз мәтүшке болды. Мәтүшке былдырлап, орысшалап, әрқайсысына бір шарылдап, артымен еңкейе беріп, бұтының арасындағы қуыққа күйған суын қонақтардың үстіне шашты. Онысы буаз мәтүшкенің түзге отырғанын салғаны еді. Көбінесе буаз мәтүшкенің құты Мүсірәліге түсті. Төрдегі Мамырбай, Иманбай. Әлдекей ақсақалдар «мәтүшкенің сыйынан» қағыстау қалды.

Әңгіме, ойын-күлкімен отырғанда, тамақ та пісті білем. даяршы сыбыр еткен соң, бай өз үйіне кетті. Қонақтар да бір қабат желпініп: «Ойбай, қызык-ай!» десіп тысқа шығып, аспанға қарасып. күн райын, тоғабын сөз қылысып үйге кірді.

Ет мейлінше мол болды, тең жартысы жеусіз қапты. Ет асауға бір адам келген жоқ. Байдың тәртібі солай ғой. Семіз тай сойған екен, жылы-жұмсағын салған екен. Табақ қойылған кезде Әлдекей көңілденіп: «Токтар ишанның айта-тын қазы-ю, қозы-ю, қызы-ю, қымызы-юы болған екен!» деді. Десе де, опығып отырған кісі қомағайланып, үлпершектен басыңқырап жіберіп, қараған қуған түйеше қолы қышырыңқырап, қара кесегін іздеп кетті, өзгелері де мелдігінен атып, майды саусақтың саласынан ағызып, жаласып, саусақпен бірге бойы да балқыды. Әлдекей жұрттың көңілдегі сөзін біле қояды ғой: «Шіркін, бай десе, бай ғой!» дегенде, өзгелері де «Есеп бар ма?», «Құдай берген кісі ғой!» десті.

Ия... Құдай берген кісі ғой!

* * *

Торы шолақта бес тал күйырық бар, оның жарымы да тал сияғы жоқ бірдеңе. Жал дегеніңіз — өртендегі қараған. Сондықтан ба екен, үйтетін бастай, мойны қылқиып тұрғаны. Бүтін арқаны торы шолаққа тағдыр жазған емес. Қолыңды арқасына таман апарсаң, құлағын жымитып, артын қиқан еткізіп, тізгіннің ар жақ тілін тартып тұрма-

сан, қон етіңнен қыршып алады. Торы шолақтың жүні
сида, қарыны қабақтай, бұты таяқтай. Сонда да торы шолақ
тоймыш, өмірі арық та, семіз де боп көрген жоқ. Торы
шолақ ыстық боп көрген мал емес, аузын жерден екі елі
айырмайды. Жұрт торы шолақ тоймыш болған соң, арқа-
сынан ер түспейді деп ойлайды. Ер түспесін білген соң,
торы шолақ тоймыш болғанын қайдан білсін. Торы шолақ
көзіне көрінгенін күйедей соға бермегенде, не бітірсін, үйірі
иесіз қап бара ма? Тігетін кестесі қалып бара ма? Көп
жылқыдан, бос жүрістен күдер үзгелі қашан. Құнан бол-
ғалы торы шолақ қойшының астынан арылған жоқ, бұ
күнде торы шолақтың қаншаға келгенін жұрт ұмытып та
кетті, тек торы шолақты біледі.

Торы шолақ беріктіктен қойшыға ат болды ма, ол ара-
сы мәлім емес: әйтеуір торы шолақ берік: мың салсан,
аяғын бір баспайтын бір мың төкім. Торы шолаққа қамшы
дегеніңіз — жалақтың тілімен бір есеп, өйткені борбай
жақты қойшыға тапсырып, ауызбен ауыл-үй қонған бо-
латын. Торы шолақтың жаны сүйетін жүрісі — аяң. Бүл-
кектен де оған налог төлегені оңай. (Желіс, шабыс түске
кірмеген нәрсе ғой). Өйткені кішкене бүлкектесе, қары-
ны қорық-қорық етіп, шорттасы үзіліп кете жаздайды.
Оның бүлкегі мінген кісіге де пәлен бапты емес. Оны бүл-
кектетем дегенше, томарлы жерде қокан арбаға мін. Қойға
мінген мал құл болып кетеді ғой. Қалайда торы шолақ
үштің біріне қосылған мал. Ол үшін: жаман қатын, ша-
бан ат, өтпес пышақ қой. Торы шолақты неге сөз ғып
отыр деп қоныраймаңыз. Оның кішкене кілтипаны бар.
Мана Әбен байдың үйінде құрметті қонақтар көк дастар-
қанды жағалай отырып, шайға бас қойды ғой. Дәл сол
кезде осы торы шолаққа мініп Қойтеке түйеге кеткен еді.

Малшылар да торы шолаққа ұқсап, жоқтан өзгеге
ерініп, біріне-бірі иек сүйеп кететін әдеті ғой. Түйені қой-
шыға сеніп, ауа жайылған бес түйесін қайырмаған екен.
Өзі қайырып алар деп, қой ұзап бара жатқан соң, қойшы
да айдап келмепті. Күн кешкіріп бара жатқан соң, қойшы
мен түйеші әңгімеде жүріп, атқа жеңіл Телпекбайды та-
уып алмасын ба? «Сен барып, айдап келе ғой?!» деп, торы
шолақпен Қойтекені жіберді.

Әкесі осы қойдың соңында жүрумен басы көрге кірген. шешесі байдың сиырын сауатын жетім бала кім десеніз, ол — Қойтеке. 9-дан 12-ге дейін Қойтеке қозы бағып, 13-ке шыққан жылы қойдың соңына түсіп еді. Тіс қақпаған бала қойшыны ана қойшылар «қолды-аяқты бала» көріп, оған-бұған жұмсай беруші еді. Қойтеке де жасынан көп жұмсалған кежір бала ғой, әйтпесе тіл алмаса, үлкен қойшылар «тоқымаш» сыйлап қоятынын білген соң, жазған Қойтеке тепендей түйеге тартты.

Қойтекенің астында желқом, оның асты торы шолақ, колында шығаршықты кендір қамшы, кигені шолақ қаудыр тон, аяғында шана бас шоқай. Көз барында түйенің қарасын көрейін деп аяғын тыпырлатып, шолтаң еткізіп торы шолақты борбайға салып-салып қалады. Торы шолақ қырсаудың қырсауы, бит шаққан құрлы қабарына келмейді. Торы шолақтың көрген қоқайы осы-ау!

«Өй, жамандат!» Ой ісік келгірі!... Құлағыңды... Иттің малы!» деп Қойтеке тістеніп, шапқа да, басқа да, мойынға да ұрады. Сол кезде торы шолақ басын бір изеп, екі адымдай ғана бұлк-бұлк борсаңдайды да, жорғасынан жаңылып кеткен немеше, жалма-жан қыбыр аяңына түседі. Қойтеке тағы ұрады, боқтайды, қарғайды, сілейді, жұлқынады, тыпырлайды. Торы шолақ міз бақпайды. Жұлқынып-жұлқынып Қойтеке әбден терледі, қол-аяғы да талды. Сонда да тыпырлауын қоймайды. Әлден уақытта бір дөңге шығып, көз ұшында бұлдыраған 4—5 қараны көрді. Қас қарайып барады. Енді тезірек жетейін деп торы шолақты тағы да басқа, көзге төпей бастады. Сол төпеудің үстінде кендір қамшының басы ұшып кетіп, сабы шолтаң ете түсті. Олай іздеді, бұлай іздеді. Шөптен айырғысыз кендір қайдан табылсын.

Кендір қамшы адыра қалған соң-ақ, Қойтеке мен торы шолақтың басына бір алуан жаңа дәуір туды. Бұл дәуір туысымен-ақ торы шолақтың мерейі үстем бола бастады. Қу шекесіне, жұқа шабына жылтындап маза бермейтін шыбыннан құтылды. Шолақ саптың сіреу теріге былп еткенін бұйым көрсін бе? Бірақ бұл дәуір Қойтекеге жайсыз келді. Қажып қалған қары қатты ұруға жарамады, ұрғаны өтпеді. Торы шолақ аяңды азайтуға айналды. Мына қыбырмен анау бес

караға жете алмасын сезді. Қарғап, зарлап, боктап, кейіп, ақтық күшін жия, қос тепекке салып, тыпырлап көріп еді, торы шолақтан қайран болмады. Қойтекенің жүрегі өртеніп, күйіп, долданып, кейіп, жылап, домалаң етті де, торы шолақты баска бір салып қоя берді.

Қара түн жан-жағын қамап жұтып қоятындай ұмтылып келе жатыр. Таулар бұлдырап барады. Айдалада жермен-жексен қыбыр-қыбыр етіп, домалаңдап Қойтеке келеді. Жүрісі өнбейді. Қай бір борбайы ұзын кісі. Тойталаңдаған шоқай етік кегжиіп кейін тартады, томаршағы бұлтылдап таңғанай береді. Сонда да ентелеп, ентігіп, жан ұшырып, тырбандауын қоймайды. Тер пұшпағынан ақты. Жыртық милық, жалбыр тымағын қолына алды, жаман тонның белін шешті. Ә дегенде бойы әнтек сейілген тәрізденді, аздан соң шекесіне қыл бұрау салған адамдай басы тарыла бастады. Тер қатқанын біліп, жаман тымағын жалп еткізіп қайта киі.

Не дегенмен жанды қарға ғой, борбайы тырбандап, жер кенеше қыбырлап келеді. Бір игі жері — алыс-жақынды көп кезіп, тырбық борбайы жер мөлшерін алған ғой; алғашқы бетінен адасқан жоқ. Әлден уақытта серейген мойнақтарды көзі шалды. Келе-ақ: «Шөк, былай, ақ шелек!» деп, шырылдап айғайды салды. Түйелер: «Сен қайдан келіп қалдың?» дегендей әуелі антарылып, бір қарады да, жаяу Қойтеке екенін көрген соң «Быж-ыж» деп мазактаған немеше мойындарын қақырайтып, көрмегенсіп, қырындап жайыла берді. Әйткенмен тырбандаған Қойтекенің шолақ ағашы тірсектеріне тықылдай бастаған соң, түйелер елеіін деді, айдаған жағына ығыса берді. Бір жаман жері — ішінде бас білгі түйе жоқ екен. Мойнақ ит қайбір жөнге жүрген, бірін қайырса, бірі теріс лағып, сілесін әбден қатырды. Қайырған сайын қарғайды. «Жау алғыр, иттің малы» деп қояды. Түйелерге «қарағым!» дегенмен бір есеп.

Тойталаңдап алас ұрып жүргенде, өкшесі даладан боп кажалып қалған екен, қаны сорғалап, майы шығып, ауырып жүргізбейді. Жерде қырбық қар, түн. Амал жоқ, шоқай етігін қолтығына қысып, жаяу жігірді. Әудем жерге бармай-ақ, мұзға тыққандай аяғы ағаш боп қатып қалды. Аяғы мұздаған соң, бойы да жаурады...

Тісі тісіне сақылдап, дірілдеп, өлдім-талдым дегенде түйелерді андап, ауылға келді: келе мұрттай ұшып, ас үйдегі жаман жабдық ортасына кірді.

Мана біздің «жақсылар» Әлдекейдің Мүсірәліні мазактағанына, Жынды Қараның буаз мәтүшке болғанына мәресәре болып, жылы үйде майға тойып, «құдай берген кісі ғой» деп байды мадақтасып жатқанда. Қойтеке: «Иттің малы... ақ шелек!» деп егіле еңіреп, үсіп өлгелі келе жатыр еді.

Қойтеке жаурап келіп, үсіп жығылғанда, «тоңып қалды-ау» деп аяудың орнына, манағы қойшы:

— Торы шолақ қайда? — деп сұрады.

Өзі ыңкылдап, күрсілдеп, беті албырап жатқан Қойтеке:

— Қалды далада... — деуге мұршасы келді.

— Жұрымын құрғыр-ау! Оны неге тастап кеттің? Қасқыр жеп қойса, қайтесің? — деп қойшы қонқылдап, жержебіріне жетті.

Қойтеке не жауап қайырсын, өзі бойын жылыта алмай, танауы тарс бітіп, төңбекшіп жатқан кісі. Тек бәйбішенің «қаттысын қайырып, жұмсағын жұмырып» жаңа болып келген шешесі:

— Қойтекемісің? Ас жедің бе? Не ғып жатырсың? — деп сұрады.

Баласының ыңыранып, тісін шықырлатқанын есітіп, шешесі:

— Ой, жасаған, не болды? — деп қасына келіп, үңіліп еді, баласы ышқынып, солкылдап жылап қоя берді. «Соры қайнаған шіркін, сорың қайнаған екен ғой!» деп шешесі де кемсендеді.

Сол жатқаннан Қойтеке тұрған жоқ.

Бір жұмадан кейін таң сәріде төрт құлақты ескі бейіттің түбінен үш-төрт малай жер ошақ қазып, жазған сорлының кішкене денесін қара жерге тапсырды.

* * *

Мамырбай ақсақал танертен тысқа шыққанда, сенсен ішігін күміс кісемен шарт буынған Әбен бай екі қолын артына ұстап, үш жігітімен қара атты айналдырып жатыр

екен. Сыңар тағасы түсіп қалыпты, соған жаңа таға тақ-қызбақшы екен. Мамырбай ақсақал байға сәлем беріп, қасына таман келіп тұрды. Байға сөз қатқалы:

— Тағасы түскен бе? — деді

Бай «не көріп тұрсын» дегендей, аттың аяғынан көзін айырмай:

— Е!.. — деді.

Бір жігіт аттың құлағы мен шаужайынан ұстап, енді бірі бүкпелеген аяғын сүйеп, үшінші мініскер жігіт шегенің тұқылын суырып жатыр екен. Мініскер бір шегені балғамен шегіндіргелі жатқанда, бай тұрып:

— Оған болмайды. Кемпірауызбен суыр, — деді.

Дуалы ауыз ғой, кемпірауызбен оп-оңай суырылды.

— Үлкен үйде, шкафтың астыңғы тартпасыңда, кішкене ақ жәшікте тағаның шегесі бар, бәйбішеге айтып, одан алты шеге әкел! — деп бір жігітті жұмсады. Көз ілескен жоқ, жігіт барды да алып келді.

Жаңа шегені қаға бастағанда ат шапшып, айнала берді. Бай бар ынтасын салып, еңкейіп сығалап:

— Шынтағын соқтырма! Турасына кетпесін, шалқайта қак! — деп, жігіттеріне қадағалады. Байға кім сөз қайырсын, бірі аттың қолтығын, бірі мойнын сипап: «Құр, жануарым, құр!» деп атқа еңсесін салысты. Қакқан сайын ат шапшып, секіріп тұрмады. «Байка, байқаны» бай да көбейтті. Сөйтіп жүргенде, бүкпелі аяғы босанып кетті.

— Неге босатасың, дурак! — деп, бай аяғын ұстағанға ұрысты.

Жігіт таңдайын қағып, аяққа жармасып жатып:

— Шылбыр үзіліп кетті, — деді.

— Андағың қай шылбыр? Бері көрсетші!

Жігіт көрсетті. Бай шылбырды көріп:

— Кімдікі бұл жаман шылбыр? Біздің шылбыр емес қой! — деп ақырды.

Ат басын ұстаған жігіт бұл аттың шылбыры кеше құрыққа тағылғанын, мына шылбыр қойшыныкі екенін айтты. Бай:

— Құрықтың өз бауы қайда? Құрықтан ол шылбыр неге алынбаған? Өз жүгеніне неге тағылмаған? — деп сұрады.

Жігіт құрықтың бауы үзіліп қалғанын, құрық жылқышыда кеткенін білдірді.

Бай кейілі.

— Шылбырды құрыққа таққан кім? — деп сұрады.

Жігіт таққан кісіні атағанда, бай:

— Иттің баласы! — деді.

Бай «иттің баласы» деген кісіге бапты болмайтынын жігіттер де біліп, тым-тырыс болды. Өйткені ол зорын тапқанда, байдың аузынан шығатын сөз ғой.

Бай ашулана бастаған кезде, тұруды қолайсыз көріп, Мамекен үйге жөнелді. Бір дуан елді аузына қаратқан атақты байдың шылбырға бола ренжігені Мамекене уақ мінез секілді көрінді. Шегенің қай жерде тұрғанына дейін білгеніне — «неткен ұмытпайтын шаруакор адам!» деп таң қалды. Бірақ Матайдың Әбеніне мін тағуға болмайды. Ол біліп істейді, оның ірі мінездері толып жатыр.

Әбен өзінен жоғарыға шәкірт, өз теңдесіне кекірт, өзінен төменге ұстаз бола біледі. Берем десе де, алам десе де, қылам десе де қолынан келеді. Бай білмейтін ақыл жоқ, ол — ішті кісі. Орыстың, қазақтың ұлығы байды аттап өтіп көрген емес. Бай ұлықты күтсе, есінен тандырады. Бірақ бай еш уақытта: «Мынаны былай қылып беріңіз!» деп айтқан емес, тек сый-құрметті басына асыра береді. Уақ-түйекті айтса, байдың нөкерлері айтады. Олар да байдың сөзі қылып айтпайды: «Елдің қамы үшін... пәлен-түген» деп жақауратып, майдалап келтіреді. Ол түгілі елдің уақ-түйек сөзіне де бай өзі кіріспейді. Ол тек: «Ананы үйтіңдер, мынаны бүйтіңдер» деп, қысқаша бұйрық қылады. Сырдан сынараяқ өткен құла ауыз билері, нөкерлері тілдің майын ағызып, қанын тамызып, әңгіменің иін қандырып, пісіріп, түсіріп әкеліп, «тоқ етерін» байға естіртеді. Бай не мақұлдайды, не өз қалпына келтіреді.

Шайдан кейін байдың нөкер-билерінің бірі Мамырбаймен, бірі Иманбаймен, бірі Мүсірәлімен оңаша шығып, сөзге кірісті. Екі-үш сағаттан кейінгі әңгіменің тоқ етері мынау боп шықты:

1) Мүсірәлінің құдасын көндіріп, келінін бергізуге бай міндетті. Соның үшін Мүсірәлі байға бір жақсы ат сый қылады.

2) Мамырбай ақсақал құдай дескен құдасынан айрылады, өйткені ол байдың дұшпаны. Малын да, жесірін де кетіру керек. Ақбілекке бай орын тауып береді.

3) Иманбай би қол астындағы Өрік деген жесір қатынды екі баласынан айырып, іргеден шығарып, алты қараға Мамырбайға сатады. Қалыңмалдың бір қарасы — байдың сыбағасы болады.

4) Өрік қатынның малы бөліске түседі. Малдың жарымы мен екі баланы бір жамағайынның қолына беріп, қалған жарымын жақсылар үлестіріп алады.

5) Мамырбай ақсақалдың бір мүддесі — Мұқашты мұқату болса, оны жайғастыруды бай мойнына алады (Қалай жайғастырғанын кейін естірісіз).

Сөйтіп кешеден бергі сый-құрмет босқа кеткен жоқ, есесі толды. Бай — құдай берген кісі ғой! «Құдай бергенге құлай береді!» деген осы да.

Етке тойғанда, «құда мың жылдық» деп қазақ босқа шатады: «Мың жылдық» болса, Мамекең құдасынан неге айрылды?

Күштілер өз тамағына бірдеңе түсірерде: «Жетім-жесірдің көз жасы... Әділдік керек... Обал бар... Құдай бар...» деп көлгірленеді. Олай болса, Өрік неге жаза тартады? Екі баласы неге зарлайды? Қойтеке неге жасын жерге төгеді? Сүттей ұйып отырған, шын сүйіскен асық жарлар — Ақбілек пен Бекболат неге айрылады?

Қайда шындық? Қайда әділдік? Қайда адамгершілік? Қайда құдай? Қайда қиямет?

Ойланыңдар, бейуаздар! Қасқыр өзі де ойланбайды.

* * *

Әбен ауылына барғандағы Мамырбай ақсақалдың атқосшысы Итаяқтың Ұлтарағы еді. Итаяқтың әкесі — Бақыраш. Бақыраштың әкесін адам да білмейді. Сондықтан Ұлтарактарды жұрт «тұбы жоқ, шұнақ құл» деуші еді. Ұлтарак қол-аяғы бақандай, қара жон, солапат, көсе жігіт еді. Ат баққан, шөп шапқан, самаурын қойған, ет асағаннан басқа «жақсылардың» сөзіне араласпаған жігіт еді. Жасы қырыққа келсе де, әлі қатын алған жоқ. Өйткені өзінен үлкен екі ағасы Байпақ пен Шұлғау да 45–50-ге

келгенде тортеу ара бір қатынды әрең алған ғой. Ұлтарак сол «жеңгесімен тамыр» деп, ауыл-үйдің қатындары өсек қылар еді. Өйткені ағасы Байпак «шірік неме» болған соң, Ұлтарак «жақсылардың» жанына еріп, ет жегенге буланып, жеңгесін қатынынан жаман сабаушы еді.

Ақсақал Әбен ауылынан келген соң, Ұрқиялар:

— Үлкен кісі не бітіріп қайтты? Не сөз болды?... — дегенде, Ұлтарак тайдың семіз болғанын, майдың сол қалпыменен қайтқанын, қандай мүшелерін салғанын тәптіштеп сөйлей берді. Одан соңғы бір үлкен әңгімесі «буаз мөтүшке» болды. Ұлтарактан жарымаған соң қатындар:

— Өй, солапат! Өй, соңқадам! Сені буаз мөтүшкені көріп келуге жіберіп пе едік? — деп келемеж қылды.

— Енді қайт дейсіндер? Мен көргенімді айттым... — деп Ұлтарак күмілжи берді.

Ақсақалдың дауысы ашығырақ шыққанына қарағанда, үлкен жұмыс бітіріп, көңілденіп қайтқаны байқалады. Ертеңіне ақсақал Әмір сияқты ауылдың кейбір еркектерін шақырып алып, қатын алмақ болып қайтқанын естіртті. Ағайындары қуанысқан болып, «қайырлы болсын» айтысты. Өздері де осыны ойлап жүрсе де, айтуға бата алмай жүргенін білдірісті.

Еркектер білген сөзді әйелдер естімей тұрған ба? Бұл әңгіме Ақбілектің де құлағына тиді. Ақбілек сыртына шығармаса да, тым болмаса анасының жылын күтпегеніне ренжіін деді. Бірақ әкесіне не десін! Балалардың, шаруаның қамын ойлап асыққан шығар деп өзін-өзі жұбатты, тек тәуір адам боп жолыққай еді деп тіледі. Апасы өлген соң енді бәрібір ғой, несіне күйіп-піссін? Және өз қайғысы өзінде, әкесінің қатын алғанын тексергендей боп жүр ме?

Бұл хабардан кейін бір жұма өтер-өтпесте, мал алуға 5 кісі құдалар да келіп қалды. Бастығы әнеугі Иманбай би, өзгесі жамағайындары. Бір қой сойылып, құйрық-бауыр желініп, ертеңіне құдалар үш сиыр, бір ат, бір тай, бір түйе алып, ауылына қайтты. Қатынды әкелуге ақсақал Әмірді, Қажікенді, тағы бір-екі жолдас қосып жіберді. Екі күн өтіп, үшінші күні кешке Ақбілектің жаңа шешесін алып келді.

Ауылдың қатындары үй ішін дұрыстап жиып, сыпырып, тазалап, шашуларын да әзірлеп қойған екен, алды-

нан шығып жаяудатып әкеліп, төр үйге кіргізіп: «Ізі-жолың күтты болсын!» деп, кексе катындар шашу шашты.

Жаңа шешесін Ақбілектің қасына таман отырғызған еді. Сара Ақбілектің алдында, әкесі еркектермен төрде отыр еді. Қатындар камалап, балалар анталап, үй іші кісіге лық толды.

Ақбілек жаңа шешесіне көз қырын салды. Көзі тікшиген, жұқа қабак, каймак ерін, таңқы мұрын, тымырайған, кайқандау қара сұр адам екен. Үйге жылан кіріп келгендей, Ақбілектің жүрегі су ете түсті. Сара Ақбілекке қарай тығылып, көзі бажырайып, үріккен тайлақша ожырая қалды. Қажікен көзі үйреніп келген ғой, еш нәрседен хабарсыз — киімін шешініп, әкесінің алдына барып жантайды. Ақсақал көзінің күйрығын бірер жіберді. Не ойлағанын кім білсін, балаларға:

— Топырламай, шығындар! — деді.

Мұндайда катындар жыбырламай жай отыра ма? Кішкене Сараға:

— Мынау апаң, қарағым! Саған ана болам деп келді... Бара ғой! — десті

Соны айтқанда, жаңа апасы:

— Келе ғой, — деп алақанын жайып еді, Сара онан жаман үрейленіп, Ақбілекке тығыла түсті.

— Енді қаитсін! Тосырқап жатыр... бала ғой... әлі-ақ бауыр басып кетеді ғой, — деп катындар жайластырды. Көркембай деген кемпір жана шешесін қомсынды ма, Сараны аяды ма, бәйбішені жоқтады ма:

— Е-е-и, жасағанның әмірі-ай! — деп тамсанып, көзін сұртті.

Әмірі көрмеген, ойда жоқ, жат адам үйір болғанша не заман. Мінезі үйлесе ме, жоқ па, оны айтуға да болмайды. Оған қараған жоқ, катындар жаңа шешесіне Сараны оп-оңай тели қоямыз деп ойлады. Сара отығып, есейіп қалған бұзаудай бөтен енеге жуымады. Енесі де қасына таянса, аяғын серіппегенмен, иігендей, мекіренердей түрі жоқ еді.

«Мені екі баламнан, малымнан, неше жылдай үйренген, бауыр басқан жерімнен айырып неге сатып алдың? Сондағы түрің мына бурыл сақалың ба?» дегендей, Өрік оқты көзімен ақсақалға бір-екі қарап қойды. Ол қарасы

қасындағы қатындарға ұнамады: «Шіркіннің көз карасы қалай жаман еді! Кісі отырғанда қарамай-ақ, иба қылса қайтетін еді?» — деп ойласты.

Қарқындары басылған соң қатындар тарай бастады. Төрт-бес еркек, бірді-екілі қатын қалды. Үйлеріне қайтқан қатын да жаңа бәйбішені сынай сөйлесіп бара жатты.

Біреуі:

— Кәпірдің тікелейген көзі жаман екен, ондырмас, — деді.

Енді бірі:

— Еріні қаймыжықтай екен, сөзге соққан шығар, — деп.

Тағы бірі:

— Қабағы қайрақтай боп, танауы делдиіп тұр екен, дәу де болса көкайыл, долы шығар, — десті.

Бәйбіше марқұмға салыстырғанда:

— Қайдағы... Басқан ізінен садаға кетсін, — десті.

«Балаларға қалай болар екен?» деген сұрауға:

— Әй, мынау шеше болып жарытпас, қатыгез тұсақша бедрейіп тұр екен, — десті.

Өрікті қадірлеп, ешкім еріп келмегені де қатындарға сөкетті көрінді.

— Соқа басын сопитып қоя бергені несі? — деп тамсанысты.

Ұрқия тоқалға шай әперіп отырып, байқақтады. Өрік түк қымсынбастан, тізесін шошайтып, жұртқа қарсы қарап, шалқайып отырып шай ішті. Ұрқияға онысы ұнамады. «Жаңа түскен кісі, тым болмаса қырындап отырсайшы!» деген ой келді. Өріктің байы өлген жесір қатын екенін, екі баласы онда қалғанын ұмытып кетті. Жаңа түскен әйел баяғы өзіне ұқсап, сызылып, ұялып тұру керек деп шамалады.

Ас ішіп жұрт тараған соң, қатындар төрге төсек салуға кірісті. Кекселеу қатын бәйбішенің күс төсегін көпіртіп, алақанымен шартылдатып, байдың орнына салды. Оны көргенде Ақбілектің іші қазандай қайнады. «Есіл апасының қасиетті орнына әлдекімнің жаман қатыны шынымен жатқаны ма?! Апасының аруағын қорлады ғой, аяқ асты етті ғой!» Мана алғаш көргенде-ақ денесі жиіркеніп еді. Енді апасының төсегіне жататынын көргенде, бұл бөтен қатын Ақбілектің асыл нәрсесіне озбырлық қылғалы,

бірдеңесін ұрлағалы келгендей көрінді. Өзіне де, осы үйге де жау деп түсінді. Бұрын төргі үйге жататын Ақбілек, бөтен қатын келген соң, екі бауырын алып, ауыз үйге жатты. Бөтен қатын келе-ақ бәрін айдап шығып, әкесін жеке иемденіп кеткені де Ақбілекке ауыр тиді. Әкесінен біржола айрылғандай көрді.

Көпке дейін Ақбілектің көзі ілінбеді. Төргі үйдегі әкесінің сыбдыры тоң жермен жүрген аттың дүбіріндей естіліп жатыр. Үлкен кісінің ебі де кетіп қалады екен. Әкесінің дем алғаны, жөтелгені... Қатынның шылапшын салдыратқаны, судың сарылдағаны — бәрі сайрап тұр. Естімейін деп, көрпемен басын тұйықтап оранып біраз жатып еді, оған да болмады. Бұрын апасы барда мұның бір де бірін құлағы естімеуші еді. Енді өзі де қатын болып қалғандікі ме, немене, әйтеуір құлағын салмайын десе де еріксіз сала берді. Бұрын әкесін әке деп ойлаушы еді. Енді әкесі жұрт көзінше биеге оқыранған айғыр тәрізді көрінді, әкесін ұятсыз, жаман адам көріп, жиренді... Сөйтіп жатқанда, қара мұртпен, Бекболатпен бірге жатқан, құшақтасқан күндер көзіне елестеп, өз көңілі де еркекті тіледі. Әкесін мына бөтен қатынға қызғанған тәрізденді. Адамның есіне келмейтін жаман-жаман, былғаныш, жиреніш ойлар басына келіп, енді өзінен-өзі жиреніп, дөңбекшіп, қайтерін білмеді. Мұндай жаман ойларды ойлауға кім, не себеп болғанын да біле алмады. Қалайда жүрегі лүпілдеп, басы айналып, түншығып, пысынап, көп азап тартып жатып, әбден талғанда көзі ілінді.

Ертеңінде түндегі бөтен қатын әлдеқашанғы осы үйдің байырғы қатынынан жаман ерте тұрып, төсек жиып, байға дәрет алғызып, орамал әперіп, шылапшынды шығартып, сымпындап, кужандап, ажарланып, құлпырып түрегелді. Шай ішкенде кешегідей Ақбілектің қасына отырмай дастарқанның ана басына, апасының орнына, ақсақалдың қасына отырды. Астына төрт қабаттап көрпе де салып алыпты. Ақбілек екі бауырымен дастарқанның бұ жақ шетінде қалды. Үш бала бір жақ, ана қатын бір жақ секілді көрінді. Қақ ортада — төрде әкесі отыр. Әкесі бұлар жақтыкі бола ма, оныкі бола ма, белгісіз. Мына қатынның отырысы, тұрысы, лезде «бәйбіше» бола қалға-

ны, дастарканның басына, әкесіне жақын отырғаны... — бәрі де Ақбілекке ұнамай отыр. Бұл қатынды «апа» деп атауға ындыны қаламай, енді не деп атарын тағы біле алмай отыр. Бірақ «апа» демеске тағы болмайды, әкесіне қатын болды. Ол қатынға бола емес, әкесінің көңілі үшін «апа» деу керек. Қатын алу әкесіне лайық болды. Әкесіне лайық болған іске Ақбілек қарсы тұруға жол жоқ. Осылай болуға тиіс. Міне, Ақбілектің жұбанышы.

Өрік шаруақор қатын боп шықты. Шаруақорлығы ғой: белдемшесін байланып, жеңін сыбанып, соғымның ішек-қарнын аршыған қатындарға қолғабыс қылып ішекке жылтаң қарақ май жібермей, бір табаққа бөлек жинады. Ішек-қарыншы қатындардың некесіне басылған шақпақ ет, шажырқай, ұйқы, бел тамыр, шалақ кенірдек, талақ сиқтыларды да:

— Бері әкел, бермен! — деп, танауы желбеңдеп, астауға сала берді. Өрік қырындаған кезінде қатындар біріне-бірі қарап, еріндерін шығарып:

— Мынау бір ындыны жарымаған шіркін ғой! — деп күңкілдесті.

Қазы тілгенде, шұжық, бүйен қарта қылғанда, мүше бұзғанда Өрік өзі қақайып қарап отыратын болды. Негүрлым Өрік қытымыр, құнтақты болған сайын, соғұрлым қатындар да ерегісіп, ұрламайтынды ұрлауға айналды.

Бұрынғыдай емес, малшы, құлшы да шөміштен қысым көрді. Есепке кірмей, емін-еркін тиетін ішек-қарын, өкпе, көтен, мойындар да қылға тізілді. Өрік ас салуға да шеберлік көрсетті. Бұрын соғым сойған күні бәйбіше марқұм ауылдың кісілерін шақырып, жылы-жұмсағын асып, бір тойғызушы еді, биыл ол да болмады. Сөйтіп, Өрік бір жақ, ауыл бір жақ болуға айналды. Өрікке наразы болғандар Ақбілекке келіп мұң шақты. Ақбілек бірекі көрші қатынның сөзіне кірісіп:

— Апа, не қыласыз? Бұрын алып жүрген нәрсесі ғой, — деп еді.

— Ас-суда жұмысың болмасын! Бар, ісіңді қыл, — деп бетін қайырып тастады.

«Осы үйді тез байытуға келген ғой» деп, ауыл-үй Өрікті жарадай көрді.

Оның бәрін де Ақбілек елен қылмас еді, Ақбілектін жанына бататын қылықтары да көріне бастады. Бір күні Сара бауырсақ сұраса, бере қоймайды. Бірденеге айналып жатты ма, кім білсін. Сара қынқылдап, иығынан тартып, мазасын алып қоймаған соң, Өрік ашуланып:

— Сенің-ақ жыланшығың құрып тұра ма? Неткен бала өзі! — деп, Сараны төбеге бір қояды. Сара жылап әпкесіне келеді. Ақбілек ол жолы үндемейді. Тағы бір рет те: «Аяғыңмен алашаны былғайсың» деп Сараны итеріп тастайды. Сара тағы жылайды. Ақбілек тағы үндемейді. Енді бір күні Қажікен байқамай қағып кетіп, лампының шынысын қиратып алады. Өрік оны желкеге бір түйеді. Онымен де қоймайды.

— Өй, қағынды! Өй, түйнеме келсін! Добалдай боп, көзін шығып кетті ме? Көк шешек! — деп, жаман-жаман қарғысты соғып жатқанда, Ақбілек кіріп келеді. Мұндай қарғысты бұрын естіп көрген жоқ қой, шыдай алмай күйіп кетіп:

— Не қылды? Ненді бүлдірді. Баланы сонша қарғап... Ауыл-үйден ұят емес пе? — деп келе жатқанда Өрік кимелеп:

— Тәйт әрі, албасты қатын қар! Сенікі не? Сен неге қыстырыла қалдың! Менен тумады дейтін шығарсың... Қарғамақ түгілі отқа тастап жіберсем де, менің қолымнан алатын кісі жоқ. Балаға ара түскенді көрсетпе! Паһ! Бауырын екен, көрдік! Көрермін бауырыңды ала кеткенінді?.. Әлі-ақ кетесің байыңа! — деп шаптығып, ит терісін басына қаптады. Ақбілек:

— Ойбай-ау! Ұят қой! Пәленшенің қатыны дейді ғой, — деп, тағы бірдеңе айтпақ еді, Өрік одан жаман дәуірлеп.

— Қатыны болсам, не қыппын? Ойнас қыппын ба? Өтірік айтыппын ба? Құдайға шүкір, он қолым таза, аузым оймақтай! Келсем, құдайдың жазуымен келіп отырмын. Аяғынан келген дейтін шығарсың. Құдай сендей әбиірі кеткеннен, орысқа салдақы болғаннан сақтасын! — деп, бастырмалатып, аузынан көбігі бүркырап жатқанда, Ақбілек шыдай алмай, еңіреп шыға жөнелді.

Сараны жетелей-метелей, Ақбілек ағыл-тегіл боп Ұрқияныкіне барды. Солығын баса алмай, ышқына кеңкілдеп отырып, естіген сөзін айтты. Ұрқия Ақбілекті алдына жатқызып, шашын сипап, аялап:

— Қойшы енді, қалқам! Қоя ғой енді. Сол шіркінмен қайдан тіресіп қалдың? Ол бір көргенсіз адам ғой, — деп уатып еді, Ақбілек уанбады, апасының жоқтығын, өзі мас-кара болып, бойына арылмас пәле тағы жабысканын айтып:

— ...Мен бір сорлы ғой! Менен сорлы кім бар дейсін? Бұдан да өлгенім артық еді ғой! — деп солқылдады.

Ақбілектің жылағанына көңілі босап, Ұркия да жылады. Екеуі жылап-жылап, әбден сілесі кұрып, мауқы басылды.

Кешке таман. «Әкең біліп қойса, ұят болар» деп, көзі кып-қызыл боп ісіп кеткен Ақбілек пен Сараны Ұркия ертіп үйіне апарып салды.

* * *

Балаларының мұндай күйге ұшырағанын әкесі көрмеп пе? Көрсек, оларға бүйрегі бұрмап па дерсіз. Ия, дейтін жөніңіз бар.

Еркек үйде отыра ма? Малға. шаруаға бас-көз боп, көбінесе далада жүреді ғой. Және біздің Мамекен секіллі ел адамы төбенің басын, қораның бұрышын, кидың түбін босатпайтын әдеті ғой. Үйдегі қатынның не деп жатқаны, баланың неғып жүргені, олардың ойын пәлендей бөлмейді. Үйде басы ағарып отырған қатыны бар. Түзде малай бар. Ендеше, шаруа түгел деп есеп қылады. Үй ішіндегі мерездей шіріп жатқан бітеу жараға олар көзін салмайды. Зәуде көзі түсіп қалса да, көрмеген, білмеген боп жүре береді. Неге десек, қатын-баланың сөзін олар уак, бос сөз көреді. «Қатын ит оттайды да қояды, бала шіркін жыламай жүрмейді» деп, өздерін үй ішінің шыршуынан жоғары, ірі санайды. Еркек ұлы кеуде келеді ғой.

Ой, қарындастар-ай! Дүниеде сөз баққан адамның ата-ғына қызықпағайсың! Өзінді өзің күң қыласың! Ой, балалар-ай! Дүниеде бойың өспей, бұғанан қатпай тұрып туған анаң өлмесін! Жас жүрегінді қанды жаспен шер қыласың! Ой, көк өрім, жастар-ай! Көкірегіндегі жылы жүректі бауырмалдықты кім берді саған? Әлдилеп, аялаған, аяған, бәйек болып, бағып-қаққан кім сені? Ана... Ана... Мейірімді ана. Адамды сүйгіш, ар-ұятты, көргенді бала болсақ, әкемізге бір есе, анамызға он есе борышты-

мыз. Тәжім еттік бізді тәрбиелеген аналарға! Көп жасасын аналар! Көсегесін көгертсін балалар!..

Өріктің бір-екі балаларға ұрысқан дауысы шығып жатқанын есітіп ақсақал:

— Қатын, қойсайшы! Не керек баламен ұрсыса беріп, — деген болды. Ақсақалдың көзінше бәсеңдегенмен, оңашада қатын өзінікін қылып жүрді.

«Не дер екен?» деп, Ақбілек өгей шешесі жылатқан бауырларын әкесіне жіберіп байқады. Әкесі:

— Әй, қатын-ай! Сені ме!? — деп әңгімесіне айнала берді.

Ақсақалдың қатынға бата сөйлей алмайтын да мәнісі бар. Жасы болса келіп қалды, қатыны мүшел жарым жас. Қатыны көзіне шөп салса немесе ұрам деп кетіріп алса — өлім ғой. Енді қартайғанда қатын сабап не барқадар табады. Бәрінен бұрын бұл қатын шаруасын тап-тұйнақтай ұқсатып отыр, қылғаны қолайына жағады. Мұндай қатын болмаса, үйі үй бола ма? Қатын ала беру — оңай емес. Қатынмен шатақтасып жату — елден-жұрттан тағы ұят. «Менің осы ойымды білмей ме екен? Маған жаны ашымай ма екен? Балаларды қойғызса болмай ма? Шыршау шығара бермей» деп, ақсақал бір қабат Ақбілекке де ренжіп қоюшы еді.

Әнеугі ұрыстан кейін Өрік Ақбілекті иыктатып алуға бел байлады. Шам сөнсе Өрік сыбыр-сыбыр етіп, ақсақал «е, е, е» дей беруші еді. Сол сыбырдың көбі Ақбілек болады екен. «Қызын мені кісі құрлы көрмейді. Ас-судың билігін маған беретін емес. Балаларды азғырып, маған жау қып қойды». Пәлен жерде пәлен етті деп, өтірікті шындай ғып, құлағына тоқи береді екен. Алғашқы кезде ақсақал: «Қой! Бала боп па? Өйтпес, есі бар ғой» десе де, күнде оқи берген соң сенбек қой: «Осы қатын неге айта береді? Әлде рас та шығар» деген күдік бірте-бірте пайда болды.

Дала меніреу ақ кебін. Біресе жел ысқырып боран соғады; біресе сақылдаған сары аяз болады; біресе шашағы салбыраған бозғыл тұман басады. Қорадан шыққан сиырдың бақайы сылдыр-сылдыр етеді. Етіктің сықырына есік үн қосады. Есік ашылса екі арба аяз үйге кіреді. Тысқа шыққан кара сақал демде қартайып, сақал-мұрты аппақ болады. Қатын-бала жылы үйден шықпайды, қатынас

сирейді. Еркек малмен әлек. Қарлы қыс қара албастыдай басып, адамның қырыс-тырысын жаздырмайды. Адам бірінен бірі қыстың кегін алатындай, қырғи қабақ боп, тоңырайысып отырады.

Қыстың сондай тар қамашау, тымырсық күндерінде әйелдер бірін-бірі аңдысып, қылп еткенді қылға тізіп, өсектеп, ұрыс-қағыспен өткізді. Өрік өсекші қатындарды бауырына тартып, береген кісі болып алды. Жар дегенде Өрік, Ұрқиямен ұстасты. Ақбілекті азғырып, өзіне қаршыға қылып салатын Ұрқия деп ұқты. Ұрқия келсе, бас терісі аузына түсіп, кірпідей жиырылды. Пәле іздеген адамға сылтау табылмай тұра ма? Бір күні Ұрқияға: «Қу бас, қаншық келме үйіме, манымнан көш жер аулақ жүр!» деп, жерден алып, жерден салып айдап шықты. Ұрқия да тоқалдың мінездерін ауыл-үйге даттап, өзіне тілеулестер тапты. Сөйтіп, Мамырбай ауылы — екі ұдай партия болды. Бір жағы — Өрік бастатқан көршілердің қатыны, екінші жағы — Ұрқия, Ақбілек бастатқан ауылдың көпшілігі. Ақсақалдікінен ішіп-жейтіні бар кедей қатындары тамаққа сатылып, Өрікке ауды. Өз ауыз ашары өзінде, кісіге жалыншты еместері Ұрқия мен Ақбілек жакқа шықты. Партия болған соң біреуді аяй ма, бірін-бірі мұқатуға тырысып өтірікті, өсекті өрбіте берді. Кімнін не міні, не жамандығы бар — бәрі де терілді, қазылды. Талай жасырын сырлар жарыққа шықты. Осы қазбалаудың, аңдысудың салдарынан Ақбілектің екі қабат екені де мәлім болды.

Бұл хабарды естігенде Өрік өлген байы тіріліп, екі баласы қолына тигендей қуанды. Дүниеде әйел бір-бірімен өштеспесін. Әйел өштессе, аяу дегенді білмейді, ар-ұятты, адамгершілікті ұмытады, қай-қайдағы жараның аузын жұлып алатын нәзік, жанды жерді аңиды, қай-қайдағы жан шошырлық былық іске кіріседі. Әйел шақса, шаяннан бетер шағады. Әйел өмірі кешірмейді.

«Ақбілек екі қабат» деген сөзді құлағы шалғанда Өрік: — Ә! Шешесінің күйігі екен десем, уһілеп, жата беретіні... кемзалының түймесін салмайтыны... шапанын арқасынан тастамайтыны сол екен ғой, — деді.

Содан кейін Өрік бірталайға дейін Ақбілекпен араздығын ұмытқан кісідей сөйлесіп, жыты ұшырап, жылмаң-

дай калды. Неге бүйтіп жүргеніне Ақбілек түсіне алмай тамсанды да жүрді.

Бір күні Ақбілек тысқа шыққалы түрегеп еді. Өрік қам-қорсып:

— Ішіңе жел қарысар, түйменді салып шықсайшы! — деді.

Шын екенін, аярлық екенін біле алмай, Ақбілек күдіктеніп, кірпігін мұңая бір қағып, үндемей шығып кетті.

Тағы бір күні Өрік әбдіре ақтарып, төрт кез сантон тауып алып, Ақбілекпен ақылдасқан болып, өзіне қынама пішті. Өз кемзалын ұнатпай, Ақбілектің кемзалына салып пішуді қалап:

— Қарағым, сенің кемзалың маған құйып қойғандай шығар. Белінің қиғанын көрейін, түйменді салшы! — деді.

Енді аярлық екенін Ақбілек сезді:

— Мен қиюші ме ем? Өлшесен, өз бойыңа өлшей бер! — деп, кемзалын шешіп, лақтырып жіберді.

Өрік әлі де көзі жетпегендей, таңертең, Ақбілек ұйықтап жатқанда, ақырын барып, көрпесін ашып қарады. Ішіне суық қол тигенде, Ақбілек шошып оянып:

— Ә, ә... Немене... бұл кім? — деп, үрпиіп түрегеліп еді, Өрік:

— Көрпең ашылып қалғанға жауып жатырмын. — деп жұбатқан болды.

Өрік өз көзін жеткізді. Қапысы жоқ, дәл өзі!

Бейшара құны қалғандай, неге сонша қудалады екен? Ақбілек бірдеңесін алды ма? Тегі, құны қалған ғой. Құны емей, немене? Екі баласынан айырып, Ақбілектің әкесі сатып алды. Мынау шалдың екі кішкене баласын көргенде, өз балалары есіне түсіп, «олар не боп жүр екен?» деп, ішін жарып жібергендей болушы еді. «Ит ашуын тырнадан аладының» кері ғой, көзіне көрінгені, әлі жеткені — Ақбілек еді. Бірақ Өрік баиға бауыр басқандай, дүниені бала қылғандай, өз балаларын, өткен күнін ұмытуға да айналып бара жатыр еді. Оның күйттегені, көбінесе жана өмірдің қызық-шыжығы еді. Ақбілекпен өштігі әуелде өткен күнін көксеуден туса да, жүре-жүре ол себеп ұмытылып, енді тек өштіктің қызығына түскендіктен өшігуші еді. Жығылғанды жұдырықтау оған — өнер, мақтан есепті

көрінуші еді. Өйткені адам — айуанның айуаны ғой. Кімнің басына зобалаң туса соны табалауға, мұқатуға, одан әрі батпаққа батыруға құмартып тұрады. Табаласа, аяғымен таптаса, сонда айызы қанады. Әсіресе ел мақтаған, кірсіз адамды — кірлеуге жаны өш болады. Өйткені кір көңіл адам кірсізді көре алмайды, күндейді, оны да өзімен бастас, өзіндей қылуға тырысады.

Қыстың аяқ кезінде, Өрік ақсақалды әбден өзіме қараттым ғой деп, сенімі күшейген кезде, Ақбілектен ақтық көңілін шығаруға, екі қабат екенін естіртті. Ақсақал аяғының астынан аю шыға келгендей, шошып кетті:

— Ah! O!.. Қой... Қой!.. Өй... Өй... — дей берді. Қатын жанын беріп сендірді. «Оны азсынсаң» дегендей, босанытын мезгілі таяу екенін білдірді.

Ақсақал абдырады, састы, қысылды, жан терге түсті. Бұл қыз қасиетінен айрылды деп өкініп, қызғанып, жиреніп жүрген үстіне мына хабар төбесінен жай түскендей болды. Түнеугүні Әбен ауылына барғанда, Ақбілекті басқа жерге бермек боп. сөз байласып қайтқан еді. Ол беретін жерден хабар болмай кетіп еді. Әбеннің тіліне сеніп: «Қызымды Бекболатқа бермеймін» деп, сүттей ұйып отырған құдасына сәлем айтып жіберіп еді. «Не онда жок, не мұнда жок, бұл қыз бір масыл болды ғой. Өтпей қалып, әбиірімді алмаса игі еді» деп жүргенде, мына хабарды естіген соң. қызынан біржола көңілі суыды. «Бүйтіп масқара болғанша, неге баласын түсіртіп тастамайды екен? Бұл — орыстың баласы ғой. Орыс түгілі, өз күйеуінің баласын оң жакта тапқан қызды кім естіген? Одан масқара нәрсе бар ма?» деп, аузын шаинады. Ақбілекті тауып әкелген кездегі жиренгені, қынжылғаны, мынаған астар болмай қалды. Япыр-ай! Бұл қызды енді қайтсе екен? Көзін қайтіп жойса екен? Буындырып өлтірер ме еді? Таспен атып өлтірсе — қайтер еді! Қол-аяғын байлап, суға тастап жіберсе не етер еді!

Осындай ауыр ойлар жанын жеп, жігері күм боп, ішкені ас болмай, бітеу жара асқынып жүргенде, бір күні қораның ішінде қасына қатыны келіп:

— Қызың толғатып жатыр! — деді.

Ақсақалдың көзі қанға толып кетті, дауысы қырылдап:

— Кетір, кетір... бәлекетті! Жоғалт көпірдің көзін! Көрсетпе, көрсетпе! — деуге ғана тілі келді.

Өрік үкідей ұшып, Ақбілекке келіп:

— Әкең бұл үйден кетсін деп жатыр! Тұр жылдам! Кет! Бар ана сырласыңа. Келімді-кетімді кісі бар. Сені жайратып отыра алмаймыз?.. Сенің қағанағыңды жуатын мұнда кісі жоқ, — деді.

Өзі киналып, күр жаны отырған Ақбілекке мына сөз қалай тигенін сөзбен жеткізіп болмайды. Ақбілек еңсесін сүйретіп, бүйірін таянып, бір басып, екі басып, әрең дегенде Ұрқиянікіне жетті.

Көктемнің алтын күрегі қарды бордай тоздырып, жер көксоқта болып жатқан лайсаң кез еді. Кешкі төлді алып, қой-қозы шулап, ауыл азан-қазан еді. Сол көп шуылдың ішінде Ақбілек те еріген қардан ағыл-тегіл боп, қозы алып жүрген Ұрқияға жолықты.

— ...Ойбай-ай! Енді қайтесің? Біздікінде бір-екі кісі отыр еді.

— Ендеше, мені бір жерге апарып буындырып өлтір, өлтір, жеңешетай! Бәрібір өлген кісімін ғой! — деп зарланып жалынды.

Қой, қарағым, жаман сөз айтпа! — деп, Ұрқия қолтығынан сүйемелеп, өз үйіне таяу Көркембай кемпірдікіне алып келді.

Бұл бір — баланы көп тауып, жалғзынан басқасының бәрі ұзатылып, өліп таусылған, ауыл-үйдің жібін иіріп, жабуын, сырмағын сырып, тігіп күн көріп отыратын, көңілшек, тәуір кемпір еді. Жас катындар оны «көке» деуші еді. Жалғыз баласы Мамырбайдың жылқысын бағушы еді. Кемпірдің жапырайған жаман тас қорасы, көр секілді сығырайған кішкене құжырасы болушы еді. Құжырасында жөнді төсеніш те жоқ, тайтері, шокпыт, ши, салам секілді бірдеңелер жатушы еді. Ұрқия осы құжыраға Ақбілекті кіргізіп, «көкеге» мән-жайын сыбырлап айтты.

— Ойбай-и! Енді қай жаққа барайын?! — деп, кемпір байғұс бүкшендеп, жаман пешінің түбіне, бұрышқа ескі текеметтің тамтығын, шокпыт, көрпесін төсеп, қорасынан күр әкеліп, жіп құра бастады. Ол кезде Ақбілектің толғағы бір ұстап, бір қайтып, толғақ қысқанда не отыра

алмай, не жата алмай, не құрулы құрға асыла алмай, шытынап, ыңырсып отыр еді.

— Е-ей, қарағым-ай. Сабыр қыл, сабыр қыл! Бипатимаға сиын, Бибатима піріңе, — деп кемпір байғұс күбірлеп, үшкірген боп, күлмен ұшықтаған болып, ішін сипап дамыл көрмей жүр.

Толғақ қысса Ақбілек құрға асылып:

«Бибатима, пірім, Бибатима!
Жанымды менің кинатпа!» —

деп, дауысын әрең шығарып, тістеніп шытынады.

Ақбілек құрға асыларда, Үркия артынан құшақтап, сүйемелеп еді, кемпір:

— Ойбай, сен былай түр! Өзің шермендеп жүріп, жазым боларсың! — деп, оны жолатпады. — Сені іздеп біреу-міреу келіп қалар, — деп, Үркияны болмай үйіне қайтарды.

Шаруаға көп айналыспаған. өзі тұмса байғұс қой, Ақбілек көп толғатты, жаны жаман қиналды. Қатындар толғақ қысқанда, бала туарда тұла бойы күл-талқан боп қирап бара жатқандай болады. Өзге қиналудың бәрі оның қасында ойыншық тәрізді деседі. Бала тауып көрмеген еркек оның қандан қиналу екенін қайдан білсін? Әйтеуір әйелдің жаны көзіне көрініп, өлі мен тірінің арасында болатын шағы ғой. Жүкті әйелдер: «Бір аяғым көрде, бір аяғым жерде» деп неге айтады дейсің? Ақбілек те өлі мен тірінің арасында, қасында жалғыз кемпір, жатқан жері көр, алдында ала көленке, сықсқан жалаң бас лампы, дарға асылған адамдай жіпке асылып, «Бибатимасын» көп қакты-ау!..

Түн ортасы ауды-ау деген кезде кемпір де, Ақбілек те әбден жан терге түсіп, қиналып, әлсіреп, талықсыған кезде, «сәтін салып» баланың дауысы шыр етті. Ақбілек талып кетті...

...Әлден уақытта есін жиса, кемпір кіндігін кесіп, баланы орап, астын құрғатып, бетіне су бүркіп, тірілтіп отыр екен. Ақбілек көзін аларта бір төңкеріп, ауыр күрсінді де:

— Бала қайда? — деп сұрады:

Кемпір:

— Міне, қарағым! Өзі бір бағлан еркек бала екен! — деп, жаман тонға ораулы жатқан баланы қолына алды.

— Көзін жоғалт, шеше! — деді.

— Жоғалтайын, қарағым, жоғалтайын! Міне біреуді жұтшы! — деп, бір қолында бала, бір қолымен кетік тостағанды ұсынды. Шалап сусынды жұтқан соң, Ақбілек әнтек әлденейін деді.

Кемпір бүкшендеп баланы бауырына қысып, көзін жоғалтқалы шығып кетті.

Әлден уақытта кемпір «жоғалттым» деп қайтып келді. Кемпір байғұс «әлін кірсін» деп, орта тостағандай сары май ерітіп ішкізді. Майды ішкен соң Ақбілек тыныс алып, көзі ілінді.

Со күні түнде Ұркия да босанып, көптен зарығып жүрген кісі, еркек бала тауып, көзайым болды.

Көркембай кемпірдің жаман үйшігінде белуарына шейін оранып, Ұркияның жіберген тамағын қорек қып, андасанда келген Сара бауырын құшақтай жылап, Ақбілек мұңдық жарық сәуле көрмей көп жатты. Өйткені бала емізбеген соң, емшегін сүт кернеп, ұлғайып, жарылып кете жаздап, тастай боп тырсылдап, сыздап, ауырып, денесі күйіп-жанып, көп бейнет шекті. Көркембай көпті көрген ене, жырынды байғұс қой, суға шоқиып, майлық орамалын малып, әлсін-әлсін тарта берді. Содан барып сүті қайтып, тәуір болды.

Ақбілек кернеген сүттен құтыла алмай, азапта жатқанда, Ұркияның емшегінен сүт шықпай, баласын аштан өлтіріп ала жаздап, ақырында жас баласы бар көрші қатынға емізетін бопты. Бұрын бала таппаған әйелден сүт шықпайтыны да болады екен...

Бір күні Ақбілектің көңілін сұрағалы Ұркия келді. Келмегелі бір жұма боп қалған ғой. Ақбілек емшегі қайтып келе жатқан кезі еді. Өзі бүйтіп жатса да, жеңешесіне «күтты болсын» айтты.

— Тәуір болған соң бергелі жүр едім, — деп Ұркия бір қағаз берді.

Ақбілек ашып оқыса, Бекболаттың хаты екен. Ақбілек оқып болды да, жылап қоя берді. Ұркия сасып қалды:

— Ойбай-ау! О немене екен? Мен білмедім ғой. — деді. Ақбілек:

— Жай, өншейін, — деді жылап отырып.

Әңгіме былай: Мамырбай ақсақал қызын Бекболатқа бермеймін дегенін есітіп, құдасы айрылуға бет түзеген болатын. Бірақ әкесінің ол ойына Бекболат разы болмай, Ақбілекке: «Қайтсем де сені аламын» деп, бір-екі рет хат жазған. Ақбілек те бөтен ойы жоқ екенін білдіріп «тағдырдың не жазатынын қайдан білейін?» — деп, ішіндегі дертін уайымдап, екі ұштылау қып жауап қайырған. Соңғы кезде Бекболат Ақбілектің екі қабаттығын естіген екен. Ауыл-үй білген хабар елге жайылмай тұра ма? Соған на-нарын да, нанбасын да білмей, Бекболат Ақбілекке хат жазып: «Жұрттың сол өсегі рас па? Рас болса біржола түңілейін, әйтпесе...» деп сұраған екен.

Енді Ақбілек жыламай қайтсін? «Екі қабат болғам жоқ, бала тапқам жоқ» деп, не бетімен айтсын? Көркембай кемпірдің үйінде жатқанын жұрт естімей тұрады дейсің бе? Өзге айтпаса да, Өрік шешесі елге жаяды ғой. Бір қайғының үстіне бір қайғы жамалып, Ақбілек ең соңғы алданышынан айырылғандай, ойын кара тұман басты. «Кешегі баладан неге өліп кетпедім екен» деген ой тағы келді. Өзін бұл дүниеге керексіз, артық адамдай көрді.

Төртінші бөлім

МАХАББАТ

Арада бес жыл өтті.

Ертіс — үлкен өзен. Өре басы Қытайдан келеді. Екі қабағы ызғындай ел. Ызғындай елдің ортасындағы өнер-білімнің, сауда-кәсіптің от арба, от кеменің тоғысатын кіндігі, кара шаңырағы — Семей. Семей — бір губерния елдің миы. Ақыл-ойдың табысы Семейде. Семей — бір губерния елдің жүрегі. Семей бүлік етсе бір губерния ел бүлкілдейді.

Ертістің оң қабағында — Семей, солында — Алаш қаласы. Алаш пен Семей арасынан өткенде, Ертіс саулы інгендей талтаяды. Талтайған жерінде арал пайда болады. Аралдың өнбойы сыңсыған орман. Жаз болса, орман жасарады, астына шалғын кілем төсenedі. Арал сәнденеді, арал жанданады. Екі қаланың еті тірі еркек-әйелі қызыл-

ды-жасылды киім киіп, түрленіп, кайыққа мініп, сол жеке аралға, көкке шығады. Арал толған ағаш. Ағаш арасы – жол. Жол жиегі – түрлі шөп пен түрлі гүл. Гүл әдіпті жасыл жолда иін тіресіп, ерсілі-қарсылы жүріп жатқан жан. Ағаш-ағаштың саясы топ-топ адам. Ол топта пәреміш кәрзенкелеп, таукеншік самауырынын бықсытқан татар әйелдері де бар, орталарына кымыз қойып, қой сойып, жер ошаққа еттерін асып, шымырлатып жатқан қазақ та бар. Қыз қолтықтаған, гүл терген орыс та бар, арақ ішкен, мас болған, сырнай тартқан, өлең айтқан орыс-татар да бар. Ән-күй де, қызық сый да, сұлу қыз да, бал кымыз да, махаббат та, сыра да, арақ та, карта ойыны да, төбелес те, айқай-ұйқай да, ойын-күлкі де – бәрі содан табылады.

Күн жұма. Ақша бар ма? Әйда аралға! Ес кайықты! Әпкел домбыраны! Әміре қайда? Шақыр мұнда! Салсын «Ардақты!» Сынғыратсын аралды! Көтерсін Семейді басына! Ай-хай, жасыл аралым! Қызық еді-ау бұл күнде, әлі де солай ма екенсің? Біз аралдан кеткелі көп айлар, көп жылдар өтіп барады. Сағындық-ау аралды. Сағындық-ау Семей, Алашты!..

Сол аралда. Алаш жакта, үлкен кара ағаштың түбінде. Ертістің шымырлап аққан суына көз салып, көк теңбіл желек жамылған аппақ шөлмектей бір келіншек отыр-ау! Өзге жұрт арал кезіп, арақ, кымыз ішіп, кызыққа батып жатқанда, жападан-жалғыз отырған неткен келіншек екен? Тегі, жай емес қой.

Аузы жыбырлап, жынды кісіше өзінен-өзі сөйлеп отыр. – ...Шіркін-ай! Біздің ауылдың жайлаудағы шалғыны қандай еді! Бұзау көрінбей кетуші еді! Ауыл келіп қонғанда, жұпар иісі мұрынды жарушы еді! Тау аясындағы айдын көлінің айнадай суы қандай еді. Өңшең ұсақ бала шолпылдатып, суға шомылып, жұмыртқа іздеп, жылан бас, тана теріп кетуші ек. Есіл қызық күндер-ай! Есіл оң жақтағы дәурен-ай! Елім-ай! Жерім-ай! Сағындым-ау, қайтейін деп отыр еді ол.

Сол кезде ағаштың ар жағындағы жолмен орысша киімі бар бір жас әйел келе жатып, келіншектің сөзіне құлақ салып тұра қалды. «Сағындым-ау, қайтейін» деген кезде,

келіншектің қарсы алдынан өте беріп, бетіне қадала қарады да, тамсанып тоқтады:

— Япыр-ау! Жаңылмасам... Таныдым ғой. Сен Кәмила емессің бе? — деп жаза басам ба дегендей, аяғын бір басты.

— Иә, — деді келіншек көзі бажырайып, көсілген аяғын жиып алып, қарай қалды.

Орысша киінген әйел таянған сайын келіншек тесірейе қарап, дәл қасына келе бергенде:

— Бауырым, жиен-ау, сені де көретін күн бар екен! — деп, ұшып түрегеліп, мойнынан күшактай алды. Келіншектің көзінен жасы ыршып-ыршып кетті. Көріп, мауқын басқан соң, екі жас әйел біріне-бірі таянысып, аяқтарын айқастырып, телмеңдеп отырып әңгімеге кірісті.

— Сен мұнда қайдан келдің?

— Сен қайдан келдің? — деп екеуі де саскалақтап қатар сұрасты.

— Әуелі өзін айтшы!

— Әуелі сен айтшы! — деп орысша киінген әйел келіншектің қолынан ұстап, өз алдына тартты.

— Жарайды ендеше, — деп келіншек басталды. — Жасаған-ау! Енді қайтейін! — деп тамсанып қояды. — Сені көрем деген титтей ойымда босайшы... Ана жылы, жайлауда отырғанда, апам екеуің келіп, жатып кеттіңдер ғой... Онда екеуміз де бала едік қой... Япыр-ау! Содан қайтып көріс-кеміз жоқ-ау?

Көріскендей болды ма жұрт, балапан басына, тұрымтай тұсына...

— Ия десейші! Жаман болды ғой! Өткен күннің белгісі жоқ. Ту баста бүлдірген Рақымжан деген ғой... Қазақтардан солдат алып, қызылдармен соғыспак болып... Әй, дүние-ау десейші?! Соғыспаса қайтіп барады екен? Орыс шіркінді жеңем деп ойлай ма екен... Сонда елдің кісілерін жинап алып, Рақымжан айтыпты ғой: «Балшабай келді. Малдарыңды талап алады, әйелдеріңе билік қоймайды. Аман күндеріңде Қытайға ауындар» депті ғой. Әкемдер қалаға барып келді де, «ал ауамыз!» деп, елді бөріктіріп, аласапыран болмасын ба? Тігулі үй тігуімен қалды. Толып жатқан әбдіре сандық бөріні тастап, жеңіл-желпі киім-кешек, төсек-орынды алуға ғана мұршамыз келді. Малды

андап, күні-түні шұбырып, аудық қой. Қанша күн жүргенін де білмеймін, сол көшкеннен көшіп, Қытай қазақтарына бардық.

— Иә, ауып кетті деп естігенбіз.

— Естісең — сол. Ол бір бейбастақ, нашар ел болады екен. Кім көрінгені би болып, малымызды талап ала берді. Әсіресе бір үкірдай дегені жаман болады. Әкемнің бар малын сол айдатып алып, сымпидық та қалдық. Не мал жоқ, не үй жоқ, не тамыр-таныс жоқ, жаппаның астында жаттық. Көрген күнімізді құдай итке бермесін. Мені тартып алады деген сөз шықты. Әйтеуір құдай сақталы.

Не керек, сонда бір қыс тұрып, аштан өле жаздап, жаз шыққан соң, жаяу-жалпылы шұбырып, елімізге қайттық.

Елге келсек — қора-мүлкімізді, жерімізді бір кедей көршілеріміз иемденіп отырып алыпты. Өз үйімізге өзімізді жолатпайды. Әкем ел азаматтарына барды, болысқа барды, түк болмады. Қайдан болсын! Болыстың өзі екен қондырған. Әкем ізденіп, болыстың үстінен арыз беріпті. Қайдан білсін, бұрынғы заманы бар деп жүр ғой.

Бір күні ауылға мылтықты екі мелісе келіп, әкемді алды да кетті.

— Не жазығым бар? — десе:

— Сен қашқынсын, боржайсын. — дейді.

Боржайы не екенін қайдан білейік. Әкемді қалаға апарып, абақтығы жауып қойыпты. Әкем жатып алды, шығармайды. Өзін көрген Ақан деген ағатайым бар еді ғой. Сол олай шапты, бұлай шапты. Әкемді босата алмады. Жалғыз әкем ондай болды. Туған шешен болмаған соң, немене...

— Ой, дүние-ай десейші! Нағашым сені жақсы көруші ме еді?

— Е, жақсы көрмей. Қытай қазақтарына бермей, алып келді ғой. Менің де балалау күнім емес пе, он беске жана шыққам ғой. Әкемнің абақтыда жатқаны жаныма жаман батып жүрді. Айға жуық жатты.

Ақан ағам қалаға кетіп еді. Бір күні әкемді босатып алып келді. Қуанып қалдық. Әкем келген соң, қора-мүлкімізді де, жерімізді де өзімізге қайтарып берді.

— Онысы тәуір болған екен!

— Тәуір болғаны күрсын! Тәуір болмады. Арада бір жұма өтті ме, өтпеді ме, бір күні кешке таман қаладан үш кісі сау ете түсті. Жоғарғы үйге кіргізіп, көрпе салып, кой сойып, әкем шала бүлініп жатыр. «Мұнысы кім?» деп отырмын. Қатындар жиылып келе бастады. Біріне-бірі «Күйеуді көрдің бе?» дейді. Жүрегім су ете түсті.

— Кімнің күйеуі? — дедім.

— Ойбай-ау! Күйеуін келгенін білмей отырсың ба? — десті.

Не дерімді білмедім. Көзімнен жасым тыйылмай кетті. Мен жылап отырғанда, өгей шешем келіп:

— Жылағаны несі? Бала емессің. Күйеуге тимей отырушы ма ең? Дәнене жоқ. Өз теңің, оқыған төре жігіт. Қой, жылағанды! — деді.

Оған да болғам жоқ. Теріс қарап, домаланып жылай бердім. Енді қайтейін. Әрі жаспын, әрі күйеуге тием деген ойым бар ма... Және бір ауыз сөз айтпастан, дәнене етпестен, бір-ақ күнде «күйеуің келді» деген соң...

— Ой, алла-ай десейші!

— Асқа да тұрмай бұлан-талан болып жатыр едім. Қасыма ағатайым келді. Қамығып, басымды сипап отырып: «Сені берейік деп отырғамыз жоқ. Әкеннің жаны қала ма деп уәде қылып едік. Енді уәдемізді жұта алмай отырмыз. Заман жаман: осындай қызметтегі бір адамға сүйенбесек, жазым боп кететін көрінеміз. Бізді қашқын деп кім көрінген сұқтанатын көрінеді» деп бірталай ақыл айтты. Ағатайым сөзі кішкене құлағыма кірейін деді. Әйткенмен ар жағым болатын емес, көңілім соқпайды. Жоқ жерден күйеуге тиеді деген не деген сұмдық! Әкемнің шыққанына қуанып жүрсем, сорлы басым, мені бермек боп босанған екен.

— Ал сонсын?

— Сонсын немене? Тамақтан кейін, әл-еркіме қоймай, жеңгелерім «қол ұстатамыз» деп мені сүирелеп алып барды. Есіктен кіргізді. Үй ала көлеңке еді. Әйнектің түбінде қап-қара аюдай бірдеңе отыр. Өзі тіпті үлкен. Аузынан түтіні бұрқырайды.

— Ойлырым-ай!

— Манағы манағы ма, зәрем олан жаман кетті. Мынау өңкіген қара аю жеп қоятындай көрдім. Жеңгелерім мені қасына таман әкеліп:

— Өзіндей бұл да адамның баласы. Балалық қылма Әлі-ақ үйреніп кетесің, — деп қасына отырғызды да, шамды алып, шығып кетті. Төмен қарап, бұғып отырмын, дір-дір етем. Түтінін бүркыратып болды да, әлгі қара аю сырғып келіп, қолымнан ұсталы. Денем шым ете түсті. Қолы темірдей тиді.

— Неғып отырсың? Бері таман кел' — деп қолымнан тартты. Жүрегім дүрсілдеп барады. Бауырына таман тартып, қоланса иісі қолқамды атып, тіке мұртын бетіме қадап, жап-жалпақ аузын жапсырды. Белімнен қысып, икемдеп әкетіп барады. Ағатайладым, жалтындым, жыладым. Керек қылмады. Темірдей қолдарымен денемді бүріп, күйретіп барады. Не керек, тамұқ азабын тартқандай жан терге түсіп, қиналып, тұла бойым дал-дүл болып, көрер таңды көзіммен атқыздым.

— Сөйтпей, қайтушы еді? Сонсын?

Сонсын ертеңінде ол кетіп қалды. Он шақты күннен соң ағатайым мен апам екеуі төсек-орныммен арбаға салып мені қалаға алып келді. Бір қатын, үш-төрт сымпиған еркек алдымыздан шығып, үйге кіргізді. Ауыз үйі кішкене, төргі үйі үлкендеу екі бөлмелі үй екен. Төсеніші жоқ. Қу тақтай. Бір бұрышта темір кірауат гүр. Шешем екеуіміз соның үстіне отырдық. Еркектер орталағы орыс үстелді жағалай, орындыққа отырды. Өңшең бір шүлдірлеген бөтен адам, тартқандары — шылым. Қайда отырғаныңды білмейсің.

— Е, оның рас, алғашқы кезде кісі сөйтеді екен. Сонсын?

— Сонсын кешке таман қонақ шақырды. Кірауат жаққа маған шымылдық құрып қойды. Апам басы ауырып, ауыз үйде жатып қалды. Қонақтары келді сауылдап. Орталарына ет қойып: «Келіншегің құтты болсын!» деп айғайласып, стақанды салдырлатып, арақ ішті. Ақан ағам ішпеп еді, бәрі жабылып, қояр да қоймай, оған да ішкізді. Мен шымылдық ішінде жалғыз шошайып отырмын. Ағатайымды аяп отырмын...

Шетінен мас. Бір жігіт арақты азырақ ішті білем, бәрі соған жабылды. Менің күйеуім: «Іш, сен неге ішпейсің?» деп күжілдеп, әлгімен ұстасты. Содан үшқынып, екеуі керілдесіп, боқтасты. «Қой, қойлағанды» тыңдамай әлгі

менін күйеуім тілі күрметіліп, боқтап, «атам» деп мылтығын ала ұмтылғаны ғой.

— Құдай-ай! Сақтай гөр!

— Зәрем зәр түбіне кетті. Бәрі дүрлігіп, ыдыс-аяқты киратып, үстелді, тактайды тарсылдатып, үйді басына көтеріп барады. Қорқып, мен де ұшып түрегелдім. Шымылдықтан сығалап қарасам — күйеуімді екі жігіт ұстап жүр екен. Көзі қисайып, ақшиып кетіпті. Қыли екенін сонда көрдім. Қолында мылтығы, тұра-тұра ұмтылады. Күйеуімнен қорықтым, көңілім қалды. Мінезі жаман екен. Әлден уақытта екеуін де қойғызып, қонағы түскірлер тарadı.

Ыдыс шашылып, стақан бөтелкелер кирап, арак төгіліп, үйдің ойран-ботқасы шығып қалды. Ағатайлап, мана төбелестен бұрын лоқсып, шиқылдап, ауыз үйге шығып кетіп едім. Күйеуім қонақтарын шығарып салып, тәлтіректеп келіп, мені тағы құшақтап, сүйді. Өнебойы арак сасиды. Шешінбестен төсекке келіп қылжиып, әлгі төбелескен жігітті боқтап жатып ұйықтап қалды.

— Ойпырым-ай! Күйеуіңнің мінезі қалай жаман еді?

— Мінезі жаман дейсің! Жамандығын қазір айтам...

— Сонсын қайттың?

— Сонсын жылап-жылап, сілем құрып, кірауаттың алдына бір көрпе тастап беріп, жантайып таң ата көзім ілінді. Не керек, бір сау күні болған жоқ, қызметтен келсе арак ішумен, мас болумен, боқтаумен күні өтті. Мені жан екен деп сөйлесу жоқ. Тек қойныма жатуды біледі. Күндіз-түні бүк түсіп жатқаннан басқа, жарық сәуле көрмедім.

Бір жұмадан кейін күйеуім қызметтен түсіп қалды. Партиясы дей ме. бірденесінен шығарып тастапты. Пара алып, жолдастарымен ұстасып, әйтеуір жамандығы білініп қалса керек. Содан кейін ол мені алып өз еліне қайта-тын болды.

Келіп-кетіп жүретін бір қазақ қатыны бар еді. Өзі бір сұмандаған сөзі көп қатын еді. Бір күні сол келді. «Күйеуіңді қызметтен түсірді! Бұл қаладан қуып отыр. Жаман жұмыстары көп, енді абақтыға түседі. Өзі кедей дейді. Сен оған ерме! Мұнда қал! Саған жақсы күйеу та-

уып береміз...» — деп мені азғырды. Не сөз екенін де білгем жоқ. Келген соң күйеуіме айттым. Кеше ғана тие сала қалай айрылайын? Күйеуім:

— Олар менің дұшпаным. Өтірік айтады. Әуре болма! — деді.

Содан мені осында алып келді.

— Семейдікі екен ғой?

— Иә, осында бір жаман үйі бар екен. Мені өз үйіне әкелген жоқ, бір жолдастарының үйіне түсірді. Ноғай қатыны, екі ақ үрпек баласы бар екен. Шай қайнатты. Күйеуім кетіп қалып еді. Әлгі үйдің иесі бар, бір-екі балалау жігіт бар, шайды жаңа ішіп отыр едік. Бір мезгілде бір шұбар мәтүшке келіп, еңтігіп, сұрланып, ерні дірілдеп, есік көзінде тұра қалып еді. Бәрі де үн-түн жоқ, төмен қарады. Сөйткенше болмады, әлгі мәтүшке:

— Оныкі жаңа қатын сен бе? — деп мені көрсетіп, — мені де оныкі қатын, — деді. — Мені тастады. Менікі одан бір кішкене бала қалды. Баланы асырауға ақша жоқ. Баланы саған тапсырдым, — деп маған қарап жылап қоя берді. Мен аң-таң болдым. Үй иесі жігіт отырып маған мәнісін айтты. Бақсам, күйеуімнің орыс қатыны бар екен. Маған оны айтпастан алып кепті.

— Ойбай, маскара!

— Маскара болғанда қандай! Сол жерде не болғанымды білмедім. Өнім екенін, түсім екенін айыра алмадым. Мен жылап отырғанда күйеуім келді. Мәтүшке кетіп қап еді. Күйеуім шай ішіп отырып:

— Баланы да жібергелі отырмын, — деді.

Жолдастары:

— Өзін білесің. Пәлен-түген, — деп жөнді ештеңе айтпады! Ішінен жақтырғандары көрініп тұр. Мен күйіп кеттім:

— Баланды неге жібересің? Орыс боп кетпей ме? Алып қал! — дедім. — Енді қайтейін... аядым. Тіпті намысым келді. Кім де болса күйеуімнің баласы ғой. Айтқаныма бола ма, баласын бірге тастады.

Қатыны кеткен соң, мені өз үйіне әкелді. Жаман, тоқал үй екен. Бір ағасы мен жеңгесі бар екен. Ағасы жаяу жүріп сауда қылады екен.

Өлгі күйеуімнің тастаған баласы анда-санда келіп-кетіп жүрді. Бес-алтыға келіп қалған жап-жақсы бала. Менің күйеуімнің баласы дейтін емес. Қазақша тіл біледі. Бейшараны аяймын.

— Маған бала боласың ба? — деймін.

— Болам, — дейді. Әкесі келсе:

— Келме, үйіңе бар, — деп қуып жібереді. Сол бала артынан көшеден қайыр сұрайтын болыпты. Әкесі жолыққанда, бала қолын жайса, керек десе садақасын да бермепті. Не деген қатты адам екенін білмеймін, — деп, келіншек сөзін бітірді.

— Осы күні күйеуің қайда?

— Қызметпен басқа қалаға кетіп еді. Екі ай болды. Хабар жоқ.

— Бала көтердің бе?

— Бір бала түсік түсті. Біреуін қолдан өлтірдік.

— Күйеуіңнің аты кім?

— Обал ғой, қалай атайын?

— Оның обалы жоқ, бауырым. Жай сөз. Атай бер.

— Ана аттың мойнына салатын имек ағаш?

— Қамыт па?

— Жоқ, одан жоғарылауы.

— Доға ма?

— Е, сол, сол.

— Аты да бір түрлі екен. Өзің немене жүдеусін ғой?

— Жүдеу болмай, қайтейін? Адасқан қаздай... Жападан жалғыз... Науқасқа шалдықтым. Азырақ жөтелім бар.

— Ей, қалқам, Кәмилә-ай! Сенің де көрмеген қорлығың жоқ екен ғой...

* * *

— Ал енді өзіндікін айтшы! — дегенде, орысша киінген әйел бастан кешкен күндерін бір-бірлеп ағыта бастады.

Бірінің аузына бірі қарап, киімдерін шұкыласып, екеуі ағаш түбінде көп отырды. Күн де енкейді. Кәмиләның қыдырып кеткен қайын аға, абысындары да келді. Сонымен ол күні әңгіме аяқталмай қалды. Орысша киінген әйел Кәмиләның тұрған үйін сұрап алып, ертең келмек боп, қош айтысты.

Ертенінде Қашти жырасымен ағып, екі әйел Ертіс шетіндегі «Маған кел, маған кел!» деген көп қайықтың бір бүтіндеуіне отырып аралға тартты. Ана жерге, мына жерге барса да орыс, ноғайдың қыз-қатыны, қолтықта-сып жылт етіп шыға келеді. Оларды көргенде келіншек:

— Осылар-ақ үйінде отырмайды екен! — деп қояды.

Оңаша орын іздеп, екі әйел аралды өрлеп барып, Алаш жақтағы орманның бір алаңқайына алдын бере отырып, әңгімесін қайта қозғады.

— Иә, сонымен?

— Сонымен жазға салым ауылға ағатайым келді. Мен әлі әкеме көріне алмай, Ұрқияның үйінде жүруші едім. Әңгіменің бәрін ағатайым естіпті. Әкемді көндіріп, ағатайым үйге алып келді. Бетімнен отым шығып, әрең бардым-ау! Елде бір жарым ай тұрған соң, ағатайым мені қалаға алып кетті. Әкем үндеген жоқ. Өзі де құтыла алмай жүрген кісі ғой. Қайта кеткенімді тәуір көрген шығар, — деп әңгімеші әйел қалтасынан орамалын алып, мұрнын сүртті.

Сөз әлпетінен оқушылар өзі де сезген болар, бұл әңгіме айтып отырған Ақбілек еді. Анау Кәмилә деген келіншек Ақбілектің шешесімен бірге туысқан, бұрын болыс болған Бояубайдың қызы еді. Ақбілектің туған нағашысы болды ғой. Ендеше, Ақбілектің әңгімесіне құлақ салайық.

— Ағатайым, қаладағы бір Мағиша деген оқыған қызды алғалы жүр екен. Орал тауынан ауып келген естек қызы. Бір мұғалім ағасы бар. Үйелмелі-сүйелмелі екі қыз екен. Біз құсап дәм айдап келген ғой. Көргенді жердің балалары болса керек.

Бір жұмадан кейін сол жеңгемізді алды. Оқығандардың үйленгендері де бір түрлі «күда түсер, қол ұстатар, шаш сипар, ілу, жыртыс, кит-сит, кәде-сәде» дегеннің бір де бірі жоқ. Томаға-тұйық үйге алып келіп, қонақ шақырады екен. Қыз ибасы да, қынамендесі де, тойы да — сол. Бір соғар.

Жаңа жеңгей де ұялған жоқ. Ағатайыммен тізерлесіп отырып, қонақ күтіп, өзі жүгіріп жүрді. Естек болғанымен өзіміздің қазақ сияқты, қытығы жоқ, кең пейіл тәуір адам екен. Көзі қап-қара, денелі, келбетті кісі.

Жеңешемді сөз қып кеттім-ау. Оны айтатын да жөнім бар. Ағатайымнан да маған оның қызметі асты. Мені адам қылған сол ғой.

Он қолынан өнері төгіледі. Шаруаға да көріпкел. Тамақты қандай ғып пісіреді! Неше түрлісін істейді! Ішпегенді ішкізеді.

Өзі бір саудыраған ақ көңіл бала сияқты адам. Не десен, соған нанады. Ағатайымның бар-жоғын білдірмейді. Келген кісімен еркекше сөйлеседі. Менін көзімді ашқан сол женгем ғой, әйтпесе...

— Ал содан кейін қайда бардың?

— Содан кейін ағатайым сол жылы Семейге барды. Қызметке. Мені де ала барды. Пәтер-тұрмысымыз жайлы болды.

Сол кезде бір курс ашылып, ағатайым мені сол курсқа түсірді.

— Курысын немене?

— Ондайды әлі білмейді екенсің. Бала оқытатын сондай мектеп болады.

— Үйден шықпаймын, қайдам...

— Оның да рас қой. Курста менен басқа да төрт-бес қыз оқыды. Көбі еркек. Қазақша хат танығаным болмаса, үлкен оқуды кім көрген. Әуелде түк түсінбей жүрдім. Өзіміз оқитын ескі молдалар тәрізді емес. Орысша киінген жігіттер түрегеп жүріп оқытады. Жазу жазатын, отыратын жерің — бәрі үстел. Мұғалімдеріміз кара тактайға бормен жазып-жазып, сөйлеп түсіндіреді.

Есеп дей ме, жағырапия дей ме, сен білмейсің ғой... Көп нәрселер үйретеді. Мұғалімнің үйреткенін дәптерімізге жазып ала береміз. Үйге келген соң білмеген жерімді жеңешемнен, ағатайымнан сұрап алам. Екеуі де айтып береді.

Не керек, сол курстан алты айдай оқып, әжептәуір нәрсе біліп қалдым.

Үйге келгенде жеңешеме қолқабыс қылам. Омырауыма алжапқыш байлап алып, картоп тазалаймын, кеспе кесем. Пәреміш, самсы, түшпара, кәтлет дейтіндері болады екен. Олардың істеуін де үйреніп алдым. Киімім де ыңғайлы. Семейге келген соң ағатайым мен жеңешем маған да орысша киім тіктіріп, мені қылтитып сәндеп қойды.

Кейде ағатайыма, не жеңешеме еріп, театрға, суретке барамыз. Сен оларға барып көрдің бе?

— Әлгі қозғалып тұратын ба?

Иә.

— Әлгі жоқта бір таныс шәкірт апарған еді. Не екенін ұға алмадым.

— Әуелде мен де таң-тамаша қап: «Бұл қалай қимылдап тұр? Жаны бар ма?» — деп жеңешемнен сұрай бергем. Сөйтсем жаны жоқ екен. Қозғалып тұратын бір тетігі бар екен. Спектакльге бардың ба?

— Онысы немене?

— Кісілер бет-аузын бояп, сақал жапсырып алып, сөйлесіп ойнайды ғой.

— Әне біреу... әлгі бір қойшы болып, қатынын ұратынды айтады екенсің ғой.

— Е, сол. сол. Семейге сені қай жылы әкелді?

— Қай жылы екенін қайдам, әйтеуір төрт-бес жыл боп барады ғой.

— Бізге де, міне бес жыл боп барады. Біз 21-ші жылы қысқа қарсы келдік. Сені мен неғып естімедім екен?

— Е, келген жылы біз Қарқаралыға кеткенбіз.

— Бәсе... Келесі жылы тағы көре алмайтын жөнім бар. Ол жылы мені ағатайым Орынбордағы оқуға жіберген ғой.

— Ендеше, ол жылы біз қайтадан Семейге келгеміз. Менің алғашқы бала көтерген жылым ғой...

— Ол жылы мен Орынбордамын. Ағатайым: «Көбірек оқымасаң, адам болмайсың» деп оқу бөлімінен қағаз әперіп, Орынбордың рабфагына жіберген. Екі қыз барғанбыз. Ажар екеуміз... Жеңілтек қыз еді. Қалалы жердікі ғой. Есі-дерті бозбала. Бет-аузын бояп, әлектенеді де жатады.

Менің отарбаға алғашқы мінгенім сонда ғой. Атын естігенім болмаса, кім көрген. Түн ішінде ағатайым мен жеңешем екеуі бержебаймен апарып салды. Жыбырлаған кісі. Отарба өкіріп жүр. Ағатайым күні бұрын қағаз алып қойған екен, кезек күтпей билет алдық. Апарып бір ұзын үйлерге, үй емес, дөңгелегі бар, үлкен бітеу күймелерге (вагон дейді екен, артынан білдік) әкеп кіргізді.

Жеңешем мен ағатайымды қимай көп жылады. Бұрын көрмеген алыс жер ғой, қорқып жүрмін. Енді қайтейін.

Бір жағынан оқығанымды да жақсы көремін. Бір қыс оқып, оқудың дәмін алып қалдым ғой. Оқыған жеңешемнің түрі анау, бәрін біліп тұрғаны.

Ағатайымды қандай сыйлайды! Ағатайым да оны ренжітпейді. Жеңешемнің тілі де бір түрлі қызық қой! Ол сөйлегенде ағатайым екеуміз күлеміз де отырамыз. Әуелде тіліне түсіне алмай жүруші ем. Жүре-жүре құлағым үйренейін деді. Жеңешем де қазақша сөйлеуге айналды. Әйткенмен кейде бірдеңені қойып қалады.

Ойбай-ау! Бірді айтып, бірге түсіп кеттім-ау! Жеңешемді ойласам, айтып отырған сөзімді ұмытам да қалам. Тіпті сағынып жүрмін.

— Олар қайда?

— Зайсанға кетіпті. Көрем ғой деп келсем... Жеңешетайым-ай, менің көзімді ашқан сол ғой.

— Иә, қимай жыладым дедің ғой.

— Жыламай қайтейін! Сол екеуінен басқа кімім бар? Әке-шешемнің түрі анау болды. Екі бауырым болса, онда өгей шешенің қолында қалды. Ол байғұстардың көрген күні әлдеқандай деп бір ойлаймын...

Не керек, екеуі бетімнен сүйіп, төрт көздері жаудырап қала берді. Өкірген отарбаға мініп, мен кете бардым. Ажардың ойына да келмейді. Сол екі арада бір жігіт тауып алып, әйнек алдында аузы жабыса қапты. Екі күнге дейін көзімнен жас кетпеді.

Жолда төрт қалаға тоқтап, вокзалда жатып, басқа отарбаға мініп отырдық. Ажардың жігітпен таныс болғанының бір пайдасы тиді. Ажар екеумізге кезекке тұрып, билет әперіп отырды.

Неше түрлі тамашаны көрдік. Талай өзеннен, көпірден өттік. Тауды да, орманды да тіліп өтеміз. Бір жерге барып тіреліп қала ма деп қорқып келе жатасың. Тірелмейді де, соқтықпайды да, арасынан жылпылдап, жыланша бұрандап өте шығады. Жүрісі қандай! Құйындай ұшады!

Орынборға келіп, бержебайға мініп, Ажардың танымалына барып түстік. Орынбор қаласы Семейден ретті. Көшесі тас, бержебайы да онды екен. Солқылдаған кішкене пәуеске.

Ертеңіне қағазымызды алып, үшкөлге бардық. Адам айтқысыз бір үлкен үй. Ығы-жығы бала. Біз де кіріп, кеңсесін тауып алып, қағазымызды көрсеттік. Қағазымызға қарап, бізді тындамастан, дәнеңе етпестен алды.

Қыздар жататын бөлме басқа екен. Солардың арасынан бізге де екі кірауат берді. Төсек-орнымызды әкеп, сонда орналастық. Қыздардың бәрі орыс. Қазақтан бес-алты-ақ қыз болды.

Семейдегідей болмады, оқуы қиын тиді. Семейде мұғалімдеріміз қазақ — оқуымыз да қазақша еді. Орыс тілін азырақ оқып едік. Мұнда оқу қалпетімен орысша. Оқытатын ылғи орыстар. Қазақтан бір-екі-ақ мұғалім бар. Ағатайымнан, жеңешемнен орысша оны-мұны үйренген болғам. Ол білгенім аз екен. Көпке дейін түсіне алмай, босқа отыратын болдым. Бір тәуір жері орыс қыздары көп, тіл үйренуге оқудан да солар жақсы болды. Әйтсе де сабақты мәз оқи алмай жүрдім.

Ешкіге ұқсаған қызы түскірлер секектеп, отырмайды екен. Сабақтан босанса, жігіттермен жыртыңдасып, хат жазысып, қолтықтасып, құшақтасып жүргені. Орыс қыздары тіпті ұят дегенді білмейді екен ғой. Еркектің мойнына мініп алады, жас балаша алдына отырады. Тіпті ұят! Оларға еліктеп, біздің қазақ қыздары да жігітпен жүреді. Әсіресе біздің Ажар мен Кәмилә деген қыз. Түні бойы жоғалып кетеді. Қаранғы жерге барып, әркіммен бір құшақтасып отырғаны. Кәмилә деген қыз сабағын оқи алмай, қыс ортасына жетпей, шығып кетті. Екіқабат екен десіп жүрді. Кім білсін?

Жігіттер мені де айналдырды. Мен олардың ортасына көп түспей шеттеп жүретінмін. Өзім сияқты жуастау орыс қызымен жолдас боп, сонымен сөйлесетінмін. Жігіттер: «Қыдырайық, ойынға барайық, сөйлесейік» деп маза бермейтін болды. Мен олардың ынғайына көнбедім. Бозбалаға несіне қызығайын? Бұрынғы тартқан азабым аз ба? Және жеңешем ылғи құлағыма құйып отыратын. «Жігіттердің азғырғанына ерме! Ерсен, бұзыласың. Әбиірің кетеді. Адам болмайсың. Әуелі оқу оқы. Күйеуге тиетін кезде жігітке көз саларсың» дейтін. Қазақтың оқыған қыздарын ағатайым да жамандайтын, ыртан-жыртаннан басқаны білмейді дейтін. Сол сөздері есімде.

Айтқанына жүрмегенсін, жігіттер менің соңыма түсті. Мені «ұлы кеуде» деді, «байдың қызы» деді, «куыршақ» деді. «кісі киік» деді. Айтпағаны жоқ. Тоғыз сакка жүгіртті. Өтіріктен өтірік «пәлен жігітке хат жазыпсың, пәленмен жақынсың» деп жала жапты. Маған хат жазып, ғашық болды. Домалақ қағаз түсіріп, неше түрлі былғаныш сөздерді айтты. Сонда да болмадым. Ең болмаған соң, қараңғыда аяғымнан қағып-жығып кететін, ұрып кететін болды. Қағаз-кітаптарымды, тарағымды, орамалымды ұрлайтын болды. Еркек бала бір түрлі бейбастак келеді ғой.

Екі күнде, үш күнде бір жиналыс болады. Айғай-ұйғай боп сөйлесіп жатқаны. Жиылысқа бармай қалсаң, біреу барып жеткізе қояды. Бірін-бірі мүйіздеп, жамандап, үшкелден шығартып жатқаны. Әсіресе біздің қазақ балалары. Не жетпейтінін білмеймін.

Бес жүзге тарта бала бар. Үй тар. Отын кем. Жұмасына бір жаға ма, жақпай ма. Үйдің іші былғаныш, сасық. Көп бала сасытпай тұра ма? Тесікті аңсаң, азынап суық кіреді – ауырып қаласың. Ашпасан тұншығып кете жаздайсың. Оның үстіне тамақ та жайсыз. Ашаршылық жылы ғой. Таласып-тармасып, күніне жарты қадақ нан, бұлдыры жоқ картоп салған сорпа ішесің. Кешке бір қайнаған су. Оқу оқып жетілгеннен бұрын аштан өле жаздадық. Талай бала ауырып шығып кетті. Өлгендері де болды. Қыстың аяғына жете алмай, мен де жүдеу басқа айналдым. Семейге баратын үш-төрт баламен мен де қайттым

– Сен де бейнетті тәуір-ақ көрген екенсің.

– Атама. Жасынан оқымаған соң, кісінің тілі де қатып кетеді екен. Жуырда икемге келмейді екен. Есейген соң оқығанның бір тәуірі есің болса: артық бұзылмайды екенсің. Өңшең өгіздің ортасында аман қалғаныма өзім де таңданам...

Женешем мен келгенге қуанып қалды. Оған да серік керек. Екеуміз бір туған кісідей боп кеткеміз ғой.

Ағатайым губпродкомда қызмет қып, тәуір боп түр екен.

Келген соң «босқа жүргенше, тіл үйрен» деп бір учитель қатынды жалдап төрт ай оқытты. Бұрын қазақ баласын көп оқытып, ысылған кәрі қатын екен. Баласы жоқ. Табысымен күн көреді. Сол қатыннан оқығаным көп пайда

болды. Орысша жазуға да, сөйлеуге де сол кісі сауатымды ашты. Орыстың тілі қиын болады екен, тіпті.

— Осы күні орысша біліп алдың ба?

— Онша жетік білмесек те, түсінетін болдық. Аса бір қиын сөз болмаса, ойлағанымды айта алам.

— Біз сияқты аузын буған өгіз емессің ғой.

— Оқысаң сен де үйренер едің. Оқи алмай қалдың ғой. Заман оқығандікі көрінеді. Өмірдің қызығы соларда. Бар тапқанын тамағы мен киіміне салады. Мал жиям деп әуре болмайды. Тұратын үйлері қандай! Саңғырлаған бір сарай. Әй, біздің қазақтың көрген күні құрысын! Бықсып, сасып, биттеп, құрттап жатқаны...

— Құрттаса да мен сол елді сағынып өліп жүрмін. Қуарған қаласы бар болсын. Бәрі бөтен, бәрі жат. Ішім пысып, санамен сарғайып, дертті боп отырмын.

— Қалкам-ау, ол сенің оқымағандығың. Оқысаң бәріне де үйір боп кетесің.

— Енді бізге оқу қайда? Елімді бір көрсем, арманым болмас еді, — деп Кәмилә қатты күрсінді.

* * *

Қаланы, оқығанды мақтағаны болмаса Ақбілектін арғы ойы: оқымаған Кәмиләнің алдында өзінің оқығандығымен, орысша киімімен азырақ мақтанбақ еді. Әйтпесе қаланы, елді өзі де сағынып еді. Кәмилә елін бір көруді арман қып, күрсінгенде Ақбілек ұялып, «өтірік мақтанып отырмын-ау» деп ойлады. Сондықтан:

— Сенің оның рас. Кісі кейде елді бір түрлі сағынады, — деді.

Кішкенедең соң Кәмилә:

— Сонсоң не болды? Бітті ме? — дегенде Ақбілек:

— Жок әлі. Әңгіменің қызығы ілгері, — деді.

— Е, соныңды айтсайшы.

— Соны айтсам .. Немене... Қай жерге кеп ем?

— Семейге келіп, орыс қатыннан оқыдың ғой.

— Е-е... Содан кейін қысқа қарсы Орынборға тағы бардым. Оқуға. Қайта-қайта айта бермейінші. Орынборда тағы үш жыл оқыдым. Тұрмыс та, оқу да бұрынғыдан жөнделейін деді. Тіл біліп қалдым ғой.

Қалаға әбден таныс болдым. Оқушылар ойын қойып, мен ойынға да араластым. «Бәйбіше – тоқалды» ойнағанда мен Дәмеш болдым. Свердлов клубына қойды. Оқыған азаматтарға қыдырып жүріп, билет саттық. Ойынымыз жақсы боп өтті. Мен де тәуір ойнадым білем. Ойын басқарушы «жақсы шығардың» деп, гуілдесіп жатыр.

Бетімнің бояуын сүртіп, ауызға шығып едім: «Ақбілек, сен жақсы ойнадың!» деп өзіміздің қазақ учитель жолыға кетті. Көтеріліп қалдым. «Жүр, шай ішейік» деп үстелге алып келді.

Ол үстелде үш жігіт отыр екен. Мені таныстырды. Кемесерлеріміз екен.

– Мынау – Ақбала жолдас, мынау – Балташ жолдас... – деп жатыр.

«Отырыңыз!» десті. Отырдым. Сыра ұсынды. Ішпедім. Ақбала деген жігіт отырып:

– Ішпесе, зорламаңыз. Әйел балалардың ішпегені де жақсы. Біздің әйелдеріміз де кісі боп қапты. Ойындарыңыз тәуір шықты, – деп бірталай сөз қылды. Мен шай ішіп отырдым.

Ақбаланы бұрын да көшеде бірнеше рет көргенмін. Балалар шешен деп, білгіш деп мақтайтын. Орта бойлы, маңдайлы, ақ құба жігіт еді. Көзқарасы, сөйлесі сабырлы жігітке ұқсайды.

Сол отырғанда Ақбаладан көп сөйлегені жоқ. Әдемілеп, баптап, әр түрлі сөздер айтты. Өзгелері тыңдап, қошемет қып, күлісіп отырды. Ақбала менен оқуымызды, тұрмысымызды сұрады. Көбінесе маған қарап сөйлеп отырған тәрізді. Мен қарсы отырармын ба?..

Маған таяу Балташ деген жігіт отырды. Ол маған «алыңыз, ішіңіз» деп тамақты алдыма тартып, сыйлаған болды. Білімі де Ақбаладан төменірек пе деп ойладым.

Тарарда Ақбала өзгелерінен оңашалана беріп:

– Жұмысыңыз болса, келіп тұрыңыз. Сіздей қарындастарымызға жәрдем беруді борыш көреміз, – деп қолымды майда қысты.

Кемесерлігіне қызыққан кісіше несіне барайын. Қайтып оны іздеп барғам да жоқ. Оқуымда жүре бердім.

Бір күні газеттен «Ақбаланың баяндамасы болады» деген хабарды оқыдым. Не себеп екенін білмеймін, соның сөйлегенін естігім кеп кетті. Бармайын деп бір ойлап тұрдым. Бір уақытта қолым шашыма, аяғым айнаға барып қалғанын, пәлтемді киіп, үшкелден қалай шығып кеткенімді білмей қалыппын.

Бір үлкен жиылыс екен. Арт жағына таман келіп мен де отырдым. Мен отырған кезде бір орыс сөйлеп тұр екен. Ол бітірген соң үстел басындағы қара шұбар кісі: «Енді Ақбала жолдас баяндама қылады», — деді. Жүрегім бүлк ете түсті.

Сахнаның ар жағынан жайымен аяндап, жымыып Ақбала шықты. Портфелін үстелге қойып, отырған жұртты бір шолып өтті. Маған да көзі түсер ме екен деп отырмын. Білмеймін көрген-көрмегенін.

Ақбала сөзін бастады. Асықпай-саспай, қоңырлау, әдемі дауыспен бастады. Мен қадалып қаппын. Бір үлкен мекеменің істеген жұмысы жайынан екен. Не айтқанын ұққам жоқ. Көзім оның аузында: құлағым оның дауысында болды. Алақанын әнтек бүгіп, құлаштап темір соққан ұсталарша, оң қолын нығыздай сермеп, сөйлеп тұр. Сөйлеген сайын өзінен-өзі қызған секілденіп, даусы ашылып, қимылы көбейіп келеді. Оның қыза сөйлегеніне мен де қызып отырмын. Сөзді түйдек-түйдегімен тастап-тастап жіберіп, қарақшыдан ағып өткен жүйрікше, басын әнтек еңкейтіп шұтғыды. Жұрт шапалақтап алды да кетті. Мен де соғып жатырмын.

Оның артынан әлдекімдер қарсы сөйледі. Ақбаланың баяндамасын мінеді, сынады. Мен оларға оқты көзіммен қарап қоям. Жаратпай отырмын «Жаман болса, неге шапалақтады?» деп ойлаймын. Ақбала қағазына түртіп жатты. Олар сөйлеп болған соң, Ақбала шығып, бәріне жауап берді. Біреуін мыскылдап, біреуін кекеп, бірін түк білмейтін қып, неше түрлі дәлелдер келтіріп, сыбағасын берді-ау.

Түн боп кеткен екен. Ақбала сөзін бітірген соң тысқа шықты. Үшкілге бірге қайтатын серік іздеп, тепкішекте жан-жаққа көз салып тұр едім. Артымнан біреу келіп, білегімнен ұстады. Қарасам — Ақбала. Жымыып:

— Сәлеметсіз бе? — деді.

Сасып қалдым. Қызарып кетсем керек. Қызарғанымды көріп қоя ма екен деп, тағы састым.

— Үшкілге қайткалы түр едім. — дедім.

— Ә, жүріңіз, апарып салайын, — деді.

Ұялдым. Бұрын кемесердің арбасына мінгенім жоқ қой. Ұялсам да ештеңе дей алмадым. Маған да кішкене мақтан пайда болды.

Арбасына мінгізіп, қасыма отырып, үшкеліме әкеп салды. Жолда:

— Менің баяндамамды естідіңіз бе? — деп сұралы.

— Естідім.

— Қалаи боп шықты? — деді.

— Жақсы, — дедім.

Баяндамасын сұрағаны, менің ойымды білгісі келгені, қолтығымнан ұстап, таянып отырғаны, көшенің жарық жерінде бетіме жылы қарағаны — бәрі де өзімсініп айтқандай, қарағандай жылы көрініп келеді. Қоштасарда:

— Ертең театрға барсақ қайтеді? — деді.

— Барайын, — деп қаппын.

Сол күні неге екені белгісіз Ақбала түсіме кіріп шықты.

— Е. көңілің кетіп қалған дағы.

— Қайдан білейін, кетсе кеткені ғой... ертең кешке уәделі сағатта театрға келсем, есік алдында аяңдап мені күтіп жүр екен. Ойынға кірдік. Бірге отырдық. Көп сөйлестік. Оқыған әйелді, махаббатты сөз қылды. Бірдене айтып келе жатып:

— Сіз оған қалай қарайсыз деп менен сұрап қояды. Оған не десем ұнар екен деп қулықпен жауап бергім келеді, бірақ бүге алмай, өз ойымды айтып қоя берем. «Сіздің пікіріңіз маған ұнайды» деп қояды. Біздің елді, туған-туысқандарымды сұрады. Тағы да бержабаймен апарып салды. Қолымды жұмсақ ұстап, қайта-қайта қысып айырылды.

Жақсы көрген адамның тілі айта алмаған нәрсені, көбінесе, қолы айтады ғой. Сен соны байқалың ба, Кәмилә?

— Ол рас, — деп Кәмилә бір күрсінді.

— Айтпақшы, ұмытып баралы екем. Театрда өнеугі Балташ деген жігіт те болды. Орны бізден бөлек еді. Антракт кезінде біздің қасымызға келіп, екеуі екі жағымнан тел-

мендеп сөйлесіп жүрді. Екеуі екі қанатым тәрізді. Екеуін сермеп ұшып кететін тәріздімін. Көңілім көтерілгені сонша, Балташ менің ойлағанымдай емес, недәуір білетін, артық желігі жоқ, сыпайы, есті жігіт көрінді. Өзім әйтеуір солай ойладым.

— Сіз ойынға келетін болыпсыз ғой. Қалай... ойын ұнай ма? — деген сықылды ол да сөз қатып қояды.

Екеуі бірден өліп-өшіп жүрген соң, маған да азырақ желік пайда болды. Азырақ емес-ау, үлкен желік. Маған қызығып, таласып жүрген секілді көрінеді, өзім солай жорып қойдым.

Бір күні көшеде Балташ жолығып, қасыма еріп жүріп, бірқыдыру сөйлесті. Ақбала сияқты әдемі сөйлемеді, кідіріп, кібіртіктеп ыңылдап қойды. Оның сөзі, көбінесе, оқу, тұрмыс, көктем жайынан боп келеді. Қыз жайынан сөйлеуге қыры жоқ секілді. Айрыларда қолымды ұстап тұрып қызарыңқырап:

— Сізбен бір сөйлесейін деп едім. Уақытыңыз болар ма екен? — деді.

— Болар, — дедім. Әлгінің ұялғаны ұнап кетті. Не айтар екен деп ойладым. Әйелдің сондай жеңсігі қала ма?

Үш күннен кейін бір баладан хат жіберіпті:

«Ақбілек жолдас! Уақытыңыз болса сағат алтыда Марс бақшасына келуіңізді сұраймын. Жауабын осы баладан қайыарсыз. Балташ» депті.

— Міне, қызық!

— Қызық деймін өзі! Ақбалаға көңілім кетіп қалғаны ғой. Оның үстіне Балташтың көлденеңнен киіккені қызық болды. Бармайын десем көңілі қала ма деп ойлаймын. Әйелдің сондан жерде көрсе қызарланып кететін бір жыны бар ғой. Өзі жазғытұрым кез еді. Сабағымызды тыңлатып өтіп, көңілім де көтеріңкі еді. Айтқан уағында бардым. Барсам — жоқ. Әлі келеді — жоқ; әлі келеді — жоқ. Енді қайтайын деп ренжіңкіреп отыр едім. Жайықтың жиегімен жалаңбастанып, апырандап келе жатыр екен. Күттім. Келіп амандасты.

— Көп күттірдім бе? — деп кешірім сұрады. Бір жұмысқа алданған екен. Тағы да көпке дейін сөз бастай алмай, қипактай берді. Бір уақытта жұлып алғандай:

— Кісіге осы үйленген теріс болмаитын көрінеді. Мен өзім бір жолдас іздеп жүр едім, — деді.

— Жоғыңыздың оралғысы болсын, — деп мен жымыдым

Тағы да оны-мұны айтып отырып:

— Сізді менің көңілім ұнатып жүр, — деді.

— Менің күйеуім секілді о да бір топас екен ғой.

— Топас деймін өзі. Әлгі бізді оқытатын мұғалім мені оған мақтаса керек. Мен ашып жауап бере алмадым.

— Ағатайым, жеңгем бар еді. Солардан хабар алған соң, жауап берейін, — дедім.

Оны дұрыс көрді. Тағы да жолығып жүрмек боп, шығарып салды. Ақбала секілді қолтықтап ұстауды білмейді. Ебі жоқ еді өзінің.

Ертеңіне Ақбаладан хат алдым. Недәуір сөз жазыпты. Маған көптен бері ынтық боп жүргенін айтыпты. *«Енді бұл хатты көңілім сізге әбден кеткен соң жазып отырмын. Сізді өзіме тең көремін, сүйемін. Сізсіз өмір маған қызық емес. Жауабын беріңіз»*, — депті.

— Міне, қызық!

— Қызық енді болды. Мына хатты алған соң, әрі қуандым. Ол мені ала қояды деген ойым бар ма? Әншейін ермек екен деп, ар жағым сене алмай жүретін. Әрі өзім састым. Көңілім — Ақбалада. Балташты оның қасында қораш көрем. Ақбалаға жауап қайырдым. *«Сөзіңізді дұрыс көрдім. Бірақ ақылдасатын кісім бар еді. Аз күннен соң ақтық жауабын айтармын. Шыдаңыз, ренжімеңіз»*, — дедім. Енді Балташ байғұсты әуре қылмай, көңілін суытайын деп ойлады.

Керуен сарай дейтін бауда Балташ тағы бір күні сөйлесті. Сол күні Балташқа:

— Менің уәде беріп қойған кісім бар еді, өкпелемеңіз, — дедім.

Десем де аяп отырмын. Балташ сазарып кетті.

— Ол кім? — деп сұрады.

Айтпадым. Қоймады. Қоймаған соң, айттым

— Өзім де сол ғой деп ойлап едім, — деді. Бірақ ол жігіт әйел таңдағыш еді. Оқыған қызды ұнатпаушы еді. Баянды болмаса, неғылсын, — деді.

Менің көңілімді шығарғалы, оны күндегендіктен аитып отыр ғой деп ойладым. Балташ өкпелеп кетті. Көпке дейін жолыққан жоқ.

— Енді қайтсін.

— Екі жігіт таласқанның сондай жаманы. Әуелде қызық көрсен де, артынан кісіге ауыр тиеді. «Сен одан жамансың, сені сүймеймін» десе өзіміз жақсы көрер ме едік? Әркімнің көңілі сол да.

Онын артынан Ақбалаға екі-үш жолығып сөйлестім. Менің «ақылдасатын кісім бар еді, шыдаңыз» дегеніме азырақ ренжіген екен. «Оқыған әйел өз жүрегіне өзі би емес пе?» деп, кішкене наз қылайын деді. Әйтсе де: «Сізден басқаға көңілімді бұрмаспын. Сізді ағатайым мен жөнешем де ұнатады» деген соң тағы сенді, өкпесін тастадым. Мені «жаным», «жарым», «күнім» деп кәдімгідей сүйісетін болдық. Ол — күйеу, мен — қатындық, несіне ұялайық? Ақбаладай жары бар кісінің арманы бар ма? Қуанышым ішіме сыймай жүр. Бір жерде отыра алмаймын. Кім көрінгенмен сөйлесіп, күлмейтін сөзге де күле берем. Ол күндер естен қалмайтын қызықты күн еді.

— Сонсын?

— Сонсын, сөйтіп жүргенде, айға жақындап қалды. Біздің елге қайтатын уағымыз да таянды. Үйден хат алдым. Ақбаланы ағатайым да біледі ғой: «Алатыны рас болса, ті» депті.

Қуанып кеттім. Жалма-жан Ақбаланың кеңсесіне бардым. Әнеугіден кейін барып жүретін болғам ғой. Ағатайымның хатын көрсеттім. Жазып отырған қағазын қоя салып, есікті жауып келіп, құшақтап сүйіп алды. Екеуміз де бақытты болдық. Кешке суретке барып, ең арттағы ложаға отырып, электр сөнгенде, құшақтасып сүйісіп отырдық. Суретті көргеміз жоқ. Бір жұмадан кейін оны-мұнысын қамлап, той қылып, мені пәтеріне біржола апармақ болды.

Ертеңіне Балташтан тағы хат алдым. Хаттағы сөзі: «Сізге жолығатын үлкен жұмысым бар. Ол — сіздің келешек өміріңізге де керекті жұмыс. Қайтсе де бір жолығуыңызды сұраймын» депті.

«Менің өміріме керек неткен жұмыс екен?!» деп таңтамаша қалдым. Бармайын десем де, тағы көрсеқызарлығы түскір шыдатпады. Ыза болыңқырап бардым

Барғаннан кейін амандасып отырып:

— Ақбала сізге жолдас бола алмайды? — деді.

— Неге? — дедім жұлып алғандай.

— Ол өткен уақытта сіз сияқты талай қызға құмар болған. Аяғында жаратпаған, алмаған, — деді.

— Өткеннің маған керегі жоқ, — дедім. Азғырғалы келе жатқанын білдім.

— Нанбасаңыз, міне, оның күнделік дәптері, — деп омырау қалтасынан бір кішкене кітапшаны суырып алды.

— Сіз мұны қайдан алдыңыз? — дедім.

— Жолдаспыз ғой, алдым, — деді.

— Жолдасыңыздың дәптерін ұрлағаныңыз ұят емес пе? — деп, мен қызарып, ашуланып кеттім.

— Оның ұятын мойынға алдым. Осы дәптерде оның бір қызбен жүргені бар, соны сізге көрсеткім келіп әкеп отырмын. Күйеуіңіздің қандай адам екені әлде сізге керек емес пе? — деді.

— Керек емес, — десем де, қызбен жүргені дегені қызықтырайын деді.

— Тындасаңыз, оқиын, — деді.

— Оқи қойыңыз, — дедім. Оқылы.

— Сол дәптер осы күнге дейін менде жүр. Кәмилә, сен тындайсың ба? Оқиын.

Кәмилә:

— Қарап отырғанша, оқысаң оқы. Естіік, — деді.

— Оқыған жігіттердің бұл бір сыры ғой. Әнел туралы олардың ойын білу қызық емес пе? Еркек туралы біз де ойлаймыз ғой.

— Өзі не жазыпты?

— Бір қызбен жүргенін жазыпты.

— Ал оқы, — дегенде Ақбілек ақ кенеп пальтосының омырау қалтасынан кішкене кітапшаны суырып алды.

— Өзім де саған оқығалы ала келіп едім, — деді. — Кәмилә-ау, дәптерді оқымай тұрып, саған айта кетейінші. Ақбала өзі әуелде Семейде қызмет қылған ғой.

— Семейдікі ме еді өзі?

— Иә, семейлік. Балташ та семейлік қон Семейде тұрғанда Ақбала үлкен орында болған. Неліктен екенін білмеймін, бір жұмысынан ката тапты ма, Ақбаланы бір

жылы қыстыгүні үлкен орнынан түсіріп, бір үйездік қаладағы үшкілге жіберіпті. Қызметтегі жігіттерді бірден бірге ауыстырып отыратыны бар ғой. Сол кішкене қалада тұрғанда, Ақбала осы дәптерге күндегі көрген-білгенін жазып жүреді екен. Өзі толып жатыр. Мен саған мына қызыл карандашпен белгілеп қойған жерлерін оқимын.

— Ал, иә.

5 Февраль. Дүйсенбі.

«...Үшкілден қайтып келе жатқанда Күлән қасымнан өтті. Мен оған жолығудан қашып жүрмін. Бірдене айтқысы келді ме деп ойладым. Әбікен қатын алу жайынан сөз қозғады. Бір өсек естіген екен деп жорыдым. Мен оқыған қыз туралы пікірімді айттым. Ол күліп, өз ойын білдірмей кетті».

— Күләні кім?

— Күлән Ақбаланың құмар болатын қызы. Тыңдай бер.

— Қыздан қашқаны несі?

— Кім білсін? Араларында бірдене болған ғой.

6 Февраль.

«Мен қайтып келе жатқанда Күлән мен Жәкім сөйлесіп, күлісіп келе жатты. Күләнді кеше де бір жігіт алдынан шығып, ертіп апарып салып еді. Сол тағы кездесіп, соңынан еріп кетті!».

7 Февраль.

«Исполкомге барып қайттым. Қапай баяндама жазып отыр екен. Тұяқ деген фельдшер, тағы бір оқыған жігіт келді. Қаратау елінде партия тақырыпты кедей ауылнайларға еңбек-көлік салығы аударып салынса керек».

— Мұның керегі жоқ. Мұны неге белгіледі екен. Мына жерін оқиық:

9 Февраль.

«Қапай келді. Көшеге шығып жүрдік. Садық жолықты. Әңгімелестік. Тергеуші Жақыпұлы пара алып, Сексентаевты залогтан шығарыпты».

— Ойбай, бұл да емес. Тұра тұр Міне біреуін оқиық.

11 Февраль.

«Осы күні өміріме керекті нәрсе — өмірлік жар сықылды».

— Е, осы екен.

«Жанымда сүйген жарым болса, қызметке бір беткей, алаңсыз қарар едім деймін. Көңіл алаң боп жүргенде, іске құлқым соқпайды. Бір нәрсем жоғалған, бір мүшем жетпеген кісідей. сыңаржақ боламын да тұрамын...

Кешке Ақымдікінде қонақта болдық. Күлән да келді. Еркектер оны-мұны сөйлесіп отырды. Мен әңгімеге кіріспей, солғын отырдым. Күлән шашын бұйралап, жақсы қызыл кофтасын киіп келіпті».

— Кофтасы немене?

— Мынадай, омырауша көйлек, — деп Ақбілек өз көйлегін көрсетті.

«...Бұрын ондай киім кимегендікі ме, ұялған, сезіктенген кісіше, қызарып отырды. Ол бұрын шығып кетіп еді. Біраздан соң мен де шығып, артынан келе жатқам. Ілбіп келеді екен. Мен де ақырын жүрдім. Мені күтпек болса, токтар деп ойлады. Ойлағанымдай тоқтады».

— Қарашы, еркектер ылғи сынап жүреді-ау.

— Е, өзіміз де сынамаймыз ба? Ар жағын қарайық:

«Ол сөзді бұрын бастады. Мен қысқа, салқын жауап бердім. Хаттарымды сұрадым. Оған жат көрінді ме, күлген, білдірмеген болып, басқа сөзге бұра берді. Менің хаттарымды қайтаруды сұрағанымды Х... қаласының өсегінен болды ма деп майдалағысы келді. Мен Х... адамдарымен танысқым келмейді, дедім. Ол «қыздармен де ме?» деді. «Қыздармен де» дедім. Ол мұны күткен жоқ еді. таңданды. Көшеде біреу келе жатыр екен. «Қош» деп айырылысып кеттік».

— «Қ» қаласы дедін бе? Онысы немене?

— Онысы қаланың атын қысқартып, бір қарыппен айтқаны ғой.

12 Февраль.

«Күлән күнде екі-үш серіктесімен сенекте қолтықтасып, сөйлесіп, сұңқылдасып жүруші еді. Бүгін көрінбеді. Класынан шыққан жоқ. «Сабакпен шұғылданса» керек. Көңілі күндегідей емес қой. Әйтсе де іштегісін білдірмейтін әйел».

14 Февраль.

«Екінші басқыштың балалары үйірме ашып, іс қылмақ екен. Іс қылмаған соң бұрынғы басқармасын түсіріп, жа-

надан сайлаған екен. Бұрынғылар орыс балаларын самогон беріп, азғырып алып, жаңа басқарманың жиылысын жауып, таратыпты. Төбелесе жаздапты. Бұрынғы басқармадағы бай балалары болса керек. Бұлардан қандай жақсы адам шығар екен?»

— Мынау басқа нәрсе боп кетті.

— Мұны неге белгілеп қойды екен?

16 Февраль.

«Х... қазақтары әрқайсысы келіп, оны-мұны айтады. Маған сөзін сөйлетпек, мені керегіне жаратпак, өздеріне кісі қып алмақ. Қапай менің жолдасым болғанға, көңілдегісін істетіп береді деп дәмеленеді. Қазақтың талай былық жұмысы бар. Кімдікі дұрыс, кімдікі теріс екеніне көз жетпейді. Кімнің сөзін сөйлерсін? Келіп отырған соң, тыңдайсың, шық деуге ұяласың».

— Мұнысы керекті сөз екен. Оқып шығайық...

«Және елдің сырын білгім келеді. Сондықтан ғана тыңдаймын. Әйтпесе ел қазағының толып жатқан шатақ жұмысына кірісе берсем, тұтынған мақсұттарым далада қалады ғой. Бірақ қазақтың кіріп-шыққаны да зиян ба деп ойлаймын. Сырттан кім көрінген иемденіп, арқаланып, бұтып-шатады. Жолатпайын десең, жаман да болса, бұзық та болса өз елің ғой деп ойлайсың. Елден безген соң бір орыс болғаның».

— Онысы да рас қой.

17 Февраль.

«Х... қаласындағы азаматтардың бір өзгеше мінезі — саты арқылы болмайтын нәрсе жоқ деп біледі. Ісінің ақтығына сенетін кісі жоқ, сатыға сенеді. Жауыздықтың тыйылмауына бұл да бір себеп.

Әжептәуір бір оқыған жігіт абақтыдағы пәленшелерді кепілге шығарып алыңыз деп, маған хат жазыпты. Міне, қызық!»

27 Февраль.

«Қалиша жеңгей (Күләннің жеңгесі, күйеуі Семейде қызметте ғой) шақырыпты. Қапай екеуміз бардық. Көржерді сөйлесіп, отырып, сағат он бірде қайттық. Күлән бізге самса істеп, ас үйде жүрді...»

— Е, мұнда Күлән бар екен.

«Шай жасап, кұйып берді. Беті қызарыңқырап, қолын сүртініп, шашын түзеп қымталыңқырап отырды. Үстел ортасындағы лампы екеуміздің арамызда еді. Лампыны іргеге таяп қойды. Лампы олай қойылғанда, ол самауырдың көлеңкесіне түсуші еді, мен жарықта қалушы едім. Лампыны алып, оның орнына жент салған кішкене тарелканы қойды. Бізге жақындатпақ болды. Бұдан мен үш түрлі мән шығардым: 1) Өзін самауырдың көлеңкесіне түсіру үшін, 2) Жентті бізге жақындату үшін, 3) Арамызда лампы қалтқы болмас үшін қойылу керек. Бастапқысы болса да теріс емес, от басынан қызарып, сыны бұзылып келген түрін жасыру да — бізге жақсы көріну, жентті кім болса, соған жақындатады ғой. Соңғысы болса, одан да жақсы».

— Түү-у-у! Бір лампыны қозғағанның өзін сонша сөз қылғанын!

— Еркек тіпті уақ нәрсені де аңдиды ғой. Жақсы көрген дағы.

— Иә, тағы.

— Міне.

10 Март.

«Таңертең төсекте жатқанда бір ой келді. Күләннің маған көзқарасын білу керек. Бұл күйде жүре беру мүмкін емес. Бірдене іздеу керек, істеу керек. Әйтпесе іштен тынып өлетінмін. Қапайға ақылдастым. Ол жеңгесі арқылы сөйлесуді қолайсыз көрді. Арамызда жүретін бала арқылы білуге, болмаса өзімен сөйлесуге бел байладық».

— Өзі әлі сөз байласпаған ғой.

— Солай ғой.

12 Март.

«Қапай кеше кешке барған еді. Ойлағанымдай түк бітіре алмай келді. Жәкім болыпты, сөйлесе алмапты.

Сәскеде, 11 жарымда, тауға аңға шықтық. Сейілге десек те болады. Бізбен бірге Қадияша жеңгей, Күлән, Жәкім, бір орыс фельдшер және Қасен болды. Қыздармен жарыстық, сөйлестік. Қапай Күләнмен сөйлесіп келе жатты. Мен Жәкіммен біраз жүрдім. Түсіріп алған камшысын алып бердім. Бүлдіргелі камшымды айырбас қылдым...

Қайтарда Күләнмен біраз сөйлестім. Бұрынғы калжыны, күлкісі... Оқимын. . пәлен-түген... деп, жарытып жауап бермеді. Ойлаймын: сезімі күшті әйел емес, әулікпейді, қызбайды. Қанша ақылды, әдепті, білімді, есті болғанмен, әйелге жарастықты сипат-сезім ғой. Сезімсіз әйел – иіссіз гүл. «Оқимын». «Күйеуге тисем оқи алмаймын» дегені не деген сөз. Оқу – ақыл тілегі. Сүю – сезім тілегі. Онда не сүю жоқ, не сезім кем, немесе ақылы басым. «Сүймеймін» деуге аузы бармайды. Көңіл жыртқысы келмейді. Оқуды сылтау қып, аяқсытып, сүйретпек шығар. Сезім (сүю) өзгенің бәрін жеңу керек емес пе? Ұға алмадым. Хат жазып, ақтық сөзді айту керек.

Кешке бір кекселеу қазақ қатыны келді. «Бәйке деген мелісенердің шешесімін» деді. Отырған соң, «жаушы боп кеп отырмын» деді. Менімен жақын болғысы кеп (маған тигісі кеп) пәленше деген байдың қызы жіберіпті. Күйеуін менсінбей қаладағы Әбікен деген учитель ағасының үйіне келіп жатқан. Жасырақ ақ шұнақ қыз еді... Лақ секілді. Әлде Әбікеннің маған қатын алу туралы сөйлей беретіні: өз қарындасын бергісі келді ме екен? Әлгі қатынның сөзіне сенер-сенбесімді білмедім. Х-ның бір қулығы ма деп, сақтандым. «Қыздан белгі хат әкелініз» дедім. Қулық болса, білінер. Әйтпесе шын шығар».

– Қыз да жігітке сөз салады екен-ау?

– Күйеу керек болғасын қайтсін? Әлде Ақбаланы сүйген шығар. Өмірдің өзі де қызық қой! Ақбаланы әлдебір қыз жақсы көреді. Ақбала Күләнді жақсы көреді. Күлән әлдекімді сүйеді? Мен де сөйттім ғой. Басқа сөзді қойып мынаны оқиық.

13 Март.

«Бүгін Күләнға хат жаздым. Аткез алмасам неғылсын...

Аңға шығу сырт жағынан қарағанда, онша қызық болмаса да көңілде недәуір әдемі сурет қалдырыпты. Таңертең төсекте жатып, көзіме елестеттім.

...Тау. Тау ішінде бір белден бір белге созылып бұраңдап жатқан шананың ізі. Бір ой, бір қыр. Тау беті. Жолдың екі жағы – орман. Аппақ сіреу қар. Аңшы бастанып киген брезент сулығымыз, мойында – қосауыз, астымызда қылаң ұрған, ағылшын ер-тоқымды аттары-

мыз, артымызда — сыңқылдап күлген қыздар. Мыжырайған Жәкімнің бөксесі ерге сыймай, қорбиып, пәлтесі тырсиып, үрген местей қоқиып, аяғының басын аттын қолтығына тығып, атқа отырысы, қолындағы камшыға, тізгінге ие болмай, қолғабын кие алмай келе жатқаны; Күләннің қазақша ықшам күпі, түлкі тымақ киіп, атқа ерекше қаздиып отырып, атын шаужай қақтырып аяңдатқаны; жарысқанда тақымы қозғалмай, етегі шашырамай, артымыздан жетіп, басып озып, бірдене деп тісі аксиып, күліп өткені; Қадидиша жеңгейдің барлық көмейін көрсете қарқылдағаны; фельдшер атынан айрылып, атты мен қуып, шұқанақтағы қалың қарға омбылап, ат-матыммен жығылғаным; үсті-басым қар боп аунап түрегелгенде, Күләннің күліп, қашқан атты қайырмалап, ұстасқаны; қайтарда екеуміз тізе қағысып келе жатып сөйлескеніміз; Күлән жеңгесіне: «Жорға жарыстырыңдар» деп, Жәкім екеуін оздырып жіберіп, менімен оңаша қалғаны; біз Жәкімнің атқа отырысын қожалар сияқты деп мысқылдағанамыз; Қадидиша жеңгейлерді қуып жетіп: «Келіңіз, аударысайық» деп, қолымыздан тартысқаны; жеңгейдің еңсеріліп түсіп қала жаздағаны — бәрі-бәрі қазақтың еркіндігі, қыз-бозбаласының ойын-күлкісін көзге елестеткендей. Көңілге бір түрлі тәтті, жүрекке бір түрлі жылы әсер қалдырыпты.

Кешке Қапай екеуміз ойынға бардық. Құлдық дәуірінен бір бөлімді драма қойылды. Қадидиша жеңгей, Күлән, Жәкімдер де келіпті. Күләнға анда-санда қарап қойып отырдым. Ол да ойлаған кісідей, кірпігін салмақпен қағып, қарай берді. Бізді шығарып сала ма деп ойлады білем, жеңгесімен екеуі жұрт шығып жатқанда есік аузында аялдап тұр екен. Қапай үйіне қайтатын болған соң олар кешегі орыс фельдшермен еріп кетті.

Орыс фельдшердің Қадидиша жеңгеймен қалжыңы, көз қарасы жаман. Күйеуі жоқта бірдеңе қып жүре ме екен? Әйелге сенім де жоқ».

— Қойшы, орыспен неге өйтсін! Еркектер де өсектей береді екен.

— Қадидиша оқыған әйел болса керек. Кім біледі, Балташ рас дейді. Оны қоя тұрайық.

15 Март

«Тыныс кезінде тысқа шығып ем, қатар есіктен Күлән жымың етіп, жылт етті. Ымдап мені шақырды. Жолықтым. «Хат жазсам да әкеле алмадым. Және жазумен айта алатын емеспін. Ауызша сөйлессек екен» деді. Қашан, қай жерде сөйлесуді айтыстық. Мен: «Жеңген біле ме?» деп едім, «білмейді» деді. Уақытын өзі айтпақ болды».

16 Март

Бүгін түсімде Күләнді көріп, сөйлесіп, сүйісіп жүрмін. Ғылымда: «Адам түсінде өңінде көп ойлаған нәрсесін көреді» дейді. Ендеше, менің ойымды, еркімді ол билеп, аударып жүр екен. Мен өзімді талай ауыздамақ болдым. Өзіме өзім ұрыстым. Өзімді сөктім, сынадым. «Сүйгенің бекер, алдап, алданып жүрсің, құмар болатын не бар?» деп өзімді тоқтатпақ болдым. Оның да мінін көрейін, жек көрейін, безейін деп ойладым, талпындым. Өзімді түзетпек болып, өткендегі жаман істерімді еске түсірдім. Оқыған қызды алғанмен, бақытты болмаймын деген пікірді ойыма келтіріп көрдім. Қалай талпынсам да болмады. Талпынған сайын торға түскен қаршығадай, шырматылып, орала беріппін. Менің қол-аяғымды байлап, ұстап алыпты. Ол тор — Күләнға ауып кеткен көңілім екен.

Оны мен түсімде көргенім бүгін бе? Биыл ма? Есімде бар, өткен жаз осы қалаға келерде де көрдім. Ол онда үстінде күпісі бар, күжрейіп, қырындап өте беріп еді. Биыл Орынборға жүрерде тағы көрдім. Онда тағы түзу қарап сөйлеспеді. Адам әйелді аңсағандықтан кіре беретін шығар деп, өзімді жұбаттым. Оның бәрі бос жұбаныш екенін енді біліп отырмын.

Онымен жолығамын, сөйлесемін дегелі бақ үміті көзге елестегендік пе, келешектегі жақсы өмірдің суреті киялыма келіп, өзімді әлдеқайда сүйреп әкетті. Қазір жүрегімде қан қайнай бастады. Көңілім алып-ұшып бір жаққа кететін тәрізді. Тәубе, тәубе! Асатпай жатып, құлдық демейінші!»

— Байғұс-ай! Қайтсін! Құмар болған екен!

— Кәмилә-ау! Тіршіліктің сәні де құмарлықта ғой. Құратқа мінгендей, көңілің бір серпіліп кетеді ғой.

17 Март.

«Үшкілге бардым. Оны көрдім. Жәкім екеуі түр екен. Басымды идім «Мен сенің кұлыңмын» дедім ішімнен. Ол көзін жаутаң еткізді. Неткен сүйекті, жылы көз! Онын көзінен шыққан сиқырлы жіптің бір ұшы менің жүрегіме жалғаулы. Көзіне көзім түссе, сиқырлы жібін шертіп жүрегім селт еткендей болады. Сиқыр жібін шерткені кобыздың нәзік шегінен шыққан майда күй секілді жүрекке жылы тиеді, жанға ләззат береді. Әттен, өкініш! Жанға жайлы, майда күйін ұзақ шертіп тұрмайды. Бір қағып қалады да ғайып болады. Күйлі кобызға бір шерткен де қанағат. Ол шертісте күйлі кобызға үн (тон) беріледі, кобыз үн шығаруы-ақ мұн екен, мұңды тәтті күйін қозғай ала жөнеледі, талай қиялға соғады, тербетеді. Әлдилейді жүректі. Күй дәуірлейді, баяулайды. Бейне күйін жүрген су жүзіндей толқындап, жыбырлап, сыбырлап барып басылады...

Бүгін ол сағат алтыда жолықпақ. Мен сағатқа қарай беремін. Бір баланы көшеге жіберіп, аңдытып қойдым. Минут өткен сайын жүректің соғуы жиілене түседі. Енді жарты сағат қалды. Уақыт қалай ұзақ! Не істерімді білмен. күнделігімді алып, жазып отырмын. Енді бір жиырма бес минуттен кейін ол көрінсе, келсе, жолықса, жымыып қараса, «сәлеметсіз бе?» деп қолымды ақырын ғана қысса, содан әрі не болмақ! Қазір басыма ешбір ой тоқырап тұрмайды... Бірден бірге көшіп отыр. Не жазарымды білмей отырмын. Ол келер, ә! Бір бөгет болмаса, келер... Әлде келмей қала ма? Ол да мүмкін. Қазір ол не істеп жатыр екен? Әлде сағатқа ол да қарады? Әлде киініп жатыр? Әлде айнаға қарап тұр? Әлде, әлде .. сағатқа тағы қарау керек! 18 минут қапты. Қой, уақыт өтіп кетер, тысқа шығу керек, әлде оның сағаты ілгері шығар...»

Сағат түнгі 12.

«Міне тысқа шығып, бұрышта күтіп тұрмын. Бала келе жатыр екен. Баланың жүрісіне қарап, бал ашып тұрмын. Шыдай алмай, оған қарсы барып білдім. «Үйінен шықты» деді. Жөнелдім. Ар жағынан наркомға ол да келді, мен де келдім. Алдымыздан бір орыс шығып, билет сұрады. Ертең ойын болмақ қой. Біраз

тұрдық. Көшеде үш-төрт шәкірт көрінді. Ол наркомның ішіне кірді. Сахна жаққа жасырынды, састы... Бірге оқитын жолдастары ғой, өсектен қорқады. Біз басқа есіктен көшеге шығып кеттік.

Көбінесе жай сөз сөйлестік. Х... қаласының өсегі, әркімнің біз туралы сөзі, менің оқыған қыз туралы пікірім Мұнда келгендегі бір максатым, тағы сондай жанама сөздер. Аяғында «пердені ашу керек» дестік. Көбірек сөйлесу үшін бір жер керек болды. Ол бір күні біздің пәтерге келмекші болды. Бірақ үйлеріңіздегі балалардан сыр шашылып кетпесін деді. Екеуміз де көп сөйлесетін кісідей болсақ та сөйлесе алмадық, үйлестіре алмадық. Керекті сөз аузымыздан шықпады. Жүрек сырын көзбен ғана білістік. Мен «қайтам-қайтам» деп келе жатып, қас қарайғанда үйіне жеткенше еріп барыппын».

18 Март.

«Ойында болдық. Ол келді. Бұрынғы орнында отырды. Мен қарай бердім білем, жеңгесі маған: «Кейінгі қатарға отырасыз ба?» — деді. Ол кейінгі қатарда еді. Орын ауыстырдым. Сондай құмартыппын, ол қараса менде тағат қалмайды. Сондай құмартып отырған кезде, антракт кезінде үш-төрт шәкірт бұзды. Олар оны жібермей камалап, сөйлесіп тұрып алды. Біреуі баяғы шығарып сала беретін жігіт. Не сөйлескенін білмедім, бірақ оған айтқаны жағымды сөз емес-ау деп жорыдым.

Ойын басталған кезде ол келіп жеңгесіне сыбырласты, жеңгесі ренжіп отырды. Х... қаласында тұру керек емес, кету керек деп маған да айтты. Мен де бұл қаланың адамдары бұзық деп жамандадым.

Жеңгесімен екеуміз орын ауыстырдық. Мен оның қасына отырдым ..

Қапай екеуміз оларды үйіне апарып салдық.

Баяғы шығарып сала беретін сары бала біресе алдымыздан, біресе артымыздан шығып, қасқырша торыды да, бізді сақ күзетші деп ұқты білем, бір уақытта шылымының отын алдымыздан жарқыратып шашып, жанап өте шықты. Мен: «Мына кісі өртей ме?» дедім. Ол: «Сонша аямай неғыпты? Кісі аяушыл болу керек емес пе?» деді. Мен мейірімді екен деп ойладым.

Манағы сөйлесіп тұрғанда, Күләнді біздің пәтерге барасың деп сөгіпті! (Онысы өсек.) Және олар (шәкірттер) наурыз жасамақ екен, Күләнді соған шақырыпты.

Күлән олармен қатынасын үзгісі келмеді. «Бірге оқып жүрген жолдас қой, өсектей береді», дейді. Олар онсыз да өсектемей жүр ме? «Япыр-ай! Сіздікіне енді қалай барам?» деді. Мен оларды елеме десем де болмайды. Не ғажап?! Солармен не қатынасы бар екен?!»

19 Март.

«Мұнда қаланшаның сағаты бір дұрыс соғылмайды. Қасынан өтіп бара жатқан кісіден «қай уақыт болды?» деп сұрап соғады екен.

Мұндағы оқушылар неткен көргенсіз. екі бала сөйлескенде: «Спектакль бола ма? Болса, ойнасшылармен (бегдармен) жүреміз бе деп ойлап едік» депті (онысы жолдас қыздары, ішінде Күлән да бар)».

21 Март.

«Әбікенде қонақта болдық. Қымыз іштік. Аса қызық болмады. Екі қыз (Күлән мен Жәкім) жолдастарының наурызына кетіпті. Күлән оларды жамандайтын, жек көретін. Жек көре тұра олардың сауығына кеткенін не деп білу керек? Оларды сыйласа, жамандамас еді. Бұл қызда бет болмағаны ма? Қайратсыздығы ма? Өсектен қорыққаны ма? Жақсыны жақсы деп сүйіп, жаманды жаман деп жиренбеген кісі — еш нәрсені талғамайтын, тұтыңған жолы жоқ адам болу керек қой. Менің әспеттеп жүрген періштем осындай болды ма? Қайғы... Бұдан үлкен қайғы жоқ. Өзі не дәлел айтар екен? Көрерміз».

22 Март.

«Кешке сол үйде болдық. Қыздардың наурызы туралы сөйледік. Жеңгесі бізге қосылып, олардың барғанын теріс қылды. Күлән өз ісінің қате екенін мойнына алды. Жеңгесі әдейі Қапаймен сөйлескен боп отырды. Біз пештің қасында түрегеп тұрып, азырақ сөйлестік. Мен біздің пәтерге келуін сұрадым. Ол өсектен қорқа береді. «Осы қаладан кеткен соң...» дей береді».

24 Март.

«Сағат алты жарымда үшкілге жиылысқа бардым. Жиылған жұрт жоқ екен. Есік алдында біраз тұрдым. Қасын-

да бір кішірек бала бар, бұрыштан Жәкім шықты. Қолында шиыршықтап ұстаған қағазы бар. Жасы 19–20-ға келіп қалған қыз ғой. Ол туралы өсек аттың кара қапталындай. Бозбаламен жүрем деп, сабаққа ере алмай, бір орыс учителінен даярланып жүр деп естігем.

Мені көріп, қасындағы баласын бір жаққа жұмсады. Баласы кетіп бара жатқанда дауыстап: «Күлән да, Мәдише де келеді деп айт!» — деді. Ол — маған естірткені.

Орыс қыздары қасынан бозбала өтіп бара жатса, өлгенше қызық сөз айтып келе жатқандай, бозбала қарасын деп, саңқылдап сөйлесіп, қаңқылдап күлетін еді. Жәкімнің мына саңқылдауы — аумаған солардың мінезі. Бұзылған қыздардың барлық сыртқы мінезін жаттаған да қойған. Саудагер әйелдер еркекке жұғысқысы келсе не тамағын кенейді, не көзін қысады, немесе сондай бір айқын белгі береді. Мына қыздардың өтірік күлуі, саңқылдауы да — соның ағайыны ғой. Япыр-ау! Оқыған қыздың бәрі осылай боп кеткені ме? Сызылған қыз қылығы бола ма?».

— Онысы рас-ау! Оқыған қыздар тіпті еркекті өзі шақырып тұрады ғой.

— Бұл енді орыс қыздарының мінезі. Біздің қыздар да содан тәлім алады ғой. Сынық екеш сынық та жұғады дейді.

— Сөйткенмен кішкене иба керек қой.

— Әрине.

26 Март.

«Кешкі сағат алтыда Күлән біздікіне келді. Есікті жауып алып, көп сөйлестік. Өткен өмірді, өсекті, мінезді, махаббатты, келешек планды — бәрін айтыстық. Аяғында сүйісіп айрылыстық. Ол сөзінің аяғын ағасына сілтей берді: «Мені оқытқан сол еді. Оның еңбегін зая қылғандай болам ғой» деді. Және «оки түсемін» деді. Мен екеуін де «себеп емес» дедім. «Шын жүрегіңнен шыққан бір ауыз сөзің керек» дедім. Оған келесі жолы жауап бермек болды. Өзі ұялып, қысылған іспетті қызарды, терледі. Мен де күшақтап қысып, терлеттім білем. Көңілде тәтті әсер қалдырды.

«Еңбекшіл қазақ» келді. Бернияз бір қызбен екеуі атылып өліпті. Қайғылы хабар. Жігерлі жас ақын еді. Аяныш!.. Қандай себеп болды екен! Қазақта өзін өлтіру сирек бо-

лушы еді. Мынау бір таңданарлық іс! Әлде мастық, әлде махаббат, әлде алдану. әлде жауыз, тұрмыс... әйтеуір бір ауыр күйік биледі ғой. Өмір шіркін, қалай шолақ?!»

28 Март.

«Белинский айтқан екен: «Қиялдан шыққан махаббат таза жүректен шыққан махаббаттан ауыр, жаман болады. Қиял махаббаты жүрекке түссе, ауыр тас түскен секілді. қозғалтпайды, жаныпшады, улайды» деп. Сол рас па деймін. Сарғаю, күйіну — жүрек қатты ауырады».

29 Март.

«Кешке Қадиша жеңгейде болдық. Ай жарық, күн жылы еді. Көшеде қыдырлық, Күләнмен сөйлестім. Өз пікірі жоқ. «Мария Алексейқызы не айтар екен?» деген секілді, аға-жеңгем не айтар екен, қалай қарар екен дей береді. Жарымадым. Оқыған қыздың оқымағаннан айырмасы болмағанына кейідім. Бір қыс ораза ұстап, босқа әуре болған екем деп қынжылдым...»

4 Апрель.

«Қапай хат жазып, ғашық боп жүретін Марияш деген қыз Күләнға: «Ақбала маған хат жазды» деп мақтаныпты. Мен жазбағанымды, жазбайтынымды дәлелдедім. Қапай менің сырлас жолдасым. Ол Мәрияшты алам деп жүретін. Қапаймен оның жүргенін Күлән өзі көрген. Мен: «Ол өсек болар, сенімен екі арамызға жік салмақ ойы бар шығар. әйел күншіл келеді ғой. Маған нанбасаң менің оған жазған хатымды көр, сұрап ал» дедім. Әйтсе де нанбағандай болды. Күлән өтірікке, өсекке нанғыш көп қыздың бірі екен деген күдік пайда болды».

6 Апрель.

«Ыбырай мұғалімде қонақта болдық. Әйелдерді де шақырыпты. Әйелдер бөлек бөлмеде отырды. Ойын басталмақ болды. Орыстың «белбеу сок» деген ойынын ойнадық. Әйелдердің белгілегенін тауып қоя бердік. Олардың кімі кім болғанын уақ балалар бізге жеткізіп тұрып еді. Таба алмағанды ескен белбеумен ұратын ойын еді. Қыздар белбеу жеген соң, ашуланып, ойнамады. Ойынды бұзған Күлән болды.

Әбікен маған сыбырлап сыр айтты. Әнеуігі ойында Күлән Сарбаламен оңаша жерде сөйлесіп тұрғанын Ма-

қан деген бала көріпті. (Мақан өтірік айтпайтын бір таза бала). Сарбала жай сөйлеспепті, қолы бір жұмсақ жерде тұрыпты. Жәкімнің түнде бозбаламен ағаш ішін қыдырып кететінін айтты. Жәкім мен Күлән қосақтаулы тайыншадай бірінен-бірі айрылмайды. Күләнға: «Онымен неге жүресің?» дегенде: «Сабақтас жолдас болғасын...» дейтін. «Сарбаламен неге жүресің?» дегенде үндей алмай қап еді, безерленіп еді, ұялмап еді.

Марттың 27-де Күләш Сарбаламен екеумізге кезек қарап, қызарақтап отырғанын ішім жек көріп еді. Екеумізді салыстырғандай немесе екеумізді де алдағандай көрініп еді.

Енді соның бәрін қорытқанда, Күләннің таза қыз еместігі анық боп шықты.

Мақанға Сарбала мақтаныпты: «21-жылы Күлән Жәкімдікінде тұрғанда, оған бозбала көз салушы еді. Сол кезде мен жақын болып едім. Содан бері жақынбыз... Ерлі-байлы кісідейміз. Оқуын бітірген соң, екеуміз кашпақпыз, басқа қалаға кетпекпіз. Мен қатынымды тастамақпын» депті.

Оған да нанбас едім, менің Күләнға жазған хаттарымды Мақан Сарбаланың қолынан көріпті.

Ол да аз болғандай, саяси бөлімнің бір агенті Күлән мен Сарбаланы базардың қасындағы әйнегі жок ескі үйден ұстап алғанын Қапайға айтыпты. Қапай — исполком бастығы. Анау агент оған сырын айтып жүретін.

Сорлы басым! Мұнша алданармын ба! Арып, шаршап, шөлдеп жүргенде табылған бір жұтым суына ит сарып кетсе, қандай болар едін? Мен де сондай күйге түстім. Сүнген адамның мінін көрмейді деген рас екен. Япырым-ай! Мұнша адасқаным қалай? Енді оқыған әйелден үмітім кесілді! Есіл таза жүрек, есіл жігер, есіл уақыт қор болған!».

8 Апрель.

«Күләнға хат жаздым. *«Құрметті Күлән! Кететін болғандықтан хаттарымды тағы сұраймын. Бұл тілегімді берерсіз деп үміт етем. Қош болыңыз».*

Ол жауап қайырыпты.

«Сіздің барлық хаттарыңызды жыртып тастағам. Наныңыз. Күлән».

— Міне, Көмила, сен айтшы, кінә кімде? Ақбалада ма? Күләнда ма?

— Күләнда ғой деп ойлаймын.

— Мен де сонда ғой деп ойлаймын. Балташ бұл әңгімені менің көңілімді Ақбаладан шығарғалы оқып отыр ғой деп: «Мұның несі бар? Ақбалада жазық жоқ. Ондай жұмыс кімнің басынан өтпейді?» — дедім. Балташ оған да болмады. Ақбаланың тағы бір жаман істерін айта бастады. Мен күйіп кеттім. Не болғанымды білмеймін. Балташты өзімнен біржолата түңілтейін деп, ертеде басымнан өткен уақиғаны айтып салдым: «Несі бар? Мен де қыз емеспін. Мені орыс та алып қашқан. Ол түгілі мен бала да тапқам!» дедім. Балташ таңданып, ежіктеп сұрады. Тыңдап болды да: «мұны айтқаның жақсы болды ғой» деп, қош айтысып кетіп қалды.

— Әй, бекер айтқан екенсің. Еркекке сенім бар ма?

— Артынан өзім де ойладым.

— Ал, сонымен?

— Сонымен арада бір күн өтті ме, білмеймін. Ақбала мені шақырып, хат жазыпты. Марс бауына тағы бардым.

Бұрынғыдай емес, Ақбаланың қабағы келмейді. Көп бөгелмей-ақ: «Бұрын сен басыннан еш нәрсе кештің бе?» — деп сұрады. Сасып қалдым. «Жоқ» дедім. Кешегі сөзді Балташ жеткізгенін сезе қойдым. «Танба, Балташқа айтыпсың ғой. Ондай іс әркімнің басынан өтеді. Маған сенің шын айтқаның керек. Бүгін жасырғанмен, түбінде ашылмай тұра ма? Сонда маған не бетіңмен қарайсың?» деп түсіндіріп, бірталай сөз айтты. Ойланып отырдым да: «Рас еді» дедім. «Олай болса, сізді маған тағдыр жазбаған екен. Мен сізді қыз екен деп жүр едім» деп, Ақбала тұрып кетіп қалды. Өз бармағымды өзім шайнап қала бердім. Аң-таң боп сіресіп отырып қаппын.

Мен анырып жын соғып кеткен кісіше мелшиіп отырғанда, қайдан андып тұрғанын білмеймін, Балташ жетіп келді. Мен теріс қарап кеттім. Отырып, маған көп сөз айтты. Сөзін тыңдағым келмеді. Ит етінен жек көріп отырмын. Аяғында өзінің мені тәуір көретіндігін сөйлеп келіп:

— Сенің өткен күндегің маған керек емес, адамшылығың керек. Өткенге сен жазалы емессің. Сен тисең, мен сені аламын, — деді.

Көзімнен жасым қалай шығып кеткенін білмеймін, жылап Балташтың мойнынан құшақтай алыппын. Сөйтсем Балташым шын ақылды жігіт екен.

Ертеңіне барып ЗАГС-ке жазылдық

— Апырым-ау! Жаксы болған екен!

— Несін айтасың? айтпақшы, «ЗАГС» дегеннен шығады-ау. Жазылуға барсақ, баяғы менің бетімді ашатын Қара мұрт орыс сонда қызмет қылады екен.

— Ой, жасаған-ай!

— Менің атымды естігенде бетіме қарай қалды. Балташ көріп қоя ма деп қырындай бердім. Көзі ішіп-жеп барады.

Шыққан соң қарасам, Қара мұртым аңкиып, мойны қисайып, артымнан карап тұр.

— Не ғып мұндай боп қалды деп ойлады ма екен?

— Кім білсін... Көзіме жылы ұшырап кетті. Мен «кештім» дегендей, әнтек басымды изедім. Ол шашын уыстай алды, өкінді ме, кім білсін...

— Адам көре береді екен-ау! — деп Кәмілә тамсанды.

— Тірі кісі не көрмейді дейсін. — деп, Ақбілек те күрсінді.

— Күйеуің қайда? — дегенде:

— Күйеуім осында. Бірге келдік. Демалысқа елге бара жатырмыз, — деді. Содан кейін екеуі тамсанысып, қайыққа қарай тартты.

* * *

«Нұр Зайсан» екі өкірді.

Сәнді киімді әйелдер пароходтан жүгірісіп шыға бастады.

Басында жіңішке жиек ақ пике панамы, аяғында еркек өкшелеу ақ брезент башмақ, үстінде ақ кенеп пальто, бойына киімі күйіп қойғандай ақ құба, қаракөз әйел палубаның шарбағына сүйеніп, пристаньдағы жыбырлаған жұртқа көз салып тұр еді.

Пароход өкіргенде бірінші кластың әйнегіне барып, бірдеңе деді. Кідірмей үш жігіт тысқа шықты. Үшеудің орталағысы Балташ еді. Қасындағы екеуі бұрын бірге оқып, бірге қызмет еткен, бұл күнде әр жерде қызметте жүрген, Сәулебек, Қанаш деген жігіттер еді. Анау ақ киімді әйел Ақбілек еді. Жолдастары үш-төрт күннен бері Балташты

қонақ қылып, бауға, аралға бірге қыдырып жүрсе де, әлі де қамтамасы қалғандай, пароход үстінде әңгімелерін аяқтап жүр еді. Балташ жолаушылық кәдесін қылып, оларға сыра ішкізіп шыққан соң, үшеуі тағы да сөйлесіп, пароходтың тұмсық жағына қарай айналды.

Олардың Балташты құрметтейтін де жөні бар. Балташ — астанада бір тәуір комиссар. Астанадан келген адамнан губерниядағылардың көп нәрсе күтіп, әкесі базардан келгендей қолына қарап тұратын әдеті ғой. Олардың қандай сұрауына болсын жауап беретіндей Балташтың да білімі, тәжірибесі молайып қызметке ысылып, ісіне табанды, біртоға коммунист болып еді. Балташ мына жолдастарының ортасында көпті көрген, көне болып қалып еді. Өйткені ол Ақмола, Семей, Орал, Бөкей губернияларының бәрінде қызмет етіп, жалпы қазақ жайымен, әралуан жағдайымен, оқығандармен әбден танысып, ақыл ауданы, дүние тануы кеңейген еді. Ол өзінше әркімге сын беруге жарайтын, біреудің атағына, беделіне, сөзіне сатылмайтын, өзінше жол тұтынған жігіт еді. Жолдастары:

— Ақбала қалай боп жүр? — дегенде.

— Ақбала жүр. Ол өзі қиялшыл жігіт қой. Болмайтын істі болдырам деп, кеңде ұрынға шабатыны бар. Сөзді тәуір көреді, — деп жымыып қойған.

— Жорғабек қандай адам боп шықты? — дегенде:

— Уай, оны қойшы! Ол өзі жұрттың бәрін алдап қу боп жүрмін деп ойлайды. Осы күні кісі алдауға көне ме? Қу боп кетті ғой. Қапай екеш Қапай да пәле боп кетіпті. Қызмет не дегенмен адамды үйретеді ғой. Жорғабекте тұтынған жол жоқ. Одан да мен Төрекелдіні құрмет етем! Бізге қарсы болса да, өз жолында қалды. Ешкімге жағынбайды. Қызметін жақсы істеді. Ол өзі ішкіл жігіт қой, азырақ мақтаншақтығы болмаса, — деген.

Міне, Балташтың әркімдер туралы осындай көзқарасы бар жігіт еді. Саясат дүниесінде Балташ басшы болмағанмен, басшыға таяныш болатын табанды жігіт еді. Жолдасқа опашыл, уәдешіл болғандықтан, кейде шен құмарлардың соңына еріп кететін еді. Бірақ олардың қатесіне өз көзі жеткен оң, «мына жерің дұрыс емес» деп айтар еді де, айырылып кетер еді.

«Нұр Зайсан» үш өкірді.

Балташтар манағы шарбаққа сүйеніп тұрған Ақбілектің қасына келді.

— Қош енді, жолдастар!

...Солай қылыңдар! — деп Балташ екі жолдасымен қоштасып, қолдарын нығыздай қысты.

— Қош! Қош! Қош! — деп олар Ақбілектің қолын ұстап, асығып жерге түсті.

Пароходтың дауысы да: «Қош, қош қош!» дегендей дарылдап, кимай тұрған бауырлардың жүрегін лүп-лүп еткізді. Жердегілер пароходтағыларды көздері ішіп-жеп, күлкісі мен жылауы араласып, ауыздары ашылып, танаулары делдиіп, кейбіреудің көзіне мөлт-мөлт етіп жас та келіп тұр еді.

Пароход сорпа жалаған көрі төбетше, суды сылп-сылп ұрып, қозғала бастады. Бастар шыбындап, қалпақтар қарға болып, орамалдар көбелекше жалпылдады. «Біз де сендерді кимаймыз» дегендей, жұрт пароходтың артына қарай толқыды. Көбінің жүзінде күлкі, жылау, қуаныш, аяныш аралас.

Пароход үстіндегі күйші солдаттардың сыбызғысы сыңғырлап, дабылдары дүмпілдеп, түтіктері күрсілдеп екпінді маршқа екілендіре басқаны Ақбілектің көңілін де босатқандай, тамырларын желпіндіре солқылдатқандай болады. Ақбілек те ақ орамалын желпілдетіп қоштасты. Әлдебір қымбат нәрсесі қалып бара жатқандай, әлдекімді аяп, жүрегі жылағандай болады. Ол қимасы — Кәмілә еді.

«Тым болмаса Кәмілә байғұс, бізді шығарып салуға да келе алмады-ау! Күйеуінен, қайын аға, абысындарынан айбынады ғой, қорынады ғой. Оқымаған әйел қор ғой! Қапастағы құстар ғой!» деген ойлар келеді. «Бұл байғұстың көзі қашан ашылар екен? Қалай жәрдем етсем екен?» деп тұрғанда Балташ иығынан тартып:

— Өй, сен неге жылап тұрсың? — дейді.

— Жәй... әншейін... Кәмілә байғұсты аяп... Оқымаған әйелдің күні қараң ғой! — деп, Ақбілек күрсінді.

— Бір түрлі көңілшексің-ау! Бір күнде бола қоя ма? Бірте-бірте оқиды, көзі ашылады, теңеледі. Осы күнде-ақ теңеле бастаған жоқ па? Әуелде өзін қандай едің? — деп, Балташ үмітті сөздер айтады.

— Сонда да қиын ғой... — деп Ақбілек буырынын қамын жегендей, жалғыз өзінің жетілгенін азсынғандай болады. Бірақ Балташтың дәлелдеріне тоқтайды. Өйткені Балташты білмейді деп ойламайды.

Шілденің шаңқан, шағыл күні. Жасыл жағалау. Ертіс жүзінде су сызып, ақ пароход келеді. Ақ пароход үстінде Ақбілегін қолтықтап, уыз қымыздай көусар ауаны кеудесін кере сіміріп, Балташ сайран етеді. Сайранға тойса, жан-жағының бәрі айна, жарқыраған салонға кіреді. Қос бұрымы арқасына салбыраған аспан көз жаңа өспірім ақ сары қыз қазықша қаздып, пианиноға күңгірлетіп күй шалады. Оң бұрышта кішкене үстелді ортаға алып, ақ жағалы, қошқар тұмсық, біз тұмсық, төрт саудагер «пас...», «бис...» деп преферанс соғады.

Балташ пен Ақбілек жас қыздың күйін тыңдап, шатырдай ақ дастарқанды үстел басында отырып, ақ киімді мәтүшкеге тамақ алдырып ішеді.

Балташ үстелде жатқан жіңішке қағазды алып, тамақтың тізімін оқиды:

— Скебльдін бтикесі, гректің тептелі, польшаның зыразы, бірдеменің антрикоты, толып жатқан бел-алестрогон, бефштекс, лангет дей ме, пилет дей ме, кой еті, бұзау еті, қаз еті, қауап, қырғауыл, бұлдырық, түйетауық, ростбип, шабылған шошқа, тұздағы тіл, төс ет — дершт шорт тебе дерий... Мұның қайсысын жейміз?

— «Шорт тебе дерий» дегені бар ма екен? — деп Ақбілек мырс етеді.

— «Шорт тебесі» жоқ, әйтеуір дерий бар.

— Өзің қайсысын жейсін?

— Мен осы андрикот-сандрикоттың жайын білмеуші ем, кой етін жейін, — дейді.

Ақбілекке Балташтың ол сөзі де қызық көрінеді, шексілесі катып күледі. Ақбілек күлгенде қошқар тұмсық саудагер қылмындап қарай қалды. Ол Ақбілекке манадан жаман көзді жіберіп, қиялға батып отыр ғой.

Ақбілек күліп отырып:

— Мен бұлдырықты-ақ жейін. — дейді.

Ет артынан «Жигули» сырасынан екі бөтелке ішіп, Ақбілек екеуі екі кісілік тап-таза қаята бөлмесіне келіп,

солкылдақ кереуетте біріне-бірі қарап, қисайып жатып, «Бузатер», «Ісмеқаш» журналдарын оқып, мәз болып күліседі. Балташ.

— Тамақ сіңіруге күлген жақсы, — деп қояды.

Өмір сәнді, өмір қызық! Бәрі күлкі, жаңадан ғана қосылған екі жас. Қабак қағысынан ойларын танысады. Бірін-бірі ренжітерлік түрі жоқ.

— Әлгі жепеннің саған көзді қадап отырғанын байкадың ба?— дегенде Ақбілек:

— Сен де аңдып отырады екенсің! — деп, күлімдеп мақтанып қояды.

Балташ:

— Сен, шырағым, байка! Жепекендер бөлекет келеді, — деді.

Ақбілек онда:

— Өзін байқадың ба? Бүгін командир де менің орамымды әперді ғой, — деді.

Балташ оған көтеріліп қалады, көтерілмей қайтсін? Мұндай келіншекті Балташтан басқа кім алады?

Ақбілек көрген-білгенін Балташқа айтып келеді. Балташқа қызметтен келгенде кімнің не сөйлегенін айтып отырады. Сөйлескен сайын бірінің білгені біріне ауысады. Кейде Балташ баяндама, отчет жазғанда Ақбілек көшіреді. Ақбілек бірденеге алданып жатса, Балташ барып тамақ әкеледі. Екеуі бірге күйінеді, бірге сүйінеді. Өйткені дененің басқалығы болмаса, екеуі бір кісіміз деп ойлайды.

Екі күн өтіп, үшінші күн дегенде, екі жас Зайсанға жетті. «Шықтық» деп телеграмма берген ғой. Төлеген мен жеңгесі де кішкене қызын көтеріп, пристаньға келіп тұр екен. Анадайдан бірін-бірі көргенде Ақбілек пен жеңгесі:

— Аһ, жеңеше!

— Аһ, Ақбілек! — деп аяқтары жер басқанын сезбей біріне-бірі ұмтылды.

— Е, жеңешетайым!

— Е, бауырым-ай! — десіп, қуанғаннан көздерінен жас ыршып, құшақтасып қайта-қайта сүйісіп жатыр.

— Денің сау ма, карағым, — деп, Төлеген де қарындасының бетінен сүйді.

Ақбілек кішкене сіңлісін шөпілдетіп, бауырына басып:

— Жігіт боп кетіпті ғой! — деп жатыр.

Балташ Төлегенмен бұрын да таныс. Бірге қызмет қылысқан жолдасы ғой. Бұрын «Балташ жолдас» деуші еді — енді «жолдас» деуді кеңсе тілі көріп, «қарағым, сау-мысың?» деп аузынан сүйді.

Жеңгесі де Балташпен таныс. Балташтын тәуір жігіт екенін олар да біледі.

Бұрын Төлеген Балташты икемге көнбейтін, бірбеткей, қазақ жайын білмейді деп, ішінен ұнатпаушы еді. Енді ол ойы да жоғалып кетті. Өйткені ол енді туған күйеуі, ол — кіндіктен келген үлкен комиссар. Енді Балташ туралы не деп жаман ойласын? Күйеуіне буланбаса.

Екі бержабай даяр екен. Төлеген Балташты, жеңгесі Ақбілекті қолтықтап, екі-екіден отырып, көшені сыдыртып өтіп, бұрқыратып пәтеріне алып келді.

«Күйеу келе жатыр» дегеннен-ақ аға, жеңгесі пәтерін тұянадай қылып безеп, бір бөлмені екеуіне арнап, кровать құрып, кілем төсеп қойған еді. Қызара бөрткен неше түрлі тәтті бауырсақ, пәрәмеш, самса, көмпит, манпасилер, шекілдеуік, пісте, жаңғақтар, печеньелер тәрелкелерде саусылдап, ұлыстың ұлы күні болатындай үлкен үстел лық толып, ақ дастарқанмен беті жабылып, құрметті қонақтарды күтіп тұр еді. Көк бас, қызыл бас, алтын бас бөтелкелер де, буфет, шкафта көл жағасындағы қаздай, мойындарын созып, быжынап, «бізді қашан ішесіндер!..» деп тұр еді. Төлеген комиссар күйеуіне өзге арақты олқы көріп, 25 сомға бір бөтелке шампанский алған еді.

Қонақтардың түскенін естіген соң, уездің сорпаға шығарымыз деп жүрген, шалбарларының тізесі қалталанған, пенжегінің артқы етегі жымырылған шолақ комиссарлар да Төлегендікіне Мекеден қажы келгендей ағылды. Төлеген хабар қылған ғой. Түтін аңдып жүретін, өлеңінде бес тиындық құн қалмаған салдаман әншілер де, тарысы піскеннің тауығы бола кететін «бөстекі» даяршылар да келді.

«Кұтты болсын!», «Жоғары шық!», сығылысқан орындық, сапырылысқан кісі, салдырлаған ыдыс, сылдырлаған шанышқы-пышақ, рюмке — бәрі араласып, Төлеген үйі құлды жәрменке болды. Рюмкелер сынғырлады, шампанский мұрынға шарпып быжылдады, арақ ішілді, ән

салынды. Жұрт дуылдады, Ақбілек Балташқа тигенде, екеуі астанадан келгенде, соқпайтын не бар? Бұдан артық қуаныш бола ма?! «Құй арақты! Көтер рюмкәні! Сок өленді! Е, гулет шіркінді! Сүмірейт! Пәлі!»

Қызумен отырып, жұрт көп ішіп жіберген екен. Бастар бос мойын, аяқтар резеңке болып, қабырғалар төбеге шығып, үстелдер әткеншек ойнаған кезде, қонақтар да біріне-бірі сүйеніп, үйден шықты. Балташты сүйемелеп апарып. Ақбілек төсекке жатқызып, жеңгесімен ыдыс-аяқтарын жинауға кірісті. Төлеген де құдайдың бергеніне шүкірлік етіп, демін бір алды.

Екі-үш күндей Ақбілек, Балташ аға-жеңгелерімен әр үйде қонақта болып, кешкісінде жалаңбас лампыша жырпылдаған жаман суретін, «аулақ үйдің әрі-берісін» қып жатқан спектаклін көріп, қаланың сый-сияпатына қанған соң елге шығуға қамданды.

Төлегеннің өз елі ғой және Балташқа деген соң жұрт ат аяй ма, төрт-бес ат табылып қалды. Таулы жерге арба жүрмеиді, салт атпен жүру керек қой.

Көк ала жорғаны көрпе салып, жеңгейге ерттеді. Жарау боз атты Ақбілек мінді. Жирен қасқа атты Төлеген, қара атты Балташ мініп, қастарына бір жолдас алып, сәске кезде қаладан шықты. Төлеген былай шыққан соң Күлікенін өз алдына алды. Жеңгей атқа мініп артық үйренбеген кісі ғой, бір қолымен ердің басынан ұстап, аяғын үзеңгінің сағасына салып, орнатқан омақаша қоқиып, буынын билей алмай, қолп-қолп еткені Ақбілекке айт пен тойдан да қызық болды.

Шілденің жылдай күні. Түске таман жолаушылар тау бөктеріндегі бір ауылдан бағылан жеп, қымыз ішіп, күн қайта тағы атқа қонды. Манағыдай емес, жеңгейдің өне бойы ауырып калыпты. Қатты жүріске жарамай, көк ала-ның аяң жорғасымен тайпалтып келеді. Ақбілек қажыр емес, сипай қамшылап, сау аяңдатып келеді. Жалғыз-ақ Күлікен қалғып-шұлғи береді. Оны кезекпе-кезек алдарына алысады.

Кіші бесін кезінде әйелдер шөлдедік деген соң, өзен бойында бір ауылға бұрылды. Желісінде он шақты құлыны бар бір үлкен үй орталықта. Оның оң жағында бір ақ отау

түр. Жолаушылар сол отаудың сыртына келіп тұра қалды. Есік алдында көрінген бір балалау жігітті шақырып, сөйлесе қалды. Ақ отау «Бекболаттікі» дегенде Ақбілектің жүрегі болар-болмас бүлк ете түсті. Әйтсе де осында түскісі келді.

Бала жігіт жүгіріп үйге барған соң, тымағын кисайта киіп, шапанының бір иығын жамылып, бір иығын жүре сұғынып, қалбаңдап Бекболат шығып, қонақтарға абдырап қарсы жүрді. Анадайдан сәлем беріп, келе Балташтың атын ұстады. Баяғысындай алақанын қалақ қылып, Төлегеннің, Ақбілектің алақанына жапсырып амандасты. Ақбілектің көзіне көзі түсіп кеткенде қызарыңқырап қалды. Құрақ ұшып жүгіріп, есік ашып кіргізіп жүр.

Төсегінің алдында бұйығылау, келте мұрын, қара торы келіншек іс тігіп отыр екен. Ақбілектің көзі алдымен соған түсті. Келіншек те тымырайып, әйелдерге көз астымен қарады. Еркектермен тізерлесіп, төрге шығып кеткенін сөкет көрді немесе Ақбілек өзінен артық болғанын күнделіме, кім білсін, әйтеуір «адырам қал!» деген қарас еді.

Бекболат жігітін жіберіп, дереу үлкен үйінен қымыз алдырып, өзі алдына дастарқан салып сапыра бастады. Ақбілекке тура қарай алмайды, кінәлі кісіше күйбендеп, сасқалақтай береді. Бекболаттың құрақ ұшып отырғанын келіншегі жаратпаған тәрізді, келте мұрнын жоғары көтеріп шығып кетті. «Жаман шіркін! Сыр білдіріп қояды-ау!» деген кісіше қатыны шығып бара жатқанда Бекболат ала көзімен бір қарады.

Қонақ аз отырса да, көп сынайды ғой. Ақбілек Бекболатты ішінен аяды, келіншегін менсінбейді екен деп ойлады. Бекболатпен жолыққан күндер замат көз алдына елестеп өтті. Әйтсе де өткен күнге өкінген жоқ. Бұрынғы арман қылатын тұрмыс енді аяқ астында қалғандай, өзі басқа бір жаңа дүниеге көшкендей, бір жоғары көңіл пайда болды. Бекболат бұрынғыдай емес, сақал-мұрты да көбейіп, бет-аузы да әжімденіп, бойы да аласарып, қораш боп қалғандай көрінді.

— Е, елге бара жатыр екенсіңдер ғой... Қалада бөтен хабар жоқ па?.. Қой алдыралық, қонақ боп кетіңіздер! — дегеннен басқа Бекболаттан пәлендей татымды сөз де шықпады. Ол сөздері де Бекболаттың далада қалғандығын, Балташ пен арасы жер мен көктей екенін көрсетті. Ақбілек

азырақ ойланыңқырап отырғанын өзі де сезе қойып, Балташтың көңіліне бірдеңе келіп қала ма деп, орысшалап: «Жүрейік!» деді. Бекболат: «Қонақ боп кетіңіздер! Шақырып келтіре алмайтын адамсыздар!» деп, жік-жапар боп жабысса да, қонақтар атқа қонғанын тәуір көре берді.

Түсуін түссе де өздеріне қолайсыз болды білем, бірталайға дейін Төлеген сөзін қиюластыра алмай, ойы бөліне берді. Бірақ Ақбілек те, Төлеген де Балташқа өз ойларын сездірмеуге тырысып, басқа сөзге жұбатып әкетті.

Сенгір-сенгір таулардан, үңгір-үңгір күздардан, түйе өркешті шыңдардан, қыз емшекті тастардан өтіп, бұран-бұран сүрлеумен бес атты кісі құмырсқа боп өрмелеп, Алтайдың басына шықты. Алтай бойды да, ойды да көтерді. Алтайдың кешкі самалы беттен сүйеді. Ақбілек Алтайға шыққанда, баяғы апасын өлтіртетін, өзінің әбиірін алатын, өгей шешенің қорлығын шегетін. Көркембай кемпірдің қор үйшігіндегі жаны көзіне көрінетін алай-түлей қараңғы күндер барса келмеске біржола кеткендей, анау алыста, етекте біржола қарасы өшкендей болып көрінді. Ақбілек бейнеттен, қорлықтан, күнәдан құтылып, сонау жеті қат көктегі ғарышқа апарып, жүрегін алтын легенге салып жуғандай, анадан жаңа туғандай тазарды. Оның жүрегін жуып тазартқан алтын леген — аяулы жаны, Қаратаудай қайратты, ай мен күндегі ғылым еді.

Марқакөлдің шыныдай тұнық суы да, көл жиегіндегі иірім-иірім ауыл да, пырылдап, кісінеп, оқыранып, өріске тартып бара жатқан жылқы да, жылқышының қызыл ала тысты тымағы да, анау қозы алып жүрген қайқы төс келіншектің жасыл көйлегі де, аттың жалы да, жеңгесінің басындағы күлді-бадам орамалы да батар күннің сарғылтым сәулесіне шомылып, жер-дүние сары көзілдірікпен қарағандай жымындап, саңғырап тұрғанда Ақбілек туып-өскен аулына жетті. Ауылда иттер шулайды, қотанда қой маңырайды. Аспанда торғай шырылдайды. Қырындап ұшқан күс Сасы ала керенаулап, мыңқылдайды. Енесін іздеп ауылда лақ безілдейді. Суға бара жатқан үш жас қыз:

«Сылдыр-сылдыр қамысқа сырғам түсті.
Сырласпаған жат елге апам түсті.

Алам үшін қабырғам қайысады,
Қолымдағы қос жүзік манғысады»,

деп шырқап ән салады.

Ақбілектің алдынан шауып шыққан бала жолыға сала, тайының күйірігін шошайтып, ауылға қарай ызғытты.

Төлеген кейде жылына, кейде жыл ара еліне бір келіп кететін. «Келінді ала келіп, жатып кет» деп, ақсақал отау көтеріп берген. Төлегеннің келетінін естіген соң, ақсақал отауын он жағына тіктіріп, күтініп отыр еді.

Тайлы бала ауылға шауып келіп:

— Ағатайымдар келе жатыр! Ақбілек те бар! — дегенде, ақсақал үйде отырып қалғып кеткен кісіше:

— Әһ! Не дейді! — деп басын жұлып алды.

Ақбілек баяғы кеткеннен үйіне қайтып келген жоқ еді. «Ақбілек оқып жүр» деп ақсақал естуші еді. Бірақ: «Қыз оқып не болады» деп, ішінен ұнатпаушы еді. Баяғыда баласы екені болмаса, Ақбілектен біржола күдер үзген еді. Оны көрермін деген ой да жоқ еді. Ақсақал енді қайтерін білмеді. Үйде отыра ма? Алдынан шыға ма? Қалай амандасады? Дым көрмегендей тымпиып отыра ма? Кешірім сұрай ма? Бұл бір шұғыл оқиға болды.

Сөйткенше болмады. катын-қалаш шулап:

— Әне шықты! Төрт кісі! Жоқ, бесеуі, екеуі әйел... Біреуі келін ғой дескен даусына ақсақалдың бүйірі қызып, отыра алмады. «Алыстан алты жасар бала келсе, алпыстағы шал барып, сәлем берер» деген мәтелді есіне алып, үйде отырсам, қуанбаған боп көрінермін деп, тысқа шықты.

Шықса, сауылдап келіп қалған екен. Ақбоз атқа мінген ақ киімді біреу көрінеді. Алдына Сараны мінгізіп алыпты. «Бұл орысың кім?» деп тұрғанда, Ұрқия барып, түсіріп бетінен сүйе бастады. Сөйтсе — Ақбілек екен. Боз аты, ақ киім аруактанып көрінді ме, ұлық келгенден, ақсақал азырақ қорынайын деді. Ауылдың еркектері де ақсақалдың қасына жиналып қап еді.

Төлеген мен Балташ келіп, ақсақалға сәлем беріп, қолын ұстады.

— Мынау күйеу балаңыз — Балташ деген жігіт, — деп Төлеген таныстырды. Ақсақал:

— Е. аманбысың, шырағым! — деп сасыңқырап қалды. «Қайырлы болсын!» тәрізді бірдеңе айтқалы оқталса да, аузына лайықты сөз түспеді. Оның артынан Сараны ертіп, Ақбілек келіп, әкесіне қол берді.

— Қарағым, Ақбілекпісің? — дегенде дауысы калтырап, көзіне жас кеп қалды. Әйтсе де күйеуінен именіп, жасын әрең тоқтатты.

Ақбілек мұнайып, төмен қарады. Ақсақал баласына қарап:

— Дені-қарның сау ма, қарағым? — деді.

Қатындар келінді келіншелетіп, үйдің артын айналдырып, отауға кіргізді.

Ауыл кісілері қол ұстасып амандасты. Амандасып болған кезде ақсақал:

— Әй, жол беріңдер! Үйге кірсін! — деді.

Қонақтар үйге кірді. Олармен бірге ақсақал да кірді.

Қатындар келінге шымылдық іздеп еді:

— Қой, әуре қылмаңдар! Жасырынбай-ақ қой, шырағым! Лұқсат! Салтында жоқ жұмыстың не керегі бар? — деп, келінін жасырындырған жоқ.

Қатындар шуласып:

— Е. ақсақал, үлкен кісі! Балаларың келіп, көзайым болдың ба? Мына жігіт күйеу бала екен ғой! Өмір жастарың ұзақ болсын! Балаңыз құтты болсын! — десіп жатыр.

Ақсақалдың көңілі тасып отыр.

Әй-жай болған соң ақсақал айдың жарығымен, үйдің жанында қой сойғызып отырып:

— Күйеу бала қай ел екен? Білдіңдер ме? — деп Өмірден сұрады.

Өмір манадан бері Төлегеннің жолдасынан мәні-жайын сұрап, біліп қойған ғой, өзі де айтқалы қыбыржып отырған кісі ғой.

— Семейлік, тобықты болса керек. Үлкен орындағы төре екен! Орынборда қызмет қылады екен! — деп көптірді.

Ақсақалдың көңілі манағыдан да бетер қарыс көтерілді.

Танертен Ақбілек пен келіні далаға барып келе жатқанда, ақсақалдың көзі түсіп: «Келін бір бәйбіше болғандай денелі, жүрісі сабырлы адам екен» деп ойлады. Келін не-ғай емес, естек қызы дегеннен бері, ақсақал естектің бір

атасын қазаққа жақын қылып алып еді. Сара Төлегеннің кішкене Күлікенін көтеріп тысқа шығып еді, ақсақал:

— Бері әкелші, қарағым! — деп алдырып, немересін иіскеді.

Көңілі тағы бір қарыс көтерілгендей:

— Ей, құдая шүкір, тоба! — деп тәубе келтірді.

Пальтоларын жамылып, қалпақтарын шекесіне салып, сымдай болып, Төлеген мен Балташ шыққанда: «Заманына қарай, бұл да жарастықты екен!» деп ойлады. Мынау екі төре баласы тұрғанда өле-өлгенше кем-қор болмастай көрді.

Балалар шайын ішіп жатқанда: ақсақал 7 биесінің сабасын пістіртіп, ыдыс-аяқты жуғызып, өз үйін сыпыртып, төрге көрпе салдырып:

— Ақбілектерге әне жерге сал, — деп, қатынына оң жақты нұсқады.

Шай ішіп жайланған соң Әмірді жіберіп, балаларын өз үйіне шақыртты.

— Жоғары шығыңдар! — деп Төлеген мен Балташты төрге шақырды.

— Е, сол жаққа отырыңдар, — деп келіні мен Ақбілекті өзіне қарсы, оң жаққа отырғызды.

Қымызды бәйбішесіне сапыртып, балаларына қызыл кесемен қайта-қайта бергізіп, ауыл кісілеріне де, балашағаға дейін құр тастатпай, өзі қадағалап отыр.

— Келіннің аяғын ұста, келіннің, — деп қояды.

Келіннің дөп-дөнгелек кара көзі, манқиып отырғаны, атасынан әнтек именгені қолайына жағып отыр.

Өрік Ақбілекке қарауға беті шыдамайды. «Ақбілектін аяғы» дегенде аяқшыға бұғып қана сыбырлайды.

— Неге ішпедіндер? Қымыз жақсы ғой! — деп ақсақал Балташ жаққа да қарап қояды.

— Болғанымыз ғой! — деп, Балташ кесесін қайырғанда:

— Қалалы жер адамның ішін қуырып тастайды ғой, — деді.

Ақсақалдың көңілі тасқын. Тамағын кенесе, бүкіл ауыл естиді. Түкіріп жіберсе, есіктен өтіп, сары иттің тұмсығына жалп етеді. Кешке таман Төлегенді оңаша шақырып, ақсақал құрмалдық беру жайын ақылдасты. Ақсақалдың көңілі: ірі жылқы сойып, үлкен той қылуда еді. Төлеген тай да жетер деген соң, бала да бірдеңе білетін шығар деп, мақұл көрді.

Аксақал тай сойды. Көңіл жетер ағайын он шақты қой сойды. Недәуір үлкен той болды. Жұрт сабалап қымыз әкелді. Тай, құнан жарыстырып, күрес қылып, көкпар тартып, ерігіп жатқан ел бір кенеліп қалды.

Көл басындағы төрт-бес ауыл жас төрелерді кезек-кезек қонаққа шақырысты.

Дырду басылған соң, аз күн болса да карап жүрмейік деп, Ақбілек пен жеңгесі бес ауылдың ортасына қызыл отау орнаттырып, жас әйелдерді бір мезгіл оқытып, хат танытпақ болды.

Кейде еркектерді шақырып, Балташ пен Төлеген газет-журнал оқиды. Тазалық, денсаулық, мал дертін емдеу, кооператив жайынан әңгіме де құрып қояды. Қызмет адамдарына жол-жоба көрсетеді. Елге керек уақ кітаптардан ала барған еді. Оның пайдасы тиді.

Ақбілек баяғы емес. Өзгерген, өнер тапқан, жетілген, ысылған. Әйелдерге көсем болған. Бұрынғы бұйығы, ұялшақ, сызылған, мұнайған Ақбілектің ізі де жоқ. Ақбілектің қылығын, ісін көргенде ақсақал таңданады: «Бұл қалай боп кеткен? Қаланың не қасиеті бар? Жүп-жуас, ұялшақ бала емес пе еді?» деп ойлайды. Қалайда Ақбілек жат, Ақбілек өнерлі! Ол енді ақсақалдың ғана баласы емес, көптің баласы. Енді ақсақал одан именеді. «Мынауың теріс» деуге бата алмайды. Баяғы өзінің каталдығын ойлағанда, өзінен-өзі ұялады. «Кешірім сұрасам, қайтер еді» деп бір ауық ойланады. Бірақ әке басымен балаға кішіреюді лайық көрмейді. Сондықтан Ақбілекпен кездескенде:

— Қарағым, немене? Шөлдеген жоқсың ба? Қымыз іштің бе? — деген сияқты қалбалақтап қалады.

Әкесінің онысын Ақбілек те сезеді, әкесін аяйды.

— Жоқ, әке! Шөлдегем жоқ, — деп, еркелеген секілді, қасына келіп отырып, бала оқытқанын, жеңгесінің тілі келмегенін, әйелдердің күлгенін әңгіме қылады.

— Қарағым-ау! Елге келіп тынығады десе, жүдеп қаласың ғой... Ол қатындардан не шығады деп жүрсіңдер? — деп маңдайынан иіскейді.

— Әке-ау, заман оқығандікі ғой, — дейді Ақбілек.

— Оқығанмен келін екеуіндей болар деймісің! — деп, баласын көтеріп қояды.

Ақбілек әкесімен айтыспайды. Әкесін жаңа тауып алғандай қуанады. Сара он екіге шығып, ұзын көйлек киіп, бұрымын артына селтитіп өріп қоятын болған екен. Ақбілек оған:

— Сен қыз болмай-ақ қой. Басыңды биттетпе! — деп шашын алдыртып тастады. Сараны қайтарда өзі ала кетіп, оқуға бермек боп қойды.

Қажікен азамат боп қапты. Бірақ өгей шешенің қолында өтірікші, тұнжыр, ұрысқақ, кекшіл боп өсіпті. Оны Төлеген қолына алып оқытпақшы болды.

Бір күні Ақбілек сөзден сөз шығып отырып, Ұрқиядан:

— Жеңеше-ау, баяғы Мұқаш не болды? — деп сұрады.

— Есітпеп пе едің? Ол сол жылы қыстыгүні шығар деймін, жоқ боп кетті ғой, — деді.

— Ол қайда кетті?

— Кім біледі? Біреу өлтіріп тастаған шығар? — деді Ұрқия.

Ақбілек:

— Өзі де елдің қарғысын көп алып еді, — деді.

— Қарғыс қоя ма? — деп Ұрқия да қостады.

Матайдың Әбені екі ұрысын жіберіп жайғастырғанын бұлар қайдан білсін.

Күлікен Сараға ермек болды. Мойнына мінгізіп жүргені. Ұрқияның Іскендірі де беске шығып қапты. Ұрқия жанынан екі елі тастамайды.

Іскендір тым-ақ сүйкімді. Түрі де көркем, мінезі де өжет. Шешесі өте зерек деп мақтайды, балалармен қосылып ән салады, қой күзетеді, бұзау үйретеді, ойынға бір жалықпайды, ауылдың малын түстеп таниды. Бірақ тез қатты ашуланшақ, бір баладан жығылып қалса да, жарысқанда қалып қойса да, жатып төбелес салады, өз дегені болмаса, айтқанға көнбейді.

Бір күні Ақбілек пен Ұрқия көл жиегіне барып, жуынып отыр еді. Сара бар, Күлікен, Іскендір бар, ауылдың өншен ұсақ балалары суға шомылып, жиекте жүгіріп, жарысып, ойнап жүр еді. Бала бірін-бірі жылатпай жүре ме, кішкене Күлікенді бір бала жүгіріп келе жатып қағып кетіп, жылатып қойды. Іскендір оны көре сала жүгіріп барып, жыққан баланы кішкене жұдырығымен қойып-

қойып жіберді. Анау бала үлкенірек болса да, сасып қалды. Ұрқиядан қорқып, түк қыла алмады. Іскендірдің мына қылығына Ақбілек сүйсініп:

— Іскендір, бері келші, қалқам! Ой, бауыр болғаныңнан айналайын! — деп шақырып алып, бетінен сүйді. — Жеңеше-ау, осының атын Іскендір деп қайдан қойып жүрсін? Орыстар Александр дейді ғой, — деп сұрады.

Ұрқия баяғыда түсінде Іскендір дуана балапан ұстап бергенін есіне салып:

— Іскендір дуананы ырым ғып атын Іскендір қойып едім, — деді.

Соны айтқанда, Ақбілек көзі дөңгеленіп, аз ойланып қалды да:

— Жеңеше-ау! Осы Іскендір мен сияқты емес пе? — деді.

Ұрқия күліп жіберді.

— Сен сияқты болса, сенен туған шығар! — деді.

— Рас айтасың ба, жеңеше? — деген соң, Ұрқия шынын айтты. Ішіне үрген қарын тығып, өтірік буаз болғанын, Ақбілектің баласын бауырына салғанын — бәрін сыр қылды.

Ақбілек қуанып кетті.

— Іскендір, бері келші! — деп тағы шақырып алып: — Құлыным-ау! — деп бауырына қысып, құшырланып тағы сүйді. — Өлтіретін бала емес екен-ау! Жаксы қыпсың ғой, жеңеше! — деп Ұрқияны сүйді. Аналық сезім Ақбілектің жүрегін қорғасындай балқытты. — Мен кісі қанын жүктедім бе деп жүруші ем. Жеңешетай-ай! Мен шын бақытты екем ғой! Оқуға жараған соң өзіме бересің ғой? — деді.

— Берейін, — деді Ұрқия.

Марқакөлдің суы балдай. Марқакөлдің суын ішіп, отын жеген сары қарын, тұтам емшек жануардың бауырынан сүт сорғалап, сүт емес-ау, құт сорғалап, көнек-көнек лықылдайды.

Марқакөлдің жиегінде Мамырбайдың Ақбілегі, жас Балташтың сүйген жары Іскендірін құшып, сүйіп, бала болып, ана болып, көп әйелден дана болып, кеудесіне бағы сыймай, кемерінен аса шыпылдайды.

МАЗМУНЫ

Р.Тұрысбек. «Ақбілек» әлемі (алғысөз)	5
Ақбілек	
Бірінші бөлім	15
Екінші бөлім	79
Үшінші бөлім	133
Төртінші бөлім	188

Аймауытов Жүсіпбек

АҚБІЛЕК

Роман

Дайындаған *С.Міркеметұлы*

Бас редактор *З.Серікқалиұлы*

Суретші *А.Тленшиев*

Көркемдеуші редактор *А.Ковальчукенко*

Техникалық редактор *Р.Баязитова*

Компьютерде беттеген *Г.Есімбекова*

Теруге 10.01.03 жіберілді. Басуға 27.02.03 қол қойылды
Қалпы 84x108^{7/8}. Қағазы офсетті Қаріп түрі «Таймс».
Баспа табағы 15,0. Таралымы 2000 дана Тапсырыс № 191

«Раритет» баспасы, 480091. Алматы қ., Масанчи, 98
оф 14, тел.: 92-35-83 тел./факс 92-36-83.

Тапсырысшының диапозитивінен
Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясының
Полиграфия комбинатында басылған.
480002 Алматы қаласы Мақатаев көшесі, 41